

**МАТЕРИАЛИ
XXI МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦИЯ**

**НАЙНОВИТЕ ПОСТИЖЕНИЯ НА
ЕВРОПЕЙСКАТА НАУКА**

17 - 25 юни , 2024

Volume 1

София
«Бял ГРАД-БГ ОДД»
2024

То публикува «Бял ГРАД-БГ» ООД, Република България,
гр.София, район «Триадица», бул.« Витоша» №4, ет.5

Редактор: Милко Тодоров Петков

Мениджър: Надя Атанасова Александрова

Технически работник: Татяна Стефанова Тодорова

Материали за XXI международна научна практическа конференция,
Найновите постижения на европейската наука, 17 - 25 юни, 2024:
София.« Бял ГРАД-БГ » - 192 с.

За ученици, работници на проучвания.

Цена 10 BGLV

ISSN 1561-6908

© Колектив на автори, 2024

© «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2024

ИКОНОМИКИ

Логистиката

**Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Оразғалиева Ш.Е.,
Математика магистрі, менеджмент магистрі Омарова М.Т.**
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы

ЛОГИСТИКАДА КОММИВОЯЖЕР ЕСЕБІН ҚОЛДАНУ

Логистика (экономикалық термин; неміс, ағылшын тілінен) – кәсіпорынға шикізатты, дайын өнімді тұтынушыға жеткізу процесінде орындалатын тасымалдау, қоймалық және басқа да материалдық және материалдық емес операцияларды жоспарлау, бақылау және басқару туралы, сонымен қатар тиісті ақпаратты тасымалдау, сақтау және өңдеу жайындағы ғылым [1].

19-20 ғасырларда саяхатшылар (қазір «сауда өкілдері» деп аталады) қалаларды аралады. Олар үй-үйді аралап, халыққа түрлі тауарларды сатып алуды ұсынды. Тактика былай болды: бір қалаға саяхатшы сатушы келіп, үйлердің көпшілігін аралап, келесі қалаға кетті. Қалалар шағын болғандықтан, бәрін айналып өтуге әбден болатын.

Саяхатшы сатушы неғұрлым көп қалаға барса, соғұрлым көп үйлерді аралап, сатудан көбірек табыс таба алады. Саяхатшылар әрқашан кездесетін ең үлкен мәселе: аймақтағы барлық қалаларға саяхаттаудың ең жылдам жолы қандай?

19 ғасырда барлығы қаладан қалаға атпен және арбамен жүретін, сондықтан уақыт толығымен қалалар арасындағы қашықтыққа байланысты болды. Екінші жағынан, саяхатшы сатушы саяхаттан кейін үйіне қайту керек болды, сондықтан саяхатшы сатушының классикалық мәселесі келесідей естіледі: әрқайсысында кем дегенде бір рет қалып, үйге оралу үшін қалалар арасындағы ең қысқа жолды қалай табуға болады.

Осындай көптеген тапсырмалардың және қалалардың ұлғаюына, сауданың, экономиканың дамуының негізінде коммивояжер есебі жаңа түрге енді.

d_{ij} матрицасының элементтері i пунктынан j пунктына дейінгі қашықтыққа сәйкес келеді.

Матрицада n қала болғандықтан, D оң элементті ($d_{ij} \geq 0$) $n \times n$ өлшемді матрица болып табылады.

Әрбір рұқсат етілген маршрут саяхатшы қалаға тек бір рет барып, бастапқы қалаға оралатын цикл болады.

Маршруттың ұзындығы $F(M_k) = \sum d_{ij}$ өрнегі арқылы анықталады:

Сонымен қатар, әр жол мен баған маршрутқа d_{ij} элементімен бір рет қана кіреді.

Жүк тасымалдаушы фирма бес қала арасында жүк тасымалымен айналысады. Жүк машинасы бірінші қаладан шығып барлық қалаларда болып, бастапқы қалаға қайтып келуі қажет. Қалалар арасындағы арақашықтық кестеде берілген. Коммивояжер есебін қолданып жүк көлігіне ең тиімді маршрут құру қажет.

$i j$	1	2	3	4	5
1	M	9	8	4	10
2	6	M	4	5	7
3	5	3	M	6	2
4	1	7	2	M	8
5	2	4	5	2	M

Кез келген маршрут ретінде $X_0 = (1,2);(2,3);(3,4);(4,5);(5,1)$ алайық. Онда $F(X_0) = 9 + 4 + 6 + 8 + 2 = 29$

Жиынның төменгі шекарасын анықтау үшін матрицаны жолдар бойынша қысқарту немесе азайту операциясын қолданамыз, ол үшін D матрицасының әрбір жолындағы минималды элементті табу керек. $d_i = \min(j)d_{ij}$

ij	1	2	3	4	5	d_i
1	M	9	8	4	10	4
2	6	M	4	5	7	4
3	5	3	M	6	2	2
4	1	7	2	M	8	1
5	2	4	5	2	M	2

Содан кейін қарастырылып отырған жолдың элементтерінен d_i шегереміз. Осыған байланысты жаңадан алынған матрицада әрбір жолда кем дегенде бір нөл болады.

ij	1	2	3	4	5
1	M	5	4	0	6
2	2	M	0	1	3
3	3	1	M	4	0
4	0	6	1	M	7
5	0	2	3	0	M

Бағандар бойымен бірдей азайту операциясын орындаймыз, ол үшін әрбір бағандағы минималды элементті табамыз: $d_j = \min(i) d_{ij}$

ij	1	2	3	4	5
1	M	5	4	0	6
2	2	M	0	1	3
3	3	1	M	4	0
4	0	6	1	M	7
5	0	2	3	0	M
d_j	0	1	0	0	0

Минималды элементтерді алып тастағаннан кейін біз толық қысқартылған матрицаны аламыз, мұнда d_i және d_j мәндері қысқарту тұрақтылары деп аталады.

i j	1	2	3	4	5
1	M	4	4	0	6
2	2	M	0	1	3
3	3	0	M	4	0
4	0	5	1	M	7
5	0	1	3	0	M

Келтіру константаларының қосындысы H -тің төменгі шегін анықтайды:

$$H = \sum d_i + \sum d_j$$

$$H = 4+4+2+1+2+0+1+0+0+0 = 14$$

1-қадам. Тармақталған жиекті анықтаймыз және осы жиекке қатысты барлық маршруттарды екі ішкі жиынға (i,j) және (i^*,j^*) бөлеміз. Осы мақсатта нөлдік элементтері бар матрицаның барлық торлары үшін нөлдерді M -ге (шексіздікке) ауыстырамыз және олар үшін пайда болған келтірілген тұрақтыларының қосындысын анықтаймыз, олар жақшада көрсетілген [2].

i j	1	2	3	4	5	d_i
1	M	4	4	0(4)	6	4
2	2	M	0(2)	1	3	1
3	3	0(1)	M	4	0(3)	0
4	0(1)	5	1	M	7	1
5	0(0)	1	3	0(0)	M	0
d_j	0	1	1	0	3	0

$$d(1,4) = 4 + \quad d(3,2) = 0 + \quad d(4,1) = 1 + \quad d(5,4) = 0 + 0$$

$$0 = 4; d(2,3) = 1 + 1 = 2; \quad 1 = 1; d(3,5) = 0 + 3 = 3; \quad 0 = 1; d(5,1) = 0 + 0 = 0;$$

$(1,4)$ жиек үшін келтірілген тұрақтыларының ең үлкен қосындысы $(4+0)=4$, сондықтан жиын екі ішкі жиынға $(1,4)$ және $(1^*, 4^*)$ бөлінеді.

(1,4) қабырғасының алынып тастауы $d_{14} = 0$ элементінің М-ге ауысуы арқылы жүзеге асады. Осыдан кейін пайда болған $(1^*,4^*)$ ішкі жиынының келтірілуін жүзеге асырамыз.

i j	1	2	3	4	5	d_i
1	M	4	4	M	6	4
2	2	M	0	1	3	0
3	3	0	M	4	0	0
4	0	5	1	M	7	0
5	0	1	3	0	M	0
d_j	0	0	0	0	0	4

Осы ішкі жиынның төменгі шегінің гамильтон циклы:

$$H(1^*,4^*) = 14 + 4 = 18$$

(1,4) қабырғасының қайта енгізілуі 1-ші жол мен 4-ші бағанның барлық элементтерін жойып, d_{41} элементін М-ге ауыстырылып, гамильтондық емес цикл құрылуын болдыртпау арқылы жүзеге асады.

Нәтижесінде келтіруге жататын қысқартылған (4×4) матрицасын аламыз.

i j	1	2	3	5	d_i
2	2	M	0	3	0
3	3	0	M	0	0
4	M	5	1	7	1
5	0	1	3	M	0
d_j	0	0	0	0	1

Қысқартылған келтірілген матрицаның тұрақтыларының қосындысы $\sum d_i + \sum d_j = 1$ [3].

(1,4) ішкі жиынының төменгі шегі $H(1,4) = 14 + 1 = 15 \leq 18$ тең.

(1,4) ішкі жиынының төменгі шегі (1*,4*) ішкі жиынының төменгі шегінен кіші болғандықтан, (1,4) қабырғасын жаңа $H=15$ шегімен маршрутқа енгіземіз.

2-қадам. Бұтақталу қабырғасын анықтаймыз.

i j	1	2	3	5	d_i
2	2	M	0(2)	3	2
3	3	0(1)	M	0(3)	0
4	M	4	0(4)	6	4
5	0(3)	1	3	M	1
d_j	2	1	0	3	0

$$d(2,3) = 2 + 0 = 2;$$

$$d(3,5) = 0 + 3 = 3;$$

$$d(5,1) = 1 + 2 = 3;$$

$$d(3,2) = 0 + 1 = 1;$$

$$d(4,3) = 4 + 0 = 4;$$

Матрицадағы нөлдердің салмағын анықтап, максимум мәнді $\max: d(4,3)=4$ аламыз. $d_{43}=M$ алмастыруын жасап (4,3) қабырғасын алып тастаймыз.

i j	1	2	3	5	d_i
2	2	M	0	3	0
3	3	0	M	0	0
4	M	4	M	6	4
5	0	1	3	M	0
d_j	0	0	0	0	4

(4*,3*) ішкі жиыны үшін төменгі шек $H(4*,3*) = 15 + 4 = 19$. $d_{34}=M$ алмастырып, (4,3) қабырғасын қайта енгіземіз

i j	1	2	5	d_i
2	2	M	3	2
3	3	0	0	0
5	0	1	M	0
d_j	0	0	0	2

$\sum d_i + \sum d_j = 2$ болғандықтан, $H(4,3) = 15 + 2 = 17 \leq 19$

Тармақталған циклдерді болдырмау үшін (3,1) ауысуын шектейміз. (4,3) қабырғасын $H=17$ жаңа шегімен маршрутқа қосамыз.

3-қадам. Бұтақталу қабырғасын анықтаймыз.

i j	1	2	5	d_i
2	0(1)	M	1	1
3	M	0(1)	0(1)	0
5	0(1)	1	M	1
d_j	0	1	1	0

$$d(2,1) = 1 + 0 = 1;$$

$$d(3,5) = 0 + 1 = 1;$$

$$d(3,2) = 0 + 1 = 1;$$

$$d(5,1) = 1 + 0 = 1;$$

Матрицадағы нөлдердің салмағын анықтап, максимум мәнді $\max: d(3,2)=1$ анықтаймыз. (3,2): қабырғасын алып тастаймыз.

i j	1	2	5	d_i
2	0	M	1	0
3	M	M	0	0
5	0	1	M	0
d_j	0	1	0	1

Маршрут ұзындығына нөлдің максимум мәнін қосып, $H(3^*,2^*)=17+1=18$, $d_{23}=M$ теңестіріп, (3,2) қабырғасын енгіземіз.

i j	1	5	d_i
2	0	1	0
5	0	M	0
d_j	0	1	1

$\sum d_i + \sum d_j = 1$. $H(3,2) = 17 + 1 = 18 \leq 18$. (3,2) қабырғасын $H=18$ жаңа шегімен маршрутқа қосамыз. Осы матрицаға сәйкес гамильтон маршрутына (2,5) және (5,1) қабырғаларын енгіземіз.

Нәтижесінде ағаштың бұтақталуында гамильтон циклын келесі қабырғалар құрайды: (1,4), (4,3), (3,2), (2,5), (5,1). Маршрут ұзындығы $F(M_k) = 18$ тең.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. М., 1997.
2. «Дискреттік математика» пәні бойынша әдістемелік нұсқаулық / Ш.Е. Оразғалиева, М.С. Айтенова. Қарағанды, 2024.
3. Дискретная математика: [Электронный ресурс] / Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза ; М.С. Айтенова, Н.К. Ракишева. - Караганда: КЭУК, 2019.

Банките и банковата система

Докторант Финансы Сулейменова З.К.
Карагандинский университет Казпотребсоюза

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА КРЕДИТНУЮ ПОЛИТИКУ БАНКОВ И ЦИФРОВЫЕ БИЗНЕС-МОДЕЛИ

Аннотация

Актуальность исследования. В условиях глобальной цифровизации и стремительного развития технологий банковский сектор находится на пороге значительных трансформаций, которые представляют собой глубокие изменения в различных отраслях экономики, обусловленные внедрением новых цифровых технологий. В банковском секторе эти изменения особенно значительны, так как цифровизация напрямую влияет на основные процессы и бизнес-модели банков, включая кредитную политику и обслуживание клиентов. Исследование цифровой трансформации банковского сектора и ее влияния на кредитную политику банков и цифровые бизнес-модели является своевременным и необходимым для обеспечения конкурентоспособности и устойчивого роста банковского сектора.

Целью исследования является выявление и анализ ключевых аспектов цифровой трансформации банковского сектора, а также оценка её воздействия на кредитную политику банков и развитие цифровых бизнес-моделей.

Ключевые слова: бизнес-модель, кредитная политика, трансформация, цифровизация, банковский сектор, цифровая среда, устойчивость.

Введение

Цифровая трансформация банковского сектора является одной из ключевых тенденций в глобальной финансовой индустрии. Развитие цифровых технологий существенно изменило подходы к предоставлению банковских услуг, включая

кредитование, управление рисками, взаимодействие с клиентами и разработку новых бизнес-моделей. Внедрение инноваций, таких как искусственный интеллект, блокчейн и большие данные, позволяет банкам повышать эффективность операций, улучшать клиентский опыт и создавать новые источники дохода.

Исследование цифровой трансформации банковского сектора и ее влияния на кредитную политику и цифровые бизнес-модели имеет высокую значимость по нескольким причинам:

1) исследование вносит вклад в теоретическое понимание процессов цифровизации в банковском секторе, а также в разработку методологических подходов к оценке ее влияния на кредитную политику и бизнес-модели банков;

2) результаты исследования могут быть использованы банками для разработки и реализации стратегий цифровой трансформации, позволяя им повысить эффективность, улучшить обслуживание клиентов и создать конкурентные преимущества;

3) цифровизация банковских услуг способствует повышению доступности финансовых продуктов и услуг для широких слоев населения, способствуя финансовой инклюзии и устойчивому экономическому развитию.

Лит.обзор

Роль цифровой экономики в экономических преобразованиях становится все более заметной (Chen, W. et al., 2023) [1], (Tian et al., 2021) [2]. Финансовые продукты, сочетающие в себе онлайн-стандартизацию и региональную настройку, могут обеспечить более удобный способ оплаты, более эффективный рабочий процесс и кредитные продукты с более низкими затратами для потребителей и поставщиков услуг в отраслевой цепочке (Huang and Hao, 2021) [3]. Современные финансовые учреждения и интернет-компании активно внедряют передовые технологии, такие как большие данные, IoT, облачные вычисления, блокчейн и искусственный интеллект, в свою деятельность. Эти инновационные технологии используются для создания новых финансовых

бизнес-моделей, включающих в себя финансы, платежи и инвестиции. Такая совокупность финансов и цифровых технологий называется цифровыми финансами (Huang and Huang, 2018). Она способствует улучшению управления рисками благодаря применению технологических инноваций [4]. Зарубежные авторы Shen G., Lin G., Ouyang A. рассматривают влияние различных факторов на кредитную политику коммерческих банков, выявляют страновые различия банковской деятельности [5]. Вопросы преобразования кредитной политики в условиях цифровой трансформации изучен в работе Azzawi A., Fouad J. [6].

Таким образом, интеграция онлайн-стандартизации с региональной настройкой финансовых продуктов способствует созданию более удобных способов оплаты, улучшению рабочих процессов и снижению затрат на кредитные продукты для потребителей и поставщиков услуг в различных отраслях. Современные финансовые учреждения и интернет-компании активно внедряют передовые технологии, которые способствуют созданию новых финансовых бизнес-моделей, охватывающих финансы, платежи и инвестиции. Совокупность финансов и цифровых технологий, известная как цифровые финансы, значительно улучшает управление рисками за счет применения технологических инноваций. Цифровая трансформация финансового сектора не только повышает эффективность и конкурентоспособность банковских учреждений, но и открывает новые возможности для развития и оптимизации кредитной политики и цифровых бизнес-моделей, являясь важным фактором для устойчивого экономического роста в условиях цифровой экономики.

Основная часть

Специальные кредитные модули, предусмотренные в автоматизированных банковских системах, обеспечивают всестороннюю поддержку кредитных операций банка, выполнять в режиме реального времени операции по кредитному обслуживанию клиентов, оперативно разрабатывать и внедрять новые программы кредитования, управлять просроченными кредитами и осуществлять их мониторинг. Цифровая трансформация стимулирует развитие новых бизнес-моделей в банковском секторе (Рисунок 1).

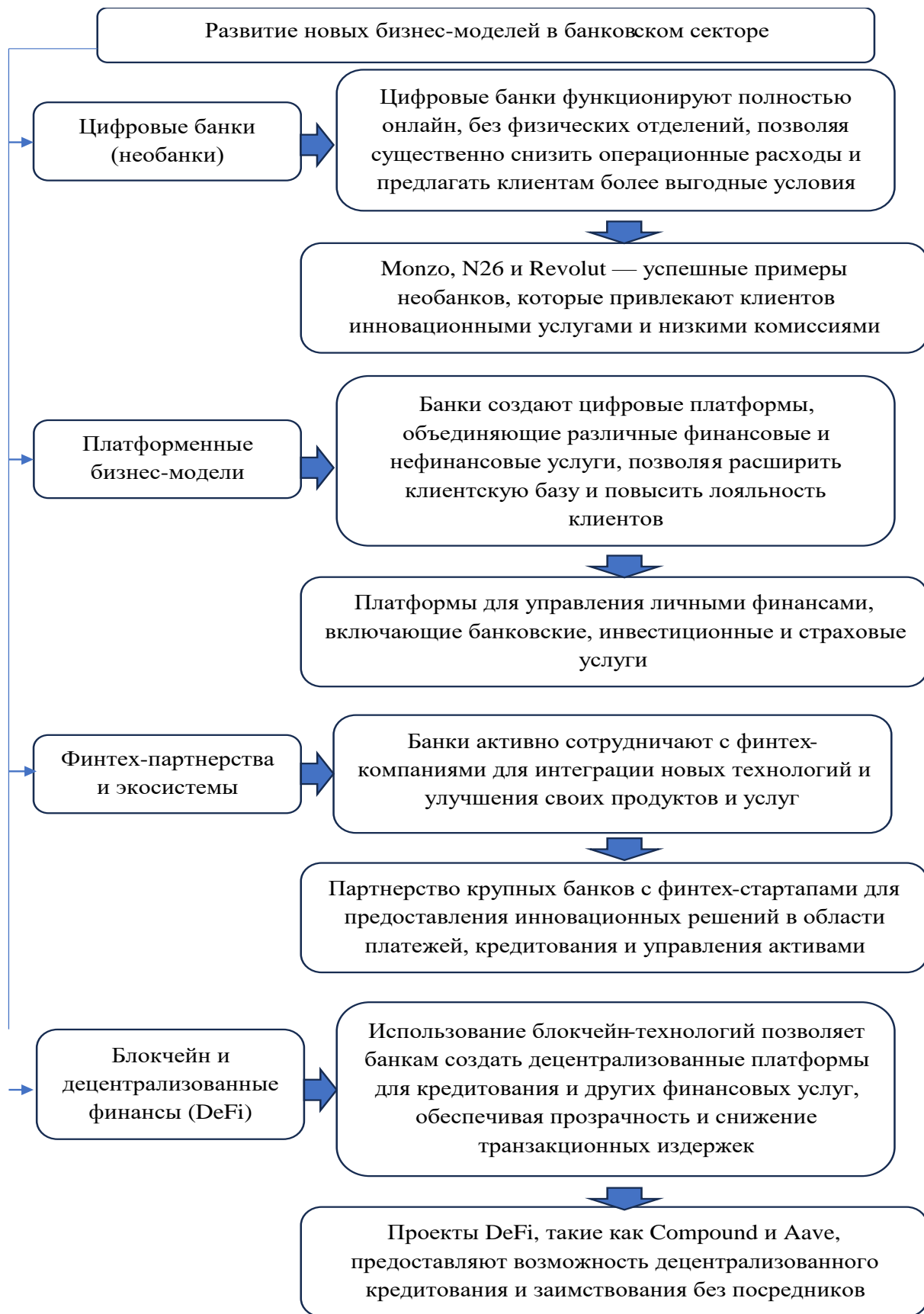

Рисунок 1 - Развитие новых бизнес-моделей в банковском секторе

Примечание – Составлен автором

Цифровая трансформация банковского сектора оказывает значительное влияние на кредитную политику банков и стимулирует развитие новых цифровых бизнес-моделей. Автоматизация и улучшение оценки кредитоспособности позволяют банкам повышать эффективность и снижать риски, а новые бизнес-модели открывают возможности для привлечения клиентов и создания инновационных продуктов. В условиях продолжающейся цифровизации банковскому сектору важно адаптироваться к быстро меняющимся условиям и активно внедрять передовые технологии для обеспечения конкурентоспособности и устойчивого развития.

Цифровизация процессов кредитования оказывает значительное влияние на кредитную политику банков за счет следующих аспектов (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Влияние цифровизации процессов кредитования на кредитную политику банков

Примечание – Составлен автором

Согласно рисунка 2 на кредитную политику банков оказывает влияние цифровизация процессов кредитования:

1 Автоматизация кредитных процессов. Внедрение цифровых технологий позволяет автоматизировать многие этапы кредитного процесса, включая обработку заявок, оценку кредитоспособности, принятие решений и выдачу

кредитов. Использование алгоритмов машинного обучения для автоматической оценки кредитных рисков на основе анализа больших данных.

2 Улучшение оценки кредитоспособности. Цифровые технологии позволяют банкам использовать более сложные модели оценки кредитоспособности, учитывающие широкий спектр данных, включая поведенческие и социальные параметры. Применение алгоритмов анализа больших данных для оценки кредитоспособности заемщиков, не имеющих кредитной истории.

3 Ускорение процесса кредитования. Автоматизация и цифровизация сокращают время обработки кредитных заявок и принятия решений, что повышает удовлетворенность клиентов и конкурентоспособность банков. Онлайн-платформы для мгновенной выдачи кредитов, работающие на основе анализа данных в реальном времени.

4 Снижение операционных рисков. Цифровизация позволяет снизить операционные риски за счет уменьшения вероятности ошибок, связанных с ручной обработкой данных. Автоматизированные системы проверки данных и предотвращения мошенничества.

В текущем году в прибыли как все крупные игроки рынка, так и в целом все банки РК, убытков не показал ни один фининститут [7].

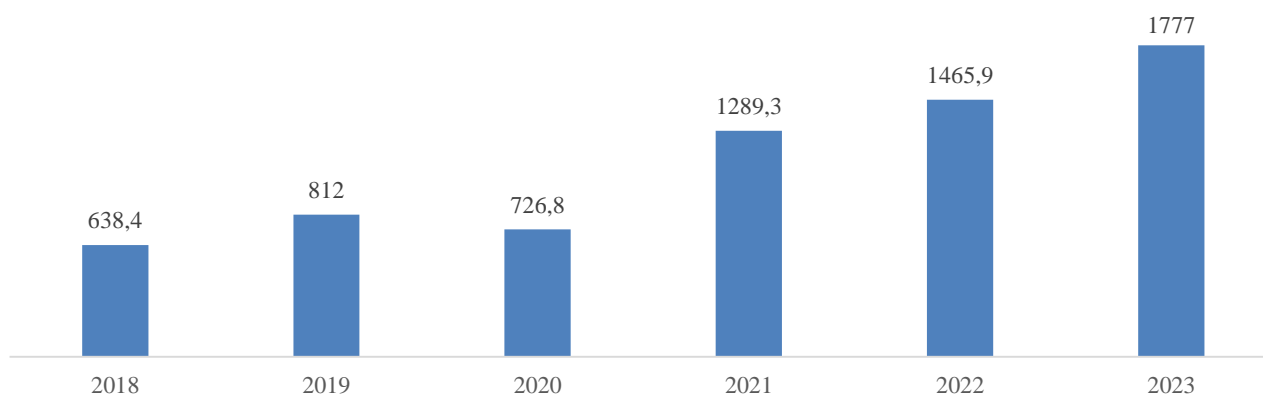

Рисунок 3 – Прибыль БВУ РК, млрд. тенге

Примечание – Составлен на основе источника: [7]

Годом ранее среди ключевых БВУ убытки по понятной причине нёс Berek Bank (бывший российский Сбербанк, перешедший в когорту казахстанских банков). Однако в текущем году фининститут восстановил позиции и фиксирует пусть небольшую, но прибыль: 19,4 млрд тг.

Внедрение цифровых технологий в банковский сектор РК способствует значительному улучшению кредитной политики и повышению прибыльности банков второго уровня за счет оптимизации процессов, снижения операционных расходов и улучшения управления рисками. Внедрение цифровых технологий позволяет банкам:

- улучшить управление кредитными рисками за счет анализа больших данных;
- снизить операционные расходы через автоматизацию и оптимизацию процессов;
- предложить клиентам более удобные и доступные финансовые продукты и услуги;
- повысить уровень безопасности и надежности операций.

Заключение

Исследование способствует повышению эффективности и устойчивости банковского сектора в условиях быстро меняющейся цифровой среды за счет:

- комплексного понимания процессов и эффектов цифровой трансформации в банковском секторе;
- выявления преимуществ и рисков, связанных с цифровизацией кредитной политики и бизнес-моделей;
- практических рекомендаций для банков по оптимизации процессов и улучшению конкурентоспособности через цифровую трансформацию.

Литература:

1 Chen, W., Du, X., Lan, W., Wu, W., & Zhao, M. (2023). How can digital economy development contribute to quality economic development? Technological and economic development of economy, 1-27. <https://doi.org/10.3846/tede.2023.18784>

2 Tian J., Tang K., Jin J. Can digital finance improve misallocation of resources? Col. S. Fin. Econ., 04 (2021), pp. 49-60. <https://doi.org/10.1186/s11671-021-03505-2>

3 Huang K., Hao S. Analyzing the impact of digital financial development on Chinese urban and rural residents' consumption - microdata of Chinese households Soc. Sci. J., 04 (2021), pp. 110-121. DOI: <https://doi.org/10.58567/rea01010005>

4 Huang Y., Huang C. The development of digital finance in China: present and future Chin. Econ. (Quart.), 17 (4) (2018), pp. 1489-1502. <https://doi.org/10.13821/J.CNKI.CEQ.2018.03.09>

5 Shen G., Lin G., Ouyang A. Are pro-SME credit policies effective? Evidence from shadow banking in China [Electronic resource] // Economic Modelling. – 2023. – № 119. – P. 106-115. – URL: <https://www.doi.org/10.1016/j.econmod.2022.106115>.

6 Azzawi A., Fouad J. Data Mining in credit insurance information system for bank loans risk management in developing countries [Electronic resource] // International Journal of Business Intelligence and Data Mining. – 2021. – №18. – P. 291-308. – URL: <https://www.doi.org/10.1504/IJBIDM.2021.114465>

7 Прибыль БВУ РК: какие банки лидируют, какие отстают. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ranking.kz/rankings/banking-and-finance-rankings/pribyl-bvu-rk-kakie-banki-lidiruyut-kakie-otstayut.html>

Докторант Исанов А.С., д.э.н., профессор Колчин С.П., д.э.н., профессор
Сембеков А.К.

Карагандинский

университет Казпотребсоюза, Казахстан, г. Караганда

БАНКОВСКОЕ КРЕДИТОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ТЕНДЕНЦИИ, НЕДОСТАТКИ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация. Мақалада банк секторы саласында негізгі үрдістерді, кемшіліктерді анықтап, жетілдіру жолдарын ұсына отырып, цифрлық трансформация контекстінде Қазақстан экономикасына банктік кредит беруді талдайды. Соңғы жылдары Қазақстанның банк жүйесі халықаралық стандарттарды енгізуді және ірі қаржы мекемелерін құруды қоса алғанда, елеулі өзгерістерді көрсетуде. Алайда, несиелеу көлемінің өсуіне және банктердің экономикадағы рөлінің артуына қарамастан, заңсыз қызмет, бухгалтерлік есептің дұрыс управлениестігі және тәуекелдерді қанағаттанарлықсыз басқару сияқты күрделі мәселелер бар. Баяндамада корпоративтік басқаруды нығайту, ашықтықты арттыру, ақпараттық технологияларды дамыту және нарықты әртараптандыруды қоса алғанда, банк жүйесінің жұмыс істеуін жақсарту үшін шаралар ұсынылған.

Кілтті сөздер (Ключевые слова): Несиелеу, цифрлық трансформация, банк секторы, ЖІӨ, тәуекел, ESG және т.б.

Соңғы жылдары Қазақстанның банк жүйесі еуропалық және әлемдік талдаушылардың ТМД елдерінің ішіндегі ең озық деп жоғары бағасына ие болды. Шынында да, соңғы онжылдық елдің банктік инфрақұрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізді, соның ішінде халықаралық стандарттарды енгізу және депозиттерге кепілдік беру қоры, ипотекалық Қор, құрылыс-жинақ банкі, процессинг орталығы және несиелік бюро сияқты негізгі қаржы институттарын

құру. Бұдан басқа, мемлекеттік басқаруды және банк қызметін реттеуді жақсарту үшін Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қаржы нарығын бақылау және қадағалау комитеті арасында функциялардың аражігін ажырату жүргізілді [1].

Бұл баяндамада біз экономикадағы банктердің рөлін арттыру тенденцияларын талқылаймыз, яғни салыстырмалы талдау негізінде экономиканы несиелендіруді, осы салада туындайтын бірқатар мәселелерге назар аудара отырып, банктердің экономикадағы кемшіліктерін қарастырамыз.

Атап айтқанда, ел экономикасын және жалпы халықты кредиттеуде мынадай деректер айқындалды (1-кесте).

1-кесте

ҚР ЕДБ экономикасына кредит берудің жалпы көлемі

млн.теңге

Бағыт	2021 ж	2022 ж	2023 ж
Кеңейтілген анықтамадағы экономикаға кредиттер, барлығы:	23 766 947	28 929 244	34 642 468
банк секторынан	20 544 330	24 773 243	29 803 996
басқа ұйымдардан	3 222 618	4 156 000	4 838 472
Экономикаға кредиттердің жалпы көлемінен:			
бизнес несиелері	12 783 308	14 433 439	16 463 806

ҰЛТТЫҚ валютада	10 057 559	11 785 241	13 498 956
шетел валютасында	2 725 749	2 648 198	2 964 850
халыққа кредиттер	10 983 640	14 495 804	18 178 662
ҰЛТТЫҚ валютада	10 966 352	14 490 042	18 174 902
шетел валютасында	17 288	5 762	3 760
Ескерту – ҚР ҰБ сайт материалдарынан [2]			

Ұсынылған мәліметтерге сүйене отырып, соңғы үш жылдағы (2021-2023 ж.ж.) экономика салалары бойынша кредиттеуге шолу келесі қызықты түйінді тұстарды көрсетті.

ЕДБ және басқа банктік емес ұйымдардан экономикаға кредиттердің жалпы сомасы:

- 01.01.2022 жылға: 23,767 млрд. теңге;
- 01.01.2023 ж.: 28,929 млрд. теңге;
- 01.01.2024 жылға: 34,642 млрд. теңге.

Бұл экономиканы кредиттеудің жалпы көлемінің тұрақты өсуін көрсетеді, жыл сайын шамамен 5-6 млрд теңгеге ұлғаяды, бұл экономиканы кредиттеудің кеңеюін көрсетеді.

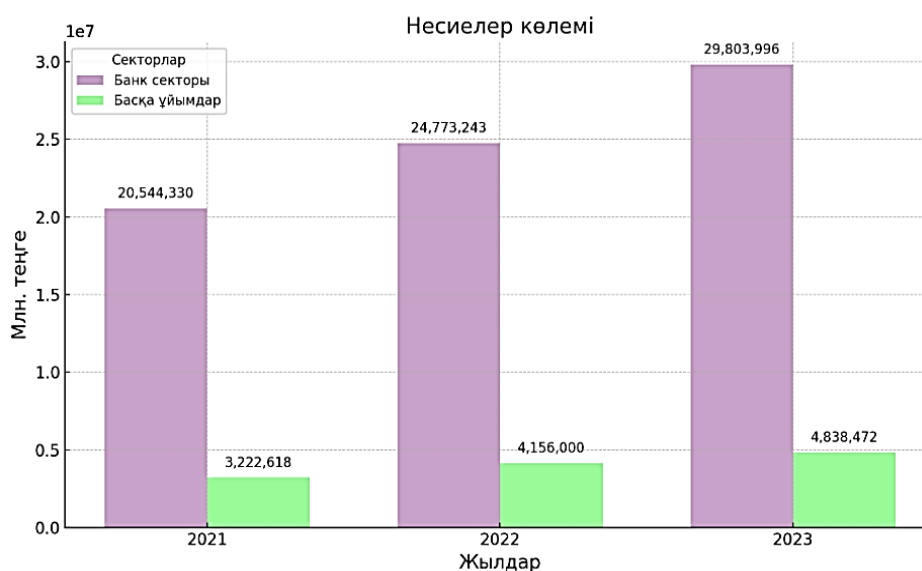
Банк секторының жалпы несиелері жыл бойынша келесідей бөлінеді:

- 01.01.2022 жылға: 20,544 млрд. теңге;
- 01.01.2023 ж.: 24,773 млрд. теңге;
- 01.01.2024 жылға: 29,804 млрд. теңге.

Банк секторы несиелердің жалпы көлемінің едәуір бөлігін қамтамасыз ете отырып, экономиканы несиелендірудің негізгі көзі болып қала береді. Банк секторынан несиелеудің өсуі де қарастырылып отырған кезең ішінде сақталады.

Экономикаға берілген несиелердің жалпы көлемінен банк секторынан несиелеу үлесі несиелердің көп бөлігін банктер беретінін көрсетеді. Бұл үлес қарастырылып отырған кезең ішінде 80% - дан асады, бұл банктердің экономиканы несиелеудегі басым рөлін көрсетеді [3].

Мысалы, 3 жыл ішінде (2021, 2022 және 2023) экономиканы банк секторымен несиелеу келесідей (1-сурет).

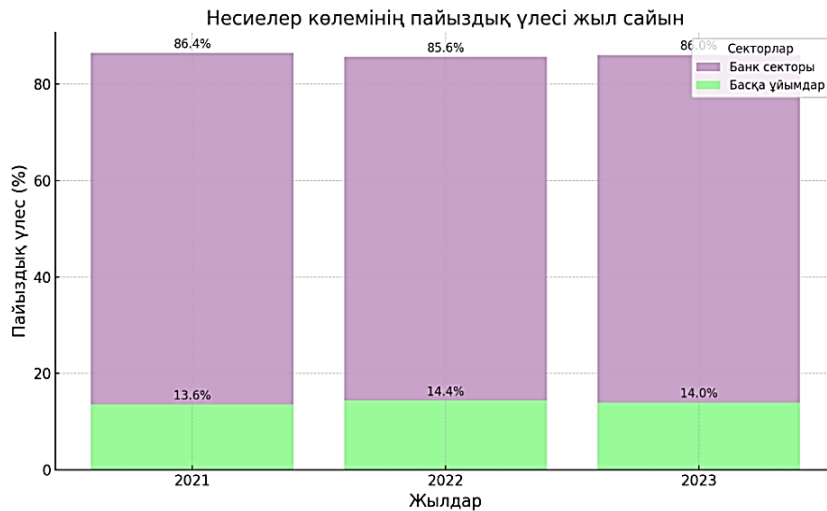
Сурет 1. Экономикаға кеңейтілген нысандағы кредиттер көлемі, млн. теңге

Ұсынылған деректер мен кестенің негізінде 2021-2023 жылдар аралығындағы кезеңде банк секторы мен басқа да ұйымдардың Қазақстан экономикасындағы кредиттеуге келесі талдамалық шолу жасауға болады.

Қарастырылып отырған кезеңде банк секторы тарапынан да, басқа ұйымдар тарапынан да кредиттеудің айтарлықтай өсуі байқалады. Банк секторымен кредиттеу көлемі 2021 жылғы 20,544 млрд теңгеден 2023 жылы 29,804 млрд теңгеге дейін ұлғайды, бұл 45,1% - ға өсуді көрсетеді. Бұдан басқа, басқа

ұйымдардың кредиттері 3,222 млрд теңгеден 4,839 млрд теңгеге дейін өсті, бұл 50,1% - ға артық.

Әрбір сектор үшін экономикаға кредиттердің жалпы көлемінен Кредиттеу үлесін қарастырайық. Мұны істеу үшін алдымен әр жыл үшін несиелеудің жалпы көлемін анықтаңыз, содан кейін үлестерді есептеңіз (сурет.2).

Сурет 2. Тұтастай алғанда экономиканы кредиттеудегі банк секторын және басқа ұйымдарды кредиттеу үлестері, % [4]

Несиелеудің жалпы көлемі:

- 2021 жылы несиелеудің жалпы көлемі 23,767 млрд теңгені құрады.
- 2022 жылы көлемі 28,929 млрд теңгеге дейін ұлғайды.
- 2023 жылға қарай көлемі 34,643 млрд теңгеге жетті.

Банк секторының үлесі:

- 2021 жылы банк секторын Кредиттеу үлесі кредиттеудің жалпы көлемінің 86,44% құрады.
- 2022 жылы үлес 85,63% - ға дейін аздап төмендеді.
- 2023 жылы үлес қайтадан 86,03% - ға дейін өсті.

Басқа ұйымдардың үлесі:

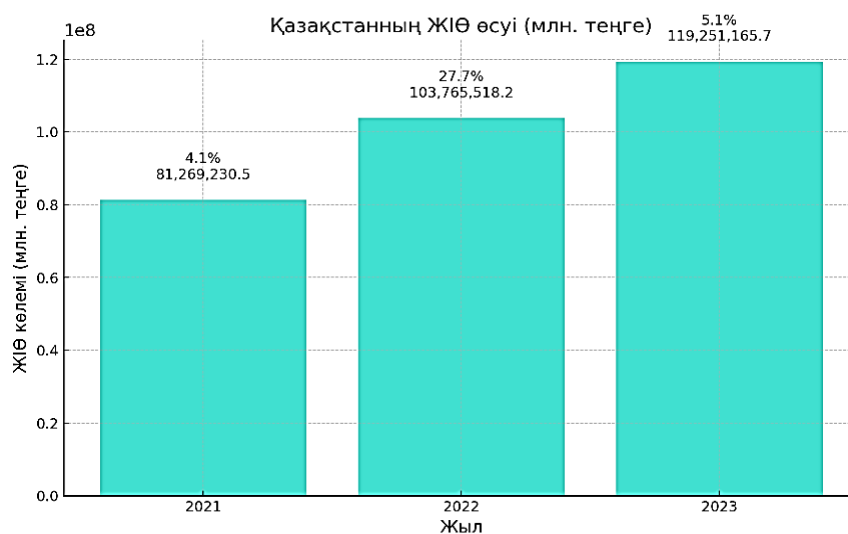
- тиісінше, басқа ұйымдарға кредит беру үлесі 2021 жылы 13,6%, 2022 жылы - 14,4% құрады және 2023 жылы 14,0% - ға дейін шамалы төмендеді.

Суретте 2021, 2022 және 2023 жылдардағы Қазақстанның ЖІӨ туралы деректері бар кесте көрсетілген. Бағандар жылдық ЖІӨ-нің абсолютті мәндерін, сондай-ақ жылдан жылға ЖІӨ-нің пайыздық өзгерістерін көрсетеді. Міне, кестеде берілген деректерге қысқаша шолу:

- ЖІӨ 2021 жылы 81 269 230 млн. теңгені құрады;
- ЖІӨ 2022 жылға дейін 103 765 518 млн. теңгеге дейін өсті, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 27,7% - ға артық;
- ЖІӨ 2023 жылы 119 251 165 млн. теңгені құрады, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 14,9% - ға артық.

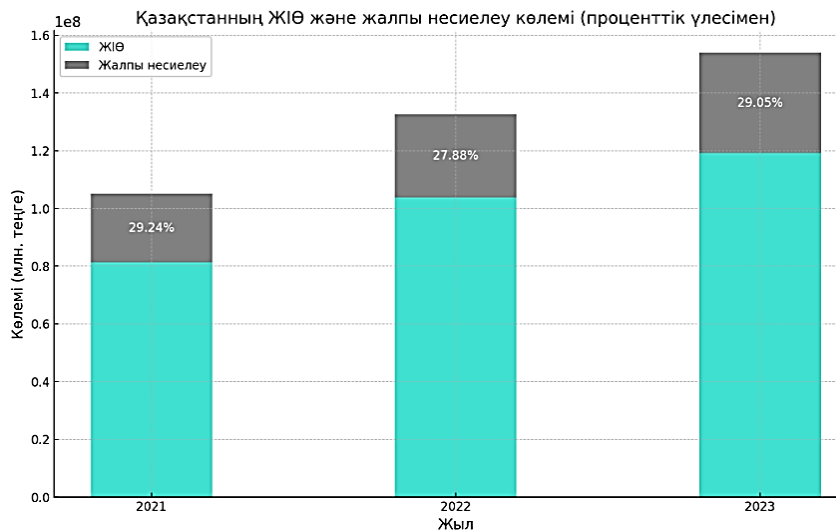
Бұл деректер келесі жылы ЖІӨ өсуімен елдегі оң экономикалық тенденцияны көрсетеді. Сонымен қатар, 2021 жылдан 2022 жылға дейінгі ЖІӨ өсімі 2022 жылдан 2023 жылға дейінгі өсіммен салыстырғанда анағұрлым маңызды болды. Бұл сандар әртүрлі экономикалық факторлар мен саясаттардың, соның ішінде инвестициялық белсенділіктің, өндіріс пен тұтынудың өзгеруінің әсерін көрсетуі мүмкін және Үкіметтің макроэкономикалық бастамаларымен және Ұлттық банктің ақша-несие саясатымен байланысты болуы мүмкін.

График 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3. ҚР ЖІӨ көлемі, млн. Теңге

Экономиканы жоғары тұрған банк секторымен несиелендіру көлемін анықтай отырып, біз оның елдің ЖІӨ көлемінде қанша үлеске ие екенін анықтай аламыз (сурет.4).

Сурет 4. ҚР ЖІӨ-дегі банк секторының кредит көлемінің үлесі, %

4-гарфикте 2021-2023 жылдар аралығында Қазақстанда ЖІӨ-нің жалпы көлемінде банктік кредиттеу үлесінің ұлғаюы байқалды. 2021 жылы бұл үлес шамамен 29,2% құрады, бұл банк секторының елдің экономикалық белсенділігіне қосқан елеулі үлесін көрсетеді. 2022 жылға қарай шамамен 27,9% - ға дейін аздап төмендеу болды, бұл ЖІӨ-нің несиелеумен салыстырғанда жылдам қарқынмен өсуін көрсетуі мүмкін. Алайда, 2023 жылы несиелеу үлесі шамамен 29% - ға дейін өсті, бұл елдің экономикалық дамуындағы банктік қарыздың рөлінің артқанын көрсетеді. Бұл үрдістер Қазақстандағы банк секторы мен жалпы экономикалық өсу арасындағы серпінді өзара іс-қимылды көрсетеді.

Соңғы үш жылда банктік кредиттеу Қазақстан экономикасында маңызды рөл атқарды, бірақ 2022 жылы оның ЖІӨ-дегі үлесінің шамалы төмендеуі орын алды, бұл банк секторының алдына олардың өсуін жеделдету үшін кредиттік қолдауды, әсіресе экономиканың жетекші салаларын жандандыру міндетін қояды. Бұл экономиканың теңгерімді дамуын қамтамасыз ету және несиелерді

негізсіз ұлғайту арқылы нарықтың қызып кетуіне жол бермеу үшін қажет. Банк жүйесінің тұрақтылығы мен денсаулығын сақтау үшін несиелеу сапасын жақсартуға және қаржылық реттеуді нығайтуға назар аудару қажет.

2-кесте

Қазіргі уақытта банк секторының кемшіліктерінің тізімі

№	Кемшіліктері
1	Банк мекемелерінің құқыққа қарсы қызметі
2	кредиттік ұйымдардың жұмысы туралы ақпараттың бұрмалануына әкеп соқтыратын есепке алу мен есептіліктің дұрысностьстігі
3	кейбір жағдайларда тәуекелдерді басқару мен корпоративтік аспектіні қамтитын басқарудың қанағаттанарлықсыз жағдайы
4	несиелік ресурстардың шектеулі және негізінен қысқа мерзімді сипаты
5	кредиттік ұйымдардың бейінді емес (әкімшілік) шығыстарының жоғары деңгейі.
6	Банктердің шағын ауқымы
7	несиелік Тарих деректерінің бірыңғай қоймасының болмауы
Ескерту - автормен жасалған	

Сонымен қатар, цифрлық банк өнімдерін қоса алғанда, қаржылық қызметтердің ауқымын кеңейту өте маңызды, бұл олардың халықтың барлық топтары үшін қолжетімділігін арттырады және қаржылық интеграцияға ықпал етеді. Азаматтар арасында қаржылық сауаттылықты ынталандыру да өте маңызды, өйткені несиелерге саналы көзқарас олардың тиімділігін арттырады

және қаржы ресурстарын ұтымды пайдалануға ықпал етеді, бұл өз кезегінде экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді.

Қазақстанның банк секторын дамытудың бірқатар оң сәттеріне қарамастан, елдің экономикалық дамуына әсер етуі мүмкін кемшіліктердің жеткілікті саны бар (2-кесте):

Банк саласы проблемаларының ішкі себептерінің ішінде шектеулі және негізінен қысқа мерзімді қаржылық ресурстар, инвестициялық перспективалары шектеулі экономикалық құрылымның біртектілігі, сондай-ақ банктердің бейінді емес (әкімшілік) қызметке шығындарының жоғары деңгейі ерекшеленеді. Әрі қарай, осы мәселелердің кейбірін толығырақ қарастырайық. Банк секторындағы заңсыз белсенділік, әсіресе дәстүрлі қаржы институттарына балама бола отырып, салымдарды тартатын және халыққа несие беретін несиелік тұтыну кооперативтерінің өсуі жағдайында ерекше алаңдаушылық туғызады. Бұл кооперативтердің банктерден маңызды айырмашылығы-олар толығымен реттелмеген, бұл олардың құрылтайшыларының алаяқтық әрекеттеріне жол ашады. Бұл ретте заңнамадағы кемшіліктерге байланысты мұндай кооперативтер туындайтын тәуекелдерге қарамастан азаматтардың қаражатын жинауды жалғастыруда.

Банк секторының кемшіліктерін келесідей егжей тегжейлі сипаттауға болады:

1. Банк мекемелерінің заңсыз қызметі: кейбір банктер ақшаны жылыстату немесе тыйым салынған әрекеттерді қаржыландыру сияқты заңсыз операцияларға қатыса алады. Бұл жалпы банк секторына деген сенімді бұзады және клиенттер мен экономика үшін тәуекелдерді арттырады.

2. Бухгалтерлік есеп пен есептіліктің дұрыстығы. қате есепке алу немесе есеп берудегі қателіктер салдарынан несиелік ұйымдардың қызметі туралы ақпараттың бұрмалануы инвесторларды, реттеушілерді және жұртшылықты адастырып, банктің қаржылық жағдайы мен тұрақтылығының елесін тудырады.

3. Тәуекелдерді қанағаттанарлықсыз басқару және корпоративтік басқару: кейбір банктерде тәуекелдерді басқару мен корпоративтік мәдениеттің тиімді тетіктерінің болмауы байқалады. Бұл қаржылық күйзелістерге осалдықтың жоғарылауына әкеледі және басқару шешімдерінің сапасын нашарлатады.

4. Несиелік ресурстардың шектеулі және қысқа мерзімді сипаты: көптеген банктер ұзақ мерзімді қаржыландыруға шектеулі қол жетімділікке тап болады, бұл оларды қысқа мерзімді несиелерге сүйенеді. Бұл олардың ұзақ мерзімді жоспарлау және дамыту қабілетін шектейді.

5. Бейінді емес (әкімшілік) шығындардың жоғары деңгейі: кейбір банктер өздерінің негізгі қызметімен тікелей байланысты емес әкімшілік қажеттіліктерге айтарлықтай шығындар әкеледі. Бұл олардың қаржылық тиімділігін төмендетеді және қызметтерді дамытуға және жақсартуға бағытталған ресурстардан айырады.

6. Банктердің шағын мөлшері: көптеген банктердің шағын өлшемдері олардың нарықта бәсекеге түсу, қызметтер желісін кеңейту және олардың рентабельділігі мен тұрақтылығына әсер ететін ауқымды үнемдеуге қол жеткізу мүмкіндігін шектейді.

7. Несиелік Тарих деректерінің бірыңғай қоймасының болмауы: несиелік тарихты жинауға және талдауға арналған орталықтандырылған жүйенің болмауы клиенттердің несиелік қабілетін бағалауды қиындатады, несиелік тәуекелді арттырады және несие нарығының дамуына кедергі келтіреді.

Тұрақты қаржыландырудың маңыздылығы: банктердің шектеулі және қысқа мерзімді қаржылық ресурстары инвестициялық перспективалар мен тұрақты дамуды қолдау үшін ұзақ мерзімді және тұрақты қаржыландыруды қамтамасыз ету қажеттілігін көрсетеді.

Кемшіліктерді еңсеру және Қазақстанның банк жүйесінің жұмыс істеуін жақсарту үшін жетілдірудің бірнеше бағытын ұсынуға болады:

1. Корпоративтік басқаруды нығайту: корпоративтік басқарудың үздік тәжірибелерін енгізу, Директорлар кеңесінің ролін күшейту және ішкі бақылау мен тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйелерін енгізу [5].

2. Ашықтықты арттыру: банк операцияларының ашықтығын арттыру мақсатында қаржылық есептілік пен есепке алу сапасын жақсарту. Бұл Бухгалтерлік есеп пен есеп берудің халықаралық стандарттарына бейімделуді қамтиды.

3. Ақпараттық технологияларды дамыту: банк қызметтерінің сапасы мен қолжетімділігін арттыру, сондай-ақ алаяқтықпен күресу және тәуекелдерді басқаруды жақсарту үшін IT-инфрақұрылымға және цифрлық технологияларға инвестициялар.

4. Нарықты әртараптандыруды тереңдету: қаржылық интеграцияны нығайту үшін нарықтың әртүрлі сегменттеріне, соның ішінде шағын және орта бизнеске жаңа қаржылық өнімдер мен қызметтерді әзірлеу және ұсыну.

5. Реттеуші базаны жетілдіру: банк қызметін тиімді реттеу мен қадағалауды қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру жөніндегі жұмысты жалғастыру, сондай-ақ халықаралық нарықтың өзгермелі жағдайларына бейімделу.

6. Адами ресурстарды дамыту: үздік әлемдік стандарттарға сәйкес үздіксіз оқыту және дағдыларды дамыту арқылы банк қызметкерлерінің біліктілігі мен кәсібилігін арттыру.

7. Активтер мен міндеттемелерді басқаруды жақсарту: кірістердің құбылмалылығын төмендету және қаржылық тұрақтылықты арттыру үшін активтер мен міндеттемелер құрылымын оңтайландыру [6].

Бұл шаралар қазақстандық банктерге олардың операциялық тиімділігін жақсартуға, қаржылық тұрақтылықты нығайтуға және ұлттық экономиканың неғұрлым белсенді дамуына ықпал етуге көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі (Список использованной литературы):

1 Университет Букетова, Вестник Букетова. Серия: Экономика №3 (111)/2023 Караганда, 2023 г. стр. 199-210

2 Materiały XX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, «Aktualne problemy nowoczesnych nauk - 2023» , 07 - 15 czerwca 2023 roku po sekcjach. Польша.

3 <https://jusan.kz/analytics/research/obzor-bankovskogo-sektora-kazahstana-2012-2022>

4 https://articlekz.com/article/18829#google_vignette

5 <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-kazahstanskogo-bankovskogo-sektora-na-sovremennom-etape-razvitiya>

6 https://articlekz.com/article/18829#google_vignette

Инвестиционната активност и фондовите пазари

**Докторант Газалиева А.К., д.э.н., профессор Сембеков А.К., д.э.н.,
профессор Колчин С.П.**

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКУ КАЗАХСТАН: МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ, ПЕРСПЕКТИВЫ И ТРЕНДЫ

Аннотация. В статье изложены и рассмотрены вопросы государственной инвестиционной политики Республики Казахстан, методологические основания принятия инвестиционных решений, а также перспективы и основные тренды по привлечению и наращиванию инвестиций с учетом всех критериев инвесторов.

Тема данной статьи является актуальной, так как инвестиции играют важную роль как на макроуровне, так и на микроуровне. Они определяют будущее страны в целом как отдельного субъекта финансовой деятельности и являются движущей силой в развитии экономики.

Материалы статьи могут быть использованы бакалаврами, магистрантами и докторантами экономического направления, а также предпринимателями и менеджерами.

Ключевые слова: Инвестиция, SMART-инвестиция, инвестор, инвестиционный потенциал, капиталовложение, транзакция и т.д.

За годы Независимости в Казахстане проделана огромная и эффективная работа в инвестиционной сфере. Первые десятилетия суверенитета Республика Казахстан активно принимала предложения иностранных инвесторов о вложении капитала в новые перспективные проекты. В годы становления Казахстан нуждался во внешней поддержке, и именно приток иностранных инвестиций, в какой-то мере, способствовал планомерному развитию экономики

страны и, в некоторой степени, даже стал индикатором роста национальной экономики.

Согласно Концепции инвестиционной политики РК, по данным Национального банка за 2010-2020 годы валовый приток ПИИ в Казахстан составил порядка 249 млрд долл. США, из них 30,4 % или 75,6 млрд долл. США приходится на нефтегазовый сектор, 23 % или 42,1 млрд долл. США - на добычу металлических руд и развитие металлургии. В обрабатывающую промышленность привлечено 39,4 млрд долл. США или 15,8 % от всех ПИИ). [1]

Правительство Республики Казахстана уделяет особое внимание созданию наиболее благоприятных условий для привлечения инвестиций и укреплению защиты прав инвесторов. Республикой Казахстан заключены 48 двусторонних межправительственных соглашений о поощрении и взаимной защите инвестиций, из них 43 соглашения на данный момент действуют. Республика Казахстан является участницей Конвенции Организации Объединенных Наций о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (Нью-Йорк, 1958 год), Конвенции об урегулировании инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами (Вашингтон, 1965 г.), Конвенции об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций (Сеул, 1985 г.), Конвенции о защите прав инвестора (Москва, 1997 г.). [2]

Известно, что инвестиционная привлекательность страны складывается из множества разных факторов и их сочетаний. Это такие факторы как: географическое положение государства, в том числе транспортные развязки, политические договоренности, природные и демографические ресурсы, налоговые и земельные кодексы, положение власти и бизнеса. Казахстан также имеет благоприятное стратегическое положение на политической карте мира, так как находится на перекрестке Европы и Азии.

В последние десять лет Республика Казахстан демонстрирует высокий инвестиционный потенциал и является лидером среди СНГ как страна с благоприятным бизнес-климатом. Связано это с тем, что многие процедуры по

законодательному развитию бизнеса упрощены, особенно в части таможенного и налогового администрирования. Благодаря этому Казахстану удалось добиться значительных стойких успехов в привлечении иностранных инвестиций, которые сейчас играют не маловажную роль в развитии и поддержании экономики страны. «По данным Правительства РК, за 2022 год валовый приток прямых иностранных инвестиций в Казахстан составил \$28 млрд, что на 17,7% больше результатов 2021 года. Это рекордный показатель за последние 10 лет».

[3] Если смотреть в разрезе регионов, то наибольшую активность в привлечении иностранного капитала имеет Атырауская область, города Алматы и Астана. Инвестиции в данных регионах направлены в основном в горнодобывающую и обрабатывающую промышленности.

Самые большие инвестиции в РК за последние 10 лет вложены Нидерландами – \$8,33 млрд., США - \$5,1 млрд. и Швейцарией с общим показателем \$2,8 млрд. А в общей сложности за годы независимости Республики Казахстан, согласно данным Kapital.kz, показатель зарубежных инвестиций составляет 400 млрд долларов. «При этом, несмотря на глобальную конкуренцию за инвестиции, по данным UNCTAD, практически половина инвестиций и заявленных «greenfiled» проектов Центрально-Азиатского региона приходится на долю Казахстана (46%), что подтверждает устойчивое региональное лидерство страны».[4]

Что сделано на сегодняшний день в целях привлечения иностранных инвестиций в приоритетные секторы экономики? Создана компания АО «Национальная компания «Kazakh Invest». Компания является оператором в привлечении инвестиций, выполняющий функцию «единого переговорщика» от имени правительства Республики Казахстан. Кроме того «Kazakh Invest» тесно сотрудничает с бизнес-ассоциациями и местными предпринимателями.

В целях защиты интересов инвесторов функционируют такие специальные консультативно-совещательные органы, как Совет иностранных инвесторов при Президенте РК, Совет по улучшению инвестиционного климата, Суд

Международного финансового центра «Астана» и Международный арбитражный центр – судебная система по принципу английского права, имеются 13 специальных экономических зон и 26 индустриальных зон, Совет по улучшению инвестиционного климата - при Правительстве РК, Координационный совет под председательством Премьер-Министра РК, Специализированная судебная коллегия Верховного Суда и суд г. Астаны для разрешения инвестиционных споров. Кроме того инвестиционным омбудсменом является Премьер-Министр РК.

Таким образом иностранному инвестору предоставляется полная и безусловная защита его прав и интересов, которая обеспечивается Конституцией Республики Казахстан, и другими нормативными правовыми актами, а также международными договорами, ратифицированными Республикой Казахстан.

Одной из приоритетных задач Правительства РК в сфере инвестиционной политики является привлечение инвестиций на реализацию программы индустриализации страны. Предполагается, что иностранные инвесторы будут не только вносить капитал в промышленные отрасли страны, но и формировать определенную бизнес-культуру.

Естественно, встает вопрос о конкуренции. В последние годы мировая экономика переживает уменьшение прямых иностранных инвестиций. В развивающихся странах очень остро ощущается необходимость привлечения инвестиций, потому как на сегодняшний день практически все новые промышленные программы и проекты, проводимые в мире, очень сильно зависят от привлечения инвестиций. Спрос на инвестиции очень высок, а предложение сокращается из года в год. Это приводит к тому, что рынок инвестиций становится все более и более конкурентным.

Для Казахстана основными конкурентами в горнодобывающей отрасли являются Австралия, Канада и некоторые страны Южной Америки. Среди развивающихся стран азиатского региона таковым является Узбекистан, который в последние годы имеет быстрый и стабильный экономический рост.

Но при этом, утешительным является тот факт, что по данным издания «Курсив Медиа», «аналитики Ernst&Young провели исследование инвестпривлекательности государств Центральной Азии за последние три года, по итогам которого Казахстан занял первую строчку в этом рейтинге». Возможно, это связано с тем, что «за последние три года количество новых инвест-проектов в центрально-азиатских странах сократилось в 2,5 раза, а объем капиталовложений в такие проекты снизился в 4 раза». [5]

Что можно сделать правительству Республики Казахстан для того чтобы улучшить инвестиционный климат в ближайшие три года?

Изучение инвестиционного климата в Казахстане и других странах Центральной Азии в том числе, проводилось экспертами с помощью социологических опросов представителей зарубежных компаний. По результатам этих опросов потенциальные риски, влияющие на инвестиционную привлекательность стран ЦА в 2022–2025 годах, это по мнению респондентов - политическая нестабильность (так считают 45% опрошенных), низкий уровень цифрового регулирования и информационной безопасности (48%). Также представители зарубежных компаний скептически отнеслись к неопределенности стран Центральной Азии в тарифной и торговой политике, высокой волатильности на рынках капитала. Также инвесторы отметили, что «правительствам нужно отойти от жестких запретов на приезд иностранной квалифицированной рабочей силы и вкладывать собственные инвестиции в кадровый потенциал. В конкуренции за иностранные инвестиции будет иметь значение и то, какой уровень цифровизации имеет страна, обладает ли базовой IT-инфраструктурой». Важную роль в конкуренции за инвестициями, по мнению опрошенных, играет и синхронность таможенной, налоговой политики и логистики. [3]

По результатам опросов, для инвесторов также оказалось важным чтобы в стране была справедливая и прозрачная правовая система, а налоговое законодательство государств имело понятное и предсказуемое толкование.

Учитывая все вышеуказанные факторы, в целях нивелирования глобальных вызовов в Казахстане выработаны на системном уровне подходы по привлечению и наращиванию инвестиций с учетом всех критериев инвесторов.

В 2022-м Казахстан более активно включился в глобальную борьбу за инвестиционный капитал. Случившийся геополитический кризис открыл новые инвестиционные возможности для Казахстана, так как ряд зарубежных компаний «переселились» на территорию РК.

Работа по релокации компаний в Казахстан была начата АО «Национальная компания «Kazakh Invest» в апреле 2022 года и продолжается по сей день. Был проведен глубокий анализ и составлен список крупных компаний из 38 стран в приоритетных отраслях экономики. [6]

Деятельность Правительства РК сегодня сконцентрирована на снижении риска для инвесторов, повышении прозрачности и предсказуемости государственных политик.

По принципу «слышащего государства», в целях повышения притока прямых инвестиций в страну, упрощаются процедуры для потенциальных партнеров: снижаются административные барьеры, совершенствуется таможенное и налоговое законодательство, действуют меры по защите прав инвесторов.

Каким образом это работает? Согласно законодательству Республики Казахстан, «государственная поддержка прямых инвестиций заключается в законодательных гарантиях обеспечения инвестиционной деятельности; установлении системы льгот и преференций, наличии единственного государственного органа, уполномоченного представлять Казахстан перед инвесторами; предоставлении гарантий покрытия политических и регулятивных рисков в соответствии с договорами, заключенными Правительством с международными организациями и соответствующими нормативными правовыми актами РК». [7]

Кроме вышеописанных мер в стране активно реализуется инструмент «странового брендинга», который способствует укреплению имиджа и репутации государства в глазах мировой общественности. Страна, которая имеет привлекательный имидж, имеет политическую и экономическую стабильность характеризуется низким уровнем рисков, и соответственно, высоким потенциалом внутреннего рынка. Кроме того, если в стране эффективная система поддержки со стороны государства, низкие издержки производства, то в этой стране благоприятный инвестиционный климат. Соответственно, это в свою очередь, благоприятно влияет на развитие и устойчивость бренда страны и повышения ее статуса на мировой арене.

Не так давно, на фоне всеобщего растущего интереса к «стартап-индустрии», в Казахстане также появилось понятие SMART-инвестиций, как логического продолжения основных принципов инвестирования, «согласно которому инвестор должен принимать корректные и эффективные инвестиционные решения, отвечающие точно сформулированным потребностям». [8]

Что представляет собой SMART-инвестиция? SMART-инвестиция- это вливание в проект финансовых и иных ресурсов, которых ему не хватает для достижения поставленных бизнес-целей. Это позволяет обмениваться опытом и знаниями для развития бизнеса на международном рынке посредством нетворкинга с мировыми партнерами.[8]

Учитывая мировой опыт, Казахстан стремится вводить лучшие мировые практики для ускорения процесса привлечения иностранных инвестиций в экономику страны.

Каковы основные тренды современного фондового рынка страны и какова его роль в привлечении инвестиций?

В современных реалиях, например, стать акционером компаний «КазМунайГаз» и КЕГОС, можно онлайн. Посредством интернета можно приобрести ценные бумаги компаний и наблюдать за их стоимостью.

Вовлечение населения в инвестиции на фондовом рынке через предложения крупных компаний очень распространенный в РК тренд. Еще один тренд - это цифровизация, высокотехнологичных инструментов, так называемой технологии блокчейна. «Мы прорабатываем альтернативу традиционным ценным бумагам, прежде всего долговым, в виде цифрового актива, который можно будет быстро купить и продать. Актив будет гарантирован тем, что для его учета будет использоваться распределенный реестр, так называемый блокчейн. Там предполагается коллаборация с цифровым тенге, который презентовали 15 ноября». [9]

Клиринговая деятельность является естественным продолжением развития инфраструктуры казахстанского фондового рынка. В среднем, по данным KASE на фондовой бирже сейчас несколько тысяч сделок в день, что составляет более 1,5 трлн тенге ежедневного оборота, сотни тысяч счетов инвесторов, которые открыты в Центральном депозитарии ценных бумаг. Объем рынка растет и, по мере роста активности инвесторов предлагаются новые решения, которые минимизируют издержки участников на осуществление расчетов по каждой транзакции, что также в целом благоприятно влияет на инвестиционный климат страны.

За последние десять лет Правительством страны проведена комплексная работа по привлечению прямых иностранных инвестиций в Казахстан. Сегодня Республика Казахстан соответствует всем международным требованиям и является площадкой для развития потенциальных инвесторов. По сей день изучается и внедряется только лучшая мировая практика.

Предполагается, что в ближайшем будущем ожидается большой интерес со стороны инвесторов не только по привлечению капитала в обрабатывающие отрасли, но и по повышению производительности, инноваций. Правительством страны планируется увеличить приток передовых технологий с целью создания экономики замкнутого цикла, основанной на декарбонизации и возобновляемых ресурсах, в частности, на использовании «зеленого» водорода,

фармацевтического производства, nano технологий, и др. Например, в данное время привлекательными для иностранных инвесторов нишами для инвестирования в отрасли здравоохранения и фармацевтики являются: витамины, антибиотики, препараты и различные лекарственные средства, человеческие вакцины, медицинские приборы и аксессуары.

Приоритетными проектами в отрасли новых технологий являются такие инвестиционные и специальные инвестиционные проекты как: электронные элементы и платы, компьютеры и периферийное оборудование, коммуникационное оборудование, электронная бытовая техника, инструменты и приборы для измерения и тестирования, электромедицинское оборудование, оптические приборы, магнитные и оптические носители информации. [10]

Таким образом, можно резюмировать, что на сегодняшний день Казахстан обеспечивает стабильный приток зарубежных инвестиций и выполняет взятые перед инвесторами обязательства, на постоянной основе внедряя новые инструменты, меры и механизмы поддержки, таким образом увеличивая поток внешних инвестиций, которые приходят в экономику страны.

Литература:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 июля 2022 года № 482 «Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года, интернет-ресурс: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34889573&pos=5;-108#pos=5;-108

2. ДОКЛАД Евразийской экономической комиссии «О состоянии делового и инвестиционного климата в государствах-членах Евразийского экономического союза», 2023 г; интернет-ресурс: Доклад 40723.pdf (eaeunion.org)

3. Статья «Внешние инвестиции и экспорт - основные драйверы роста глобальной конкуренции», 2023; интернет-ресурс: <https://invest.gov.kz/ru/media-center/business-economics-finance/28533/#>

4. Статья «Казахстан привлек рекордный объем прямых иностранных инвестиций», официальный интернет ресурс Премьер-Министра РК <https://primeminister.kz/ru/news/kazakhstan-privlek-rekordnyy-obem-pryamykh-inostrannykh-investitsiy-23663>

5. Статья «Казахстан занял первую строчку в рейтинге стран для инвестиций в Центральной Азии», 2022г.; интернет-ресурс: <https://kz.kursiv.media/2022-11-10/kazakhstan-zanyal-pervuju-strochku-v-rejtinge-stran-dlya-investicij-v-centralnoj-azii/>

6. Статья «Глава Kazakh Invest: в 2023 году иностранные инвесторы запустили 47 производств», 2023г.; интернет-ресурс: https://forbes.kz/economy/investment/kazakh_invest_v_2023_godu_inostrannyye_investoryi_zapustili_47_novyih_proizvodstv/

7. Статья «Внешние инвестиции и экспорт – основные драйверы роста Казахстана», 2023г.;

Интернет-ресурс: https://sk-pharmacy.kz/rus/press-centr/smi_o_nas/vneshnie-investiczii-i-eksport-osnovnyie-drajveryi-rosta-kazaxstana

8. Статья «Что такое SMART-инвестиции и чем они полезнее простых инвестиций», интернет-ресурс: <https://admitad.pro/ru/blog/chto-takoe-smart-investitsii>

9. Интервью «Привлечение иностранных инвесторов, использование ИИ и тренды на биржевом рынке – глава «Клирингового центра KASE» о своей работе и будущем организации», интернет-ресурс: <https://kz.kursiv.media/2023-11-17/lgtn-kassinterview/>

10. Статья «Инвестиции в Казахстане», интернет-ресурс: <https://www.gov.kz/article/64601?lang=ru>

Маркетинг и управление

К.э.н., доцент Рысмаханова Г.Ж.

Магистрантка группы Мен-22-1м Нұртаза Алтынай

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

Strategic Innovations: Driving Organizational Success in the Digital Era

In today's swiftly evolving digital landscape, organizations encounter unparalleled challenges and opportunities. The rise of transformative technologies like artificial intelligence, big data analytics, and the Internet of Things has reshaped business operations, customer interactions, and competitive dynamics. In this digital epoch, strategic innovations are essential for organizations aiming to sustain growth and competitiveness.

Strategic innovations encompass a spectrum of initiatives aimed at leveraging technology, data, and novel business models to create value, enhance customer experiences, and drive organizational success. From reimagining operational processes to embracing disruptive technologies, strategic innovations empower organizations to lead in the digital landscape and seize emerging opportunities.[1]

This article explores the pivotal role of strategic innovations in steering organizational success in the digital era. By examining key trends, challenges, and effective strategies, we'll uncover how organizations can harness strategic innovations to navigate the complexities of the digital landscape and achieve sustainable growth in today's interconnected world.

In today's swiftly evolving digital environment, organizations face unparalleled challenges and opportunities. The advent of groundbreaking technologies such as artificial intelligence, big data analytics, and the Internet of Things has reshaped business operations, customer interactions, and competitive dynamics. In this digital epoch, strategic innovations have become imperative for organizations aiming to sustain growth and stay competitive.

Strategic innovations encompass a spectrum of initiatives aimed at leveraging technology, data, and novel business models to create value, improve customer experiences, and drive organizational success. From redefining operational processes to embracing disruptive technologies, strategic innovations empower organizations to lead in the digital landscape and seize emerging opportunities.

This article delves into the pivotal role of strategic innovations in steering organizational success in the digital era. By exploring key trends, challenges, and effective strategies, we'll uncover how organizations can harness strategic innovations to navigate the intricacies of the digital landscape and achieve sustainable growth in today's interconnected world.

The digital era heralds a new era of organizational strategy, marked by unprecedented connectivity, data abundance, and technological advancements. To thrive in this dynamic landscape, organizations must adapt their strategies, leveraging digital tools to enhance operations, engage customers, and capitalize on emerging trends.[2]

A key hallmark of the digital era is the explosion of data. Organizations now possess vast troves of data generated from digital interactions, sensors, and connected devices. This abundance of data presents both challenges and opportunities, necessitating organizations to develop robust analytics capabilities to derive insights and inform decision-making processes.

Moreover, the digital era has transformed customer expectations and behaviors. Modern consumers demand personalized, seamless experiences across all touchpoints, prompting organizations to reevaluate their customer engagement strategies. To meet these expectations, organizations must embrace customer-centric approaches that leverage digital technologies to anticipate needs and deliver tailored solutions.

In response to these shifts, organizations are adopting agile and adaptive strategies that enable rapid response to market changes and customer demands. Traditional hierarchical structures are giving way to more flexible, collaborative models that foster innovation and agility.

Overall, the digital era presents a plethora of challenges and opportunities for organizations. By embracing digital technologies, adopting customer-centric strategies, and fostering agile cultures, organizations can position themselves for success in today's hyper-connected world. Strategic innovations serve as the cornerstone for driving organizational success in the digital era, enabling organizations to navigate complexities and seize opportunities for growth and innovation.

Strategic innovations furnish organizations with a blueprint for navigating the complexities of the digital era and driving meaningful change. This framework comprises several fundamental elements that are essential for success in today's hyper-connected world.

#	Strategic Innovations Framework	
1	Leadership in the Digital Realm	Digital leaders must inspire vision, empower employees, and champion the adoption of digital technologies
2	Customer-Centric Strategies in the Digital Landscape	Organizations must prioritize delivering personalized, seamless experiences to meet the evolving needs and expectations of customers
3	Data-Driven Decision-Making	Organizations must invest in advanced analytics capabilities to extract actionable insights from their data and drive strategic initiatives.
4	Agile and Adaptive Organizational Structures	Organizations must empower employees to take ownership of their work, collaborate across functional boundaries, and respond effectively to emerging opportunities and challenges in the digital landscape.
5	Technology Investment and Integration	Organizations must carefully evaluate emerging technologies and integrate them into their operations to unlock new opportunities for value creation and competitive differentiation.
Note: compiled by the author 7]		

By embracing a strategic innovations framework that encompasses leadership, customer-centricity, data-driven decision-making, agile organizational structures, and technology integration, organizations can navigate the complexities of the digital landscape and position themselves for success in today's hyper-connected world. This framework serves as a guide for organizations seeking to leverage strategic innovations to drive transformative change and achieve sustainable growth in an increasingly digital landscape.

Executing strategic innovations demands a multifaceted approach that encompasses people, processes, and technology. Organizations must evaluate their current capabilities, develop a clear roadmap for digital transformation, and execute strategies with agility and precision. Continuous learning and adaptation are imperative for sustaining success in the digital era. By fostering a culture of experimentation and innovation, organizations can

empower employees to embrace change, explore new ideas, and drive meaningful change. Effective change management practices, coupled with robust communication and stakeholder engagement, are essential for overcoming resistance to change and ensuring alignment across the organization.

Numerous organizations have embraced strategic innovations to achieve success in the digital age. For instance, companies like Amazon and Netflix have revolutionized their respective industries by prioritizing customer-centric approaches and leveraging data-driven strategies to deliver personalized experiences. Amazon's recommendation engine and personalized shopping experiences have transformed the retail landscape, while Netflix's data-driven content recommendations have reshaped the entertainment industry. These case studies serve as examples of how organizations can leverage strategic innovations to drive organizational success in the digital era by prioritizing customer needs, embracing data-driven decision-making, and fostering a culture of innovation and experimentation.

Despite the benefits of strategic innovations, organizations must navigate various challenges and considerations. These include addressing the digital skills gap, managing change effectively, and addressing ethical and security concerns associated with data and technology usage. Overcoming these challenges requires a concerted effort from leaders, employees, and stakeholders across the organization. By prioritizing continuous learning and development, organizations can equip employees with the skills and knowledge needed to thrive in the digital era, while also fostering a culture of transparency and accountability to address ethical and security concerns.

In conclusion, strategic innovations are essential for driving organizational success in the digital era. By embracing digital technologies, adopting customer-centric strategies, and fostering agile and adaptive cultures, organizations can position themselves for success in today's interconnected world. Strategic innovations serve as a catalyst for driving transformative change and achieving sustainable growth in an increasingly digital landscape. By leveraging a strategic innovations framework and prioritizing continuous learning and adaptation, organizations can navigate the complexities of the digital landscape and seize opportunities for growth and innovation.

References

1. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Harvard Business Press.
2. Berman, S. J. (2012). Digital transformation: Opportunities to create new business models. *Strategy & Leadership*, 40(2), 16-24.
3. Ross, J. W., Beath, C. M., & Mocker, M. (2016). *Designed for digital: How to architect your business for sustained success*. MIT Press.
4. McAfee, A., & Brynjolfsson, E. (2017). *Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future*. W. W. Norton & Company.
5. Brown, M. G., & Hagel III, J. (2017). *Dual transformation: How to reposition today's business while creating the future*. Harvard Business Press.
6. Reeves, M., Zeng, E. J., & Venjara, A. (2015). The biology of corporate survival. *Harvard Business Review*, 93(4), 78-85.
7. Hagel III, J., & Brown, J. S. (2005). The only sustainable edge: Why business strategy depends on productive friction and dynamic specialization. Harvard Business Press.
8. Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (2017). Competing in the age of AI. *Harvard Business Review*, 95(5), 60-67.

К.э.н., доцент Рысмаханова Г.Ж.
Магистрант группы Мен-22-1м Доскали Даулет
Кызылординский университет имени Коркыт Ата

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON TIME MANAGEMENT IN THE TOURISM INDUSTRY

In today's fast-paced world, the tourism industry faces numerous challenges and opportunities driven by technological advancements. The sector, characterized by its need to handle large volumes of information and interactions quickly and efficiently, is increasingly turning to digital solutions to streamline operations and enhance customer experiences. This shift has made effective time management not merely an operational goal, but a critical competitive advantage.

Travel agencies, in particular, are at the forefront of adopting these digital technologies. The reasons are manifold: the need to respond swiftly to customer inquiries, manage bookings efficiently, and personalize services to meet the evolving expectations of tech-savvy travelers. The transformation in time management practices, facilitated by digital tools, is reshaping how travel agencies operate, reducing human error, and allowing them to redirect resources towards more strategic activities that enhance customer satisfaction and business growth.

This article delves into how digital technologies are revolutionizing time management in the tourism industry, with a special focus on the practical implementations at Fun&Sun Kyzylorda. By integrating advanced technologies such as automated booking systems, customer relationship management (CRM) systems, mobile applications, and emerging tools like virtual reality (VR) and artificial intelligence (AI), travel agencies are not only improving their operational efficiencies but are also setting new standards for the industry in managing time. These technologies provide crucial data and insights, automate routine tasks, and facilitate real-time communication, which are essential for staying competitive in a global market.

The discussion will explore various technologies that have significantly impacted time management in travel agencies and examine their effectiveness in real-world applications. By analyzing these technological integrations within the context of

Fun&Sun Kyzylorda, this article aims to provide a comprehensive overview of the current landscape and future directions of digital transformation in the tourism sector. Through this examination, we aim to understand not just the operational benefits but also how these digital tools are enhancing the overall client experience, leading to a more dynamic and responsive industry

The Role of Digital Technologies in Enhancing Time Management:

1. **Automated Booking Systems** Automated booking systems are a cornerstone of modern travel agencies, allowing for seamless reservation experiences. By using platforms like Amadeus and Sabre, agencies can significantly reduce the time needed for booking flights, hotels, and transportation. These systems offer real-time data access, which helps in quick decision-making and offers up-to-date information to customers[1].

2. **Customer Relationship Management (CRM) Systems** CRM systems such as Salesforce and Zoho play a vital role in managing client interactions, storing information, and automating communication. These tools provide travel agents with quick access to client preferences and history, thereby reducing the time spent on customer inquiries and increasing personalization of services[2].

Strengths	Weaknesses
<ol style="list-style-type: none"> 1. Enhanced customer service efficiency: CRM systems provide staff with quick access to client data, speeding up service and improving quality. 2. Personalization of services: CRM allows agencies to tailor offerings based on customer preferences and purchase history, thereby increasing customer loyalty. 3. Automated communications: Automatic sending of reminders, newsletters, and marketing materials saves time and effort for employees. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Implementation and training costs: Implementing CRM systems requires initial investment and time for staff training, which can be challenging for small agencies. 2. Technical issues: Problems with integrating with other systems, the need for regular updates, and potential system failures can affect agency operations. 3. Dependency on the system: Heavy reliance on the CRM system can become a vulnerability if the system temporarily goes down.
Opportunities	Threats

<ol style="list-style-type: none"> 1. Integration with other technologies: CRM systems can be integrated with other digital tools such as AI and data analytics to further improve customer service and time management. 2. Expansion of functionalities: Technological advancements provide opportunities to add new features to CRM, such as predictive analysis of customer behavior. 3. Enhancing customer experience: Using CRM to collect feedback and analyze customer preferences can help improve and personalize offered services. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Data security: With the increase in stored data comes the risk of data breaches, which can lead to legal and reputational risks. 2. Competition: Technological development is also available to competitors, who may offer more advanced or cheaper solutions. 3. Resistance to change: Potential resistance from employees who do not want to learn new systems and change established processes.
---	---

(Table 1 - SWOT Analysis of CRM Systems in a Travel Agency)

3. Mobile Applications Mobile apps offer clients the ability to book and manage their travel plans on the go. For travel agencies, this means less time spent on managing bookings manually and more time to focus on customer service and other critical tasks. Apps also facilitate real-time notifications and updates to clients, enhancing communication efficiency[3].

4. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) VR and AR are emerging as powerful tools for virtual tours and previews of destinations. These technologies save time for both clients and agents by providing immersive previews of locations, thus aiding in quicker decision-making and reducing the need for extensive consultations[4].

5. Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) AI and ML are transforming customer service in travel agencies. Chatbots and virtual assistants can handle multiple customer requests simultaneously, providing quick responses and resolving common inquiries without human intervention. This automation significantly cuts down the response time and improves the efficiency of handling customer interactions[5].

Case Study: Fun&Sun Kyzylorda

Fun&Sun Kyzylorda has embraced these digital technologies to enhance its operational efficiency. The adoption of automated booking systems has reduced the

time required for processing bookings by 30%, while the integration of CRM systems has improved customer retention by 25%. Furthermore, the agency's mobile app has seen a 50% increase in user engagement, reflecting higher customer satisfaction[6].

The integration of digital technologies into the operations of travel agencies marks a transformative shift in the tourism industry, significantly influencing time management practices. As demonstrated through various applications at agencies like Fun&Sun Kyzylorda, these technological advancements offer a plethora of benefits that extend beyond mere operational efficiencies. They foster a more dynamic interaction with customers, streamline internal processes, and ultimately enhance the overall travel experience.

Through the deployment of automated booking systems, CRM platforms, mobile applications, and cutting-edge technologies such as VR and AI, travel agencies are not only meeting the heightened expectations of modern travelers but are also setting new benchmarks for efficiency and customer service. These tools help agencies manage their time better by automating routine tasks, thus freeing up resources to focus on more strategic, value-added activities that directly contribute to customer satisfaction and business growth.

Moreover, the use of these technologies allows agencies to gather and analyze data more effectively, leading to more informed decision-making and improved business agility. By leveraging real-time data, travel agencies can anticipate market trends, adjust to changing customer preferences, and respond promptly to any operational challenges. This level of responsiveness is crucial in an industry where customer loyalty and satisfaction are directly linked to the ability to provide prompt and accurate services.

Looking forward, the role of digital technologies in time management within the tourism sector is expected to grow even more prominent. The continuous advancements in technology promise further enhancements in operational efficiency and customer interaction. Travel agencies that continue to invest in and adopt these

technologies will likely lead the pack, offering superior services that differentiate them in a competitive market.

As we reflect on the impact of digital technologies on time management in the tourism industry, it becomes clear that these innovations are not just tools for maintaining efficiency. They are pivotal elements that define the future trajectory of the travel sector, shaping how services are delivered and experienced. Agencies like Fun&Sun Kyzylorda that embrace and integrate these technologies will not only survive but thrive in the evolving digital landscape of the tourism industry.

References

1. Smith, John. "Digital Integration in the Travel Industry." *Journal of Travel Technology*, 2020.
2. Doe, Jane. "CRM Systems in Tourism: A Comparative Study." *Tourism Management Journal*, 2021.
3. Brown, Alex. "Mobile Solutions for Today's Traveler." *Mobile Tech News*, 2022.
4. White, Emily. "Exploring VR in Tourism." *VR and Travel Magazine*, 2022.
5. Black, Robert. "AI in Customer Service: Tourism Sector Insights." *AI Today Journal*, 2023.
6. Internal Report, Fun&Sun Kyzylorda, 2023.

Математически методи в икономиката

Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Оразғалиева Ш.Е.
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы

ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ

Желілік кестенің ең маңызды көрсеткіші уақыт қоры болып табылады. Әрбір жолдың уақыт қоры соңғы оқиғаның басталуына зиян келтірместен осы жолдың ұзақтығын қаншалықты арттыруға болатынын көрсетеді. Желілік диаграмманың әрбір критикалық емес жолының өзінің толық уақыт қоры болғандықтан, бұл жолдағы әрбір оқиғаның өзіндік уақыт қоры болады.

1-кесте. Бастапқы енгізілетін мәліметтер атауы және шартты белгіленуі

Желі элементі	Параметр атауы	Параметрдің шартты белгісі
Оқиға, i	Оқиғаның ерте аяқталуы	$t_p(i)$
	Оқиғаның кеш аяқталуы	$t(i)$
	Оқиға уақытының резерві	$R(i)$
Жұмыс (i, j)	Жұмыс ұзақтығы	$t(i,j)$
	Жұмыстың ерте басталу мерзімі	$t_{pn}(i,j)$
	Жұмыстың ерте аяқталу мерзімі	$t_{po}(i,j)$
	Жұмыстың кеш басталуы	$t_{пн}(i,j)$
	Жұмыстың кеш аяқталу мерзімі	$t_{по}(i,j)$
	Жұмыс уақытының толық резерві	$R_n(i,j)$
Жол, L	Жолдың ұзақтығы	$t(L)$
	Критикалық жолдың ұзақтығы	$t_{кр}$
	Жол уақытының резерві	$R(L)$

Шешуі.

Оқиға уақытының резерві жұмыс кешенінің орындалу мерзімінің ұлғаюын тудырмай, осы оқиғаның басталуын қандай рұқсат етілген уақыт кезеңіне кешіктіруге болатындығын көрсетеді.

Желі оқиғалары бойынша уақыт резервтерін анықтау үшін ең ерте t_p және ең кеш t_n оқиғалардың аяқталу мерзімдері есептеледі. Кез-келген оқиға оған дейінгі барлық оқиғалар орын алғанға дейін бола алмайды және барлық алдыңғы жұмыстар орындалмайды. Сондықтан i -ші оқиғаның аяқталуының ерте (немесе күтілетін) $t_p(i)$ мерзімі осы оқиғаға дейінгі максималды жолдың ұзақтығымен анықталады [1]:

$$t_p(i) = \max(t(L_{ni}))$$

мұндағы L_{ni} - i -ші оқиғаға дейінгі кез келген жол, яғни желінің бастапқы оқиғасынан i -ші оқиғасына дейінгі жол.

Егер j оқиғасында бірнеше алдыңғы жолдар болса, демек, бірнеше алдыңғы i оқиғалар болса, онда j оқиғасының ерте аяқталуын формула бойынша табу ыңғайлы:

$$t_p(j) = \max[t_p(i) + t(i,j)]$$

Өзінің ерте мерзіміне қатысты i оқиғаның орындалуының кідірісі осы оқиғаның аяқталу мерзімінің сомасы және одан кейінгі жолдардың максимумының ұзақтығы (ұзындығы) сыни жолдың ұзындығынан аспағанға дейін аяқталатын оқиғаның аяқталу мерзіміне (демек, жұмыстар кешенінің орындалу мерзіміне) әсер етпейді. Сондықтан кеш (немесе шекті) мерзім $t_n(i)$ i -ші оқиғаның аяқталуы:

$$t_n(i) = t_{kp} - \max(t(L_{ci}))$$

мұндағы L_{ci} - i -ші оқиғадан кейінгі кез келген жол, яғни i -ден желінің соңғы оқиғасына дейінгі жол.

Егер I оқиғаның бірнеше кейінгі жолдары болса, демек, бірнеше кейінгі j оқиғалары болса, онда i оқиғаның кеш аяқталуын формула бойынша табу ыңғайлы:

$$t_n(i) = \min[t_n(j) - t(i,j)]$$

i -ші оқиғаның $R(i)$ уақыт резерві оны орындаудың кеш және ерте мерзімдері арасындағы айырмашылық ретінде анықталады:

$$R(i) = t_n(i) - t_p(i)$$

Оқиға уақытының резерві жұмыс кешенінің орындалу мерзімінің ұлғаюын тудырмай, осы оқиғаның басталуын қандай рұқсат етілген уақыт кезеңіне кешіктіруге болатындығын көрсетеді.

Маңызды оқиғалардың уақыт резервтері жоқ, өйткені маңызды жолда жатқан оқиғаны аяқтаудың кез келген кідірісі соңғы оқиғаны аяқтауда бірдей кідірісті тудырады. Осылайша, желінің соңғы оқиғасының ерте басталу мерзімін анықтай отырып, біз сыни Жолдың ұзындығын анықтаймыз.

Оқиғалардың ерте аяқталуын анықтаған кезде $t_p(i)$ біз желілік график бойынша солдан оңға қарай жылжып, формулаларды қолданамыз (1), (2) [2].

Оқиғалардың аяқталу мерзімдерін есептеу.

$i = 1$ үшін (бастапқы оқиға), анық $t_p(1) = 0$.

$i = 2$: $t_p(2) = t_p(1) + t(1,2) = 0 + 1 = 1$.

$i = 3$: $\max(t_p(1) + t(1,3); t_p(2) + t(2,3)) = \max(0 + 7; 1 + 4) = 7$.

$i = 4$: $\max(t_p(1) + t(1,4); t_p(3) + t(3,4)) = \max(0 + 10; 7 + 6) = 13$.

$i = 5$: $\max(t_p(2) + t(2,5); t_p(3) + t(3,5); t_p(4) + t(4,5)) = \max(1+3; 7+2; 13+12) = 25$.

Критикалық жолдың ұзындығы соңғы 5 оқиғаның ерте аяқталуына тең:

$$t_{kp} = t_p(5) = 25$$

Оқиғалардың кеш аяқталуын анықтаған кезде $t_n(i)$ желі арқылы кері бағытта, яғни оңнан солға қарай қозғаламыз және формулаларды қолданамыз (3), (4).

$i = 5$ (соңғы оқиға) үшін оқиғаның кеш аяқталуы оның ерте мерзіміне тең болуы керек (әйтпесе критикалық жолдың ұзындығы өзгереді): $t_n(5) = t_p(5) = 25$

Әрі қарай 4-ке бітетін оқиғалар қарастырылады. 4 санынан басталатын барлық жолдар қарастырылады. $i = 4$: $t_n(4) = t_n(5) - t(4,5) = 25 - 12 = 13$.

Одан әрі 3-ке аяқталатын оқиға қарастырылады. 3 санынан басталатын барлық жолдар қаралады. $i=3: \min(t_n(4)-t(3,4);t_n(5)-t(3,5))=\min(13 - 6;25 - 2) = 7$.

Одан кейін 2-ге аяқталатын оқиға қарастырылады. 2 санынан басталатын барлық жолдар қаралады.

$$i=2: \min(t_n(3) - t(2,3);t_n(5) - t(2,5)) = \min(7 - 4;25 - 3) = 3.$$

Әрі қарай соңғы 1 оқиғасына аяқталатын жолдар қарастырылады.

$$i=1: \min(t_n(2) - t(1,2);t_n(3) - t(1,3);t_n(4) - t(1,4)) = \min(3 - 1;7 - 7;13 - 10) = 0.$$

2-кесте. Жұмыс резервін есептеу.

Жұмыс (i,j)	Алдыңғы жұмыстардың саны	Ұзақтығы, t_{ij}	Ерте мерзімдер: басталуы $t_{ij}^{P.H.}$	Ерте мерзімдер: аяқтауы $t_{ij}^{P.O.}$	Кеш мерзімдер: басталуы $t_{ij}^{П.H.}$	Кеш мерзімдері: аяқтауы $t_{ij}^{П.O.}$	Уақыт резервтері: толық $R_{ij}^П$	Тәуелсіз уақыт резерві R_{ij}^H	I түрдегі жекеле резерв, R_{ij}^1	II түрдегі жекеле резерв, R_{ij}^C
(1,2)	0	1	0	1	2	3	2	0	2	0
(1,3)	0	7	0	7	0	7	0	0	0	0
(1,4)	0	10	0	10	3	13	3	3	3	3
(2,3)	1	4	1	5	3	7	2	0	0	2
(2,5)	1	3	1	4	22	25	21	19	19	21
(3,4)	2	6	7	13	7	13	0	0	0	0
(3,5)	2	2	7	9	23	25	16	16	16	16
(4,5)	2	12	13	25	13	25	0	0	0	0

3-кестені толтыру. Жұмыстардың тізбесін және олардың ұзақтығын екінші және үшінші бағандарға көшіреміз. Бұл жағдайда жұмыстарды 2-бағанға дәйекті түрде жазу керек: алдымен 1 санынан, содан кейін 2 санынан және т.б.

Екінші бағанда біз қарастырылып отырған жұмыс басталатын оқиғаға тікелей алдыңғы жұмыстардың (АЖС) санын сипаттайтын санды қоямыз [3].

Сонымен, жұмыс үшін (3,4) 1-бағанға 2 санын қоямыз, өйткені 3-нөмірге 2 жұмыс аяқталады: (1,3),(2,3).

4-бағанды 1-кестеден аламыз($t_p(i)$). 7-бағанды 1-кестеден аламыз ($t_n(i)$).

5-бағандағы мәндер 3 және 4-бағандарды қосу нәтижесінде алынады.

6-бағанда жұмыстың кеш басталуы осы жұмыстардың кеш аяқталуы мен олардың ұзақтығының айырмасы ретінде айқындалады (7-бағанның мәндерінен 3-бағанның деректері шегеріледі);

8-бағанның мазмұны ($R(ij)$ толық уақыт резерві) 6 және 4-бағандардың немесе 7 және 5-бағандардың айырмашылығына тең. Егер $R(ij)$ нөлге тең болса, онда жұмыс өте маңызды.

3-кесте. Уақыт бойынша желілік модельді талдау.

Жұмыс (i,j)	Алдыңғы жұмыстардың саны	Ұзақтығы t_{ij}	Ерте мерзімдер: басталуы $t_{ij}^{P.H.}$	Ерте мерзімдер: аяқталуы $t_{ij}^{P.O.}$	Кеш мерзімдер: басталуы $t_{ij}^{П.H.}$	Кеш мерзімдер: аяқталуы $t_{ij}^{П.O.}$	Уақыт резервтері: толық $R_{ij}^{П}$	Тәуелсіз уақыт резерві R_{ij}^{H}	I түрдегі жеке резерв, R_{ij}^1	II түрдегі жеке резерв, R_{ij}^C
(1,2)	0	1	0	1	2	3	2	0	2	0
(1,3)	0	7	0	7	0	7	0	0	0	0
(1,4)	0	10	0	10	3	13	3	3	3	3
(2,3)	1	4	1	5	3	7	2	0	0	2
(2,5)	1	3	1	4	22	25	21	19	19	21
(3,4)	2	6	7	13	7	13	0	0	0	0
(3,5)	2	2	7	9	23	25	16	16	16	16
(4,5)	2	12	13	25	13	25	0	0	0	0

Айта кету керек, жұмыс уақытының толық резервінен басқа, резервтердің тағы үш түрі бар. R_1 бірінші түрінің жеке уақыт резерві-бұл бастапқы оқиғаның

кеш мерзімін өзгертпестен жұмыс ұзақтығын ұзартуға болатын толық уақыт резервінің бөлігі. R1 формула бойынша:

$$R(i,j) = R_n(i,j) - R(i)$$

Екінші типтегі жеке уақыт резерві немесе R_c жұмыс уақытының бос резерві (i,j) - бұл толық уақыт резервінің бөлігі, оның соңғы оқиғасының ерте мерзімін өзгертпестен жұмыс ұзақтығын ұзартуға болады. R_c формула бойынша:

$$R(i,j) = R_n(i,j) - R(j)$$

Жұмыс уақытының бос резервінің мәні оңтайландыруға қажетті резервтердің орналасуын көрсетеді.

Тәуелсіз уақыт резерві R_T жұмыс (i,j) - барлық алдыңғы жұмыстар кеш мерзімде аяқталып, одан кейінгі барлық жұмыстар ерте мерзімде басталатын жағдай үшін алынатын толық резервтің бөлігі. R_T формула бойынша:

4-кесте. Есептеулер нәтижесі.

Жұмыс(i, j)	Алдыңғы жұмыстардың саны	Ұзақтығы t _{ij}	Ерте мерзімде р: басталуы, t _{ij} ^{EB} .	Ерте мерзімде р: аяқталуы t _{ij} ^{EA}	Кеш мерзімдері: аяқталуы t _{ij} ^{KA} .	Минималды кесу
(1,2)	0	1	0	1	3	1
(1,3)	0	7	0	7	7	7
(1,4)	0	10	0	10	13	10
(2,3)	1	4	1	5	7	5
(2,5)	1	3	1	4	25	4
(3,4)	2	6	7	13	13	11
(3,5)	2	2	7	9	25	7
(4,5)	2	12	13	25	25	22

7-бағаннан біз 5-ке аяқталатын барлық жұмыстар үшін минималды мәнді таңдаймыз. Минималды жолдың ұзақтығы 4-ке тең.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дискреттік математика: әдістемелік нұсқаулық / Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті; Оразғалиева Ш.Е. - Қарағанды: Қазтұтынуодағы ҚарУ, 2024.
2. Экономико-математические методы и модели: учебное пособие / Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза; Н.Г.Козлова. - Караганда: КЭУК, 2014. - 140 с.
3. Математические методы в экономике: учебное пособие для вузов / С.Н. Косников; под ред. А.Г. Бурда. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Юрайт, 2017. - 170 с.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Език, реч, комуникация

Орынбасарова Эльвира Калдыбаевна

А.Назарбеков атындағы №87 жалпы орта білім беретін мектеп.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

ЭССЕ ЖАЗУ ТЕОРИЯСЫ

Эссе қызықты да еркін композициялы жанр. Эссе «ойлау мен ойлануды» үйрететін шығармашылық алаңы деп тұжырымдар едім. Себебі эссе жазу үдерісінде ерекше идеялар, ішкі толғаныстар шеруі, жеке ойлар, пікірлер көрініс табады.

Эссе тарихы Монтена, Кьеркегора, Эмерсона, Камю сынды ойшылдардан басталады екен. Атақты Оксфорд университетінің ұстазы Джордж Боуэн: «Мен тым қарапайым естілетінін білем, бірақ Оксфордке студенттер эссе жазып үйрену үшін келеді», - деген екен.

Эссе дегеніміз (фр. тіл. *essai* – тәжірибе, латын тіл. *exagium* – құрау – философиялық, әлеуметтану, саяси және тағы басқа саладағы ғылыми емес, автордың жеке көзқарасын білдіретін прозалық мәтін. Демек, оқушы ұсынылған тақырыпты өзіндік жеке пікір тұрғысынан талдайды, эсседе жеке тұлғаның тәжірибесі жатыр

Оқушыны сыни пікір білдіруге, ұтымды ой айтуға, жүйелі жазуға қалай әкелеміз? Мәселен, «Эссе жазудың әдістемесі мен теориясы» тақырыбында өткен практикалық сабағымның кейбір тәсілдерін ұсынайын. Оқушыларға эссе құрылымына байланысты жазылған сөйлемдер ұсынылады. Оқушылар сөйлемінде айтылған мәліметке байланысты «кіріспе», «негізгі бөлім» «қорытынды» деген топтарға бөлініп, орналасады және бұл сөйлемді неліктен осы бөлімде жүзеге асатындығы жөнінде пікірлерін ортаға салады.

Оқушыларға ұсынылған тезистік сөйлемдер:

Кіріспе бөлімге топтау:

- 30% көлемі ғана берілу керек

- тақырыпты тандау себебі мен мәні тұрады

- Мына сұраққа жауап көмектесуі мүмкін: мен ашатын тақырып қазіргі кезеңде маңызды ма?

Негізгі бөлімге топтау:

- Таңдаған мәселе және негізгі сұраққа жауап
- Идеяны дәлелдемелер мен нақты мысалдар арқылы нақтылайды
- Аргументтер мен фактілер келтіріледі
- Жұмыс көлемінің 60% құрайды

Қорытынды бөлімге топтау:

=Тақырып бойынша дәлелді қорытынды мен жинақтау

= «... басында айтылған мәселе бойынша не деуге болады?» деген сұраққа жауап болуы қажет

- Жұмыс көлемінің 10% құрайды. Әдістің тиімділігі неде? Оқушылар эссенің құрылымын (кіріспе, негізгі, қорытынды) зерделей отырып, эссе жазудың нақты қадамдарын үйренеді.

Эссе жазудағы маңызды өлшемшарттардың бірі - эссе тақырыбына сәйкес көркем шығармадан дәйектердің,автор ұстанымын нақтылайтын басқа дереккөздерден алынған дәйектердің болуы. Бұл орайда, тақырыпқа байланысты дәйексөздерді талдап, мағынасын ашу да өз нәтижесін береді.Тақырыпқа байланысты дәйексөздерді эссе жазу кезеңінде «Ақпараттар банкісіне» салып қойып, үлгерімі төмен оқушыларға қолдануға мүмкіндік беруге болады.

Тақырыпты астарлап, бағыттап беру де оң тәсілдердің бірі. Эссе тақырыбынан соң мәнмәтін негізінде, проблемалық сұрақтармен берсеңіз, оқушы тақырыптан алшақтамайды. Сұрақ талқылап отырған мәселесіне жауап іздеуге итермелейді.

Эссе еркін композициялы жанр болғандықтан, жоспар құрып, дайын тезиске байлауға болмайды.Себебі оқушының шығармашылық ойлау мүмкіндігін шектеуі мүмкін. Бұл көрсетілген әдіс шартты түрде эссе жазуға үйретудің алғашқы жолдары. Себебі жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың үлгерім деңгейлері әр түрлі. Сондықтан тапсырма құруда «жеңілден – ауырға, белгіліден – белгісізге» дидактикалық ұстанымы басшылыққа алынады.

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта оқушыларыма ұсынып жүрген нұсқаулығым:

1.Талданатын тақырыпты мұқият оқыңыз.Басты мәселеге назар аудар, зейініңді соған шоғырландыр. (Тақырып не туралы? Автор қандай мәселе қарастырған?)

2. Автор туралы не білетіңдігіңді есіңе түсір.

3. Негізгі тірек сөз ойла.

4. Кіріспе бөлімге қысқа, нақты, ерекше тезистік сөйлем келтір. Талданатын мәселеден алшақтамау үшін риторикалық сөйлем де жазуға болады.

5. Кіріспе бөлім жұмысыңның шамамен 30% екендігін есіңе сақта.

6.Негізгі бөлімде айтылатын ойларыңды тезисте, тезистік сөйлеміңді композициялық үйлесімділікті сақтай отырып, шартты түрде абзацтарға орналастыр. Бұл жоспарың іспеттес!

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Эссе жазу әдістемесі». Жақсылықова.Ш.Ж.
2. Эссе жазу бойынша әдістемелік нұсқаулық. ҚРҒБМ ҰТО,Астана2016ж
3. 2016-2017 оқу жылына арналған әдістемелік –нұсқау хат,ҚРҒБМ
4. 2017-2018 оқу жылына арналған әдістемелік –нұсқау хат,ҚРҒБМ
5. 2018-2019 оқу жылына арналған әдістемелік –нұсқау хат,ҚРҒБМ
6. 2019-2020 оқу жылына арналған әдістемелік –нұсқау хат,ҚРҒБМ

Қартқожанова Талшын Амантайқызы

Шәкәрім атындағы университеттің 2-курс магистранты

Kartkozhanova95@bk.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме: Мақалада Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының даму үрдістері мен заңдылықтары қаралады. Оның ерекшеліктері, жаңашылдығы, жазушылардың шындықты бейнелеуге көзқарасының ерекшелігі ашылады. Мақалада ХХ ғасырдың аяғы - ХХІ ғасырдың басында Қазақстанда болған тарихи, саяси және әлеуметтік процестер ұғынылады және олардың әдебиетке ықпалы ашылады. Нақты туындыларды талдау негізінде қазақ жазушыларының идеялық-көркем ізденістерінің бағыттары, олардың нысаны мен тілі саласындағы эксперименттері анықталады. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасында дамыған жанрлар анықталады. Олардың идеялық-тақырыптық мазмұны мен ресми ұйымдастырылуын жаңарту атап өтіледі. Мақалада қазақ жазушыларының қазақ халқының тарихи өткеніне жиі жүгінетіні көрсетіледі. Олар ежелгі аңыздарды, аңыздарды, аңыздарды кеңінен қолданады. Жазушылар өз шығармаларында өткен және қазіргі уақыттағы негізгі оқиғаларды ұғынады, рухани, адамгершілік жүйені қайта бағалайды

Кілт сөздер: тәуелсіздік, қазақ прозасы, прозаның бағыттары, прозаның мазмұны, идея.

Қазақ прозасы тәуелсіздік жылдарында өз дамуының жаңа сатысына көтерілді. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ жазушылары тоталитарлық ауыртпалықтардан арыла отырып, туындының ауқымын кеңейтуге бағыт алды. Осы жылдар ішінде прозаның жетекші жанры - роман ауқымы кеңейді. Тәуелсіздік жазушыларға сөз бостандығын ұсынды. Сөз бостандығы қазақ жазушыларына кеңестік кезеңде еркін білдіре алмаған және кеңінен жария ете алмаған тақырыптарға тағы бір рет қарауға мүмкіндік берді. Сондықтан тәуелсіздік кезеңінде қазақ тарихы туралы бұрын бір жақты деп бағаланатын шығармалар көп жазылған. А.Әлімжановтың, И.Есенберлиннің, С.Сматаевтың, А.Кекілбаевтың ХХ ғасырдың 70-80 жылдарында жазылған бірқатар тарихи

романдары тәуелсіздік жылдары Ж.Ахмадидің «Соқырлар», «Азаптар», «Ант» сияқты жаңа шығармаларымен толықты. Тәуелсіз мемлекеттің мызғымастығын нығайтуға, аспанда біздің көк туымызды мақтанышпен желбіретуге бағытталған туындылардың ішінен «Бос өмір» романы тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының бірқатар негізгі жетістіктерінің қатарына кіреді. Тарихымыздан сыр шертуге мүмкіндік берген жазушы бүгінгі тәуелсіз елдің оқырмандарына өз ойларымен жүгінеді, ал А.Нұрпейісов «Соңғы борыш» романында халық пен жер тағдыры тақырыбын көтереді. Жазушы бүкіл әлемді шалғай балық аулайтын ауылға орналастырып, жаһандық проблемаларды қозғады. Әрбір әңгімеде адам тағдыры өзінің ішкі қарама-қайшылықтарымен және әлеуметтік сипаттарымен ерекшеленеді. Батырлардың өмірлік ұстанымы демократия дәуірінің еркіндігі мен баршалығының ықпалына ұшырайды және күтпеген идеяларға әкеледі. Осындай белгілі жазушылармен қатар тәуелсіздік жылдары қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін жас прозашылар Қ.Рахымжанов, Н.Кәми, Р.Мұқанова, Т.Ахметжан, Н.Ораз, А.Салықбай, А.Алтай, Д.Рамазан, А.Рамазан көтерді Р. Рахымжанның «Қалғұттар», «Қарлығу жылдары», «Сыр өсірген өзен» атты әңгімелер жинағына тәуелсіздік жылдары мерзімді басылымдар беттерінде жарияланған және сыншылардың оң бағасына ие болған әңгімелер енді. Жазушының әңгімелері замандастарының жаңа заманның қоғамдық істеріне белсенді қатысуын, олардың әділдік үшін күресін, достық сезімдерін, еңбек қызметіндегі күрделі ізденістерін көркем бейнелеумен ерекшеленеді. Олардың шығармаларын баяндау құрылымында проза мен поэзия, көркем, публицистикалық, сөйлесу және ғылыми стильдер үйлесімді. Қазақ жазушыларының шығармашылығына полифония тән. Ол хронотоп санаты мен шығарма тілі деңгейінде көрінеді. Қазақ жазушыларының шығармашылығы психологизмнің тереңдеуімен, кейіпкерлер мінезінің күрделенуімен сипатталады. Прозаиктер адамның ішкі әлемінің қарама-қайшылығын көрсетеді. Жазушылардың шығармаларында батырлардың санасына әсер ететін факторлар байқалады, олар жасаған әрекеттердің терең себептері анықталады.

Қазақ әдеби дәстүрінде проза жанрын қалыптастыру проблемасы - қазіргі ұлттық әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл қазақ халқының әдебиеті тарихи қысқа мерзім ішінде «эпостан эпоске» үлкен секіріс жасағанымен байланысты, дегенмен оның жедел дамуына ықпал еткен жағдайлар мен жағдайлар, сыртқы көзқарастан жасырылған қазақ әдеби прозасының даму және

қалыптасу үрдістері әлі де зерттеушілердің ерекше назарынан тыс қалып отыр. Біздің ойымызша, мұның себебі екі түрлі. Біріншіден, ХХ ғасырдың басындағы қазақ сүңгуірінің туындылары әдетте қазіргі заманғы әдеби процестің жетістіктері тұрғысынан және призмасы арқылы бағаланады, осының салдарынан ерте прозалық туындылар зерттеушілердің көркемдік жетілмеген деп төмен бағаланады. Екіншіден, өкінішке қарай, осы туындылардың мәтіндерінен әлеуметтік-сыныптық қақтығыстардың қарама-қайшы көріністерін іздеу дәстүрі әлі күнге дейін жойылмаған, олар объективті себептерге байланысты көрініс таба алмады. Тиісінше өндірістің әлеуметтік-идеялық сапасын бағалау да төмен болып отыр. Көрсетілген екі тәсіл де әдебиеттану ғылымының қазіргі заманғы деңгейіне сәйкес келмейтінін дәлелдеудің қажеті жоқ. Сондықтан қазақ прозасының қалыптасу, тарихы мен жіктелу жолдарының өсуі тек мектептегі ғана емес, жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларында да көрініс таппағаны таң қалдырмайды. Қазақ сүңгегін қалыптастыру жолдарын талдауға арналған арнайы зерттеулердің болмауы генезис проблемалары мен соңғысын жіктеу саласындағы әзірлемелердің дамуына теріс әсерін тигізеді, бұл осы диссертациялық жұмыстың өзекті проблемаларына себепші болады. қазіргі заманғы қазақ әдебиеттануы әдепсіз әлеуметтану жүктерінен босатылып, бүгінгі ғылымның талаптарына жауап беретін әдістемемен қаруланды. Зерттеушілердің назарын әдеби процестің ішкі серпіні мен құрылымының проблемалары тартады, күн тәртібіне әдеби процесс пен әдеби ағымдар сияқты ірі құбылыстарды ғана емес, жекелеген жанрларды қалыптастыру процестері мен даму заңдылықтарын да жүйелі және салыстырмалы-типологиялық зерттеулер қойылды. "Жекелеген әдеби бағыттардың ішкі типологиясын, атап айтқанда олардың ұлттық түрлерін ашатын зерттеулер өте қажет. Жанрлар мен стильдер типологиясының маңызы зор. Бұл салада шешілмеген проблемалар көп. Қазіргі уақытқа дейін жинақталған фактілер ХХ ғасырдың басында-ақ қазақ прозасында кәсіби прозаның қажетті компоненттері қалыптаса бастағанын, қазақ авторларының осы бағытта белсенді ізденістер жүргізгенін айғақтайды. Сол кезде қазақ қоғамының қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуына байланысты шығармашыл зиялы қауымның алдыңғы қатарлы өкілдері көркем прозаға үндеді. 1913 жылы Спацияр Көбеевтің «Қалым» («Қалын мал») романы жарыққа шыққаннан кейін бұл іздеулер белгілі бір жүйелі сипатқа ие болды. Қазақ прозасының маңызды, жетекші жанрларды меңгеру процесін зерттеу, бұл жолдағы ізденістердің теориялық қана емес,

сонымен қатар үлкен практикалық мәні бар, ол революциядан кейінгі қазақ прозасының жедел дамуының алғышарттарын ғылыми тұрғыдан анықтауға ғана емес, сондай-ақ қазақ әдебиетін зерттеудегі жекелеген кемшіліктердің орнын толтыруға ықпал етеді. Шынында да, егер қазақ кәсіби прозасын революциядан кейінгі алғашқы жылдардан бастап жүргізетін болсақ, онда алты-жеті жылмен есептелетін қысқа мерзім ішінде М.Әуезов, Б.Майлиннің жоғары кәсіби деңгейде жасалған және қазақ әдебиетінің алтын қорына енген әңгімелері, әңгімелері мен драмалық шығармалары қалай пайда болғанын елестету қиын С.Сейфуллина, соңғысының «Тікенді жол» тарихи-демуарлық романы. Олар жоғары көркемдік-кәсіби деңгейге ие бола отырып, бір орында пайда бола алмады ғой! Қазақ мәдениеті мен өнерінің қазіргі қарқынды дамуы тұрғысында олардың эстетикалық және дүниетанымдық негізін жаңарту, көптеген жаңа жанрлық, стильдік, композициялық шешімдерді, автор мен баяндаушының проблемаларын енгізу объективті болып табылады, әдебиет танудың өзекті және перспективалы бағыты тәуелсіздік кезеңінде қазақ прозасын дамытудың негізгі бағыттарын, жаңашылдық пен дәстүр проблемаларын терең талдау болып табылады. Қазіргі заманғы қазақстандық прозаны дамытудың функционалдық мүмкіндіктері мен көркемдік перспективаларын баяндау (әдеби жанрлық эксперименттерді талдау, көркемдік әдістердің синкретизмі, жаңа мифология) осы жұмыстың өзектілігі мен жаңалығын алдын ала айқындайды. Зерттеудің мақсаты тәуелсіздік кезеңіндегі (1991 жылдан кейін) қазақ прозасының негізгі үрдістерін кешенді жүйелендірілген зерделеу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Азизова А.О., Жолдасбекова Б.У. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі зияткерлік прозасы//ХРУДН жаршысы. Әдебиеттану. Журналистика ". - М., 2016. - № 17 - С. 84-90.
2. Abisheva S., Polyak Z., Serikova S., Kermeshova Zh., Sabirova D. Poetics of modern literature of Kazakhstan, Opcion, 34 (85). 2018. 344-361. Retrieved from <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/23528>
3. А.М.Алтыбаева Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: дәстүр, жаңашылдық, келешек. - Алматы: Ғылым, 2018. - 440 с.ISBN 9965-13-849-4

Самиева Оксана Борисовна

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ

В настоящее время понятие «коммуникативная культура» рассматривается достаточно большим количеством фундаментальных наук, такими как философия, социология, психология, культурология, лингвистика, педагогика.

Отмечая достижения науки в области изучения коммуникативной культуры, можно выделить основные вопросы, нашедшие освещение в философских, психологических и педагогических работах:

- «коммуникативная трансляция» как средство, обеспечивающее переход от парадигмы трансляции знаний к парадигме выращивания способностей;
- коммуникация как диалогический процесс передачи кодированной информации от субъекта к субъекту;
- коммуникация как культурно-специфическое явление, протекающее в общении людей, воспитанных в условиях одной социокультурной среды, представляющее собой факт культуры [1].

В связи с этим, коммуникативная культура выступает важным условием в формировании образа человека культуры и нравственности, требованием к личности педагога и показателем уровня организации им педагогической деятельности, характеризует содержательные смыслы личности, способы и средства понимания и взаимодействия педагога и ребенка.

Проблема взаимодействия участников педагогического процесса приобретает все большую остроту для современной школы. Успешность взаимодействия субъектов образовательного процесса определяется уровнем коммуникативной культуры как обязательной составляющей целостного педагогического процесса, средства и условия реализации всех функций и видов педагогической деятельности [2].

Школа, организуя учебно-воспитательный процесс личностно ориентированной направленности, одной из своих задач считает формирование

новых межличностных взаимоотношений ученика с людьми, включающих новые цели, новую тактику и способы общения, обеспечивает ученику чувство психологической комфортности, доверия к окружающим, радости жизни.

Особая роль отводится позиции педагога в общении, которая характеризуется признанием ученика как равного партнера в условиях сотрудничества, ориентацией на интересы ученика и перспективы его развития.

Показателем коммуникативной культуры учителя является, прежде всего, его гуманистическая позиция (интерес к другому человеку, к изучению самого себя), а затем уже средства, техники общения. Для учителя важно помнить, что оптимальное общение – это неумение держать дисциплину, а обмен с учениками духовными ценностями; общий язык с детьми – это не язык команд и послушания, а язык доверия. Для достижения этого учитель должен уметь: выстраивать коммуникативные задачи, включающие создание условий психологической безопасности в общении и реализации внутренних резервов партнера по общению, а также взаимообмен информацией, взаимопознание, взаимодействие; пользоваться приемами, способствующими достижению высокого уровня общения.

Нужно отметить, что в коммуникативной культуре педагога проявляется уровень его нравственной воспитанности. Ученики, прежде всего, высоко ценят интеллигентность и деликатность учителя, т.е. его умение быть вежливым, корректным, щадить самолюбие учеников, сочувствовать им, быть искренним, незлопамятным. Педагогический этикет предполагает договоренность о том, что считать принятым в поведении и деятельности, а что – непринятым. Ученики достаточно быстро научаются оценивать, деликатен ли учитель, насколько его требовательность и принципиальность соблюдаются им самим в общении со своими коллегами, родителями, учениками [3].

Соответственно, уровень коммуникативной культуры педагога может оцениваться по следующим критериям: 1) коммуникативные и организаторские способности; 2) способность к сотрудничеству с учащимися; 3) готовность к сотрудничеству с коллегами; 4) готовность к сотрудничеству с родителями; 5) педагогический такт; 6) педагогическая культура речи.

Основу коммуникативной культуры педагога составляет общительность – устойчивое стремление к контактам с людьми, умение быстро установить контакты. Наличие у педагога общительности является показателем достаточно

высокого коммуникативного потенциала. Педагогическая деятельность предполагает общение постоянное и длительное. Поэтому учителя с неразвитой коммуникабельностью быстро утомляются, раздражаются и не испытывают удовлетворения от своей деятельности в целом.

Таким образом, на основе анализа современных психолого-педагогических исследований проблемы формирования коммуникативной культуры можно дать понятие «коммуникативная культура учителя» как профессионально значимое качество личности, интегрирующее знания, умения и опыт коммуникативной деятельности и определяющее принципы организации ценностного взаимодействия в образовательном процессе.

Коммуникативная культура в значительной степени определяет компетентность педагога, способного к обеспечению эффективного педагогического взаимодействия и развития, соответствующих личностно-ориентированных взаимоотношений всех участников образовательного процесса.

Литература:

1. Педагогическая культура как сущностная характеристика профессиональной деятельности педагога // Н.А. Морева. Основы педагогического мастерства: учеб. пособие. – М., 2006.

2. Бакулина И. Проблема коммуникативных умений учителя. // Педагогические технологии, 2021 – № 2.

3. Психология и педагогика: учебник / под ред. П. И. Пидкасистого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2017. – 714 с. – Серия: Основы наук.

МУЗИКА И ЖИВОТ

Музыка: учене и преподаване

Жақсылықов М.- 1403-11 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: Байбатырова У.А. – Қ.Р.Мәдениет саласының үздігі,
магистр-аға оқытушы

*Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық
университеті Қазақстан*

E-mail: baybatyrova72 @bk.ru

«МУЗИКАЛЫҚ ҚӘБІЛЕТТІЛІК» ТҮСІНІГІ. «МУЗИКАЛЫҚ ӘУЕСҚОЙЛЫҚ» МУЗИКАЛЫҚ ҚӘБІЛЕТТЕРІНІҢ ЖИЫНТЫҒЫ МЕН ОЛАРДЫҢ СИНТЕЗІ

Музыкалық қабілет – адамның өзіндік тұлғалығының психологиялық қасиеттері: музыка саласындағы оқуы, музыканы қабылдауы, орындауы, музыка жазуы (шығаруы). Ал музыкалық қабілет адамда аса жоғары деңгейдегі бейнелеушілігі музыкалық дарындылығы дейді.

Музыкалық қабілет – жеке тұлғалық - психологиялық қасиетінің өз алдындағы кешені. Ал енді, музыкалық қабілет деп айту «сандық аспект» емес, «сапалық аспектінің» сәулеленуі, адам мен музыканың психологиялық байланысы. Сондықтан, **музыкалық қабілет, «музыкалық әуесқойлық», ерекше қасиет, қабылдауының сапасы, уайымдауы және музыканы орындауы.**

Музыкалық дарынды адамдардан «музыкаға әуесқой» адамдар басым. **«Музыкалық әуесқойлықты»** дамытуға болады. Ол адамның нақты ісінде дамиды және қалыптасады. Оған музыкалық есту сезімі, музыканың сұранысы, музыкалық әсерлігі, музыкалық белсенділігі және мәнерлеушілік орындаушылығы жатады.

«Амузия» деген ұғым - керісінше, музыкаға деген ешқандай қабілеті жатпайтын, ол адамдардың саны 2-3 пайызды құрайды (қабылдаудың бұзылуы және дыбыс биіктілігінің нашар сезімділігі – ой-сезім бірлігінің дыбыс бірізділігі).

Қабылдай ала алмайтындығы – адамның мінезі, музыкалық әрекетін қабылдамайтындығы, қарсылығы. Ол нәтиженің тілегі мен жұмысының қажырлығы болмағандықтан.

Адамда бірдеме бар (задатки) – адамдардың қаблеттілігінің табиғи негізіндегі түрлері (ұрпақтылық, табиғи пайда болуы, жас өсуіне байланысты және әлеуметтік-мәдениеті, оларды бір-бірінен айыру қиын).^[1]

Музыкалық қабілеттің құрылымы. Музыкалық қабілеттің деңгейі. Музыкалық қабілет кешенін ауыстыру, өтемақысы

Психологтар музыкалық қабілетті 150 жылдай зерттеп келеді. Бірақ та осы күнге дейін әлі біржүйелі көзқарастар жоқ, не оның табиғаты, не оның құрылысы, не негізгі түсініктерінің мазмұны, осы құралдар арқылы психологтардың музыкалық қабілет, дарындылығы дегені не?

Н.А.Римский-Корсаков: ... музыкалық қабілетке ... ырғақтық және гармониялық есту сезімін жатқызады, бұл саздылығын, күйін есту, екпін мен өлшемді сезінуі, тональдықты сезінуі т.с.с.

Қарапайым музыкалық қабілет (дыбыс биіктігін сезуі, сазды, ырғақты сезуі) – музыкалық қабылдауды, орындаушылық, әндетудің мүмкіншілігі.

Күрделі музыкалық қабілеттілік – кәсіби музыкалық іс-әрекетінде (композиторлық, орындаушылық), музыкалық форманы сезінуі, стильді байқауы, музыкалық дарындылығы.

Сондықтан айтуға болады – қаншама музыкалық дарынды адамдар, жай ғана музыканы сүйетін адамдар болса, соншама музыкалық қабілетінің құрылымы болады.

Музыкалық қабілет құрылым өтімінің (компенсациясының) 4 түрі бар (дамуы мен адамның қабылдау мүмкіншілігі):

- білім мен икемділік арқылы қалыптасуы (үлгі – парақтан нотаны оқуының дамуы, осы кезде білімділік пен икемділік жаңа психологиялық механизмді құрайды);

- жекеменшік стилі мен әрекетінің тәсілі (баяу оқушы өзінің екпіні арқылы еңбегінің жоғары деңгейінде ұтады (тиянақты, дәл жоспарлауы, бірізділігі, мақсат бағыттылығының әрекеті);

- өтімінің (компенсация) қабылдаушылығы арқылы мүмкін (қабылдауының жылдамдығынан зейінін реттеуі);

музыкалық қабілетінің жеке компонентінің қатысы арқылы болуы мүмкін (бір музыкантта гармониялық есту сезімі фактура-гармониялық жағынан, ал басқа музыкантта - әуенділік не сазгармоникалық). [2]

Музыкалық қабілет мәселелеріндегі адамның тұжырымдамасы

Музыка – адам мен ұрпақ арасындағы қарым-қатынас формасы, басқа адамды түсіну тәсілінің ерекшелігі және өзінің басқаға мәнерлеушілігі.

Музыкалық ырғақты сезіну және оның әр кезеңдегі қалыптасуы

Г.А.Ильин: баланың бірінші музыка туралы түсінігі ырғақтық қабылдауы. 2,5 – 3 жаста бала музыка уақытының теңдігін байқайды, қарапайым ырғақтарды қабылдайды (екі кішкене ұзақтық және бір ұзағырақ ұзақтықты). 3 - 5 жаста әндеткенде ырғақтық қимылмен жүреді. 6 – 7 жаста, біріншіден, музыканың әсерлік (динамикалық) және ырғақтың жағын сезеді, ал әуені мен гармониясын нашар қабылдайды.

Музыкалық-ырғақтық үлгілер жүйесі арқылы музыкалық ырғақ сезімі дамиды және қалыптасады. Олар: екпіні жай, орташа, жылдам. **Екпін, метр және ырғақтық сурет** – міне, ол музыкалық сипатын білдіреді (6 – 7 жасар балалар). **Метр** - 2/4, 4/4 және 3/4 ырғақ өлшемдер арқылы. **Екпіндік сезімі** – дыбыс қатарларының жүрісін қабылдау (екпіні жай, орташа, жылдам). Балалардың **ырғақтық сурет сезімі** баяу дамиды, ауырлау. Музыкалық әрекетіндегі басты және тез алда дамуы – ол музыкамен музыкалық жүріс. **Музыкалық жүріс** – бұл ерекше әрекет, барлық музыкалық қабілет жүйесінің дамуы, алда жүретіні – **ырғақ сезімі**. [3]

Музыкалық есту қабілет және мектепке дейінгі мен бастауыш оқушыларында қалыптасуы

Музыкалық есту сезімі - музыкалық қабілетінің негізі. Ол дыбыс биіктік есту сезімі, оның ішінде тембрлік, динамикалық. Дыбыс биіктік есту сезім бірдауысты әуен болса, **оны әуенді** дейміз. Сондықтан, баланың әуенді таза алуының қалыптасуы мен дамуы 6 кезеңнен тұрады.

Бірінші - бала жай ғана әннің сөзін бір қалыпты ырғақта айтады, ол берілген әннің ырғағымен сәйкес келсе.

Екінші – бала әуеннің бір-екі дыбысын таниды, сол бір-екі дыбысқа әуенді әндетеді.

Үшінші - әннің жалпы жүрісін таза алуда.

Төртінші – жалпы жүрісіндегі таза алудағы әуеннің кей бөлімдерін таза алады.

Бесінші - әуен таза алынады. Осы бес кезең фортепиано сүйемелдеумен қалыптасады.

Алтыншы – сүйемелдеудің керегі жоқ; бала әуенді сүйемелдеусіз таза орындайды.

Ішкі есту сезімі және музыкант-орындаушы мамандығында алатын ролі

Біреулері ішкі есту сезімді есту елесінде ертеде естілген дыбыстарды, әуендерді жаңадан сезінуі.

Екіншілері – есте сақтау мен елеске байланысты.

Есте сақтау қабілетінің дамуы және қалыптасуы

Балалардың музыкалық қабілетінің дамуы мен қалыптасуында музыкалық әсердің қоры жиналуда, репертуардың кеңдігі пайда болады. Осы жинақтаған сезімдік қоры, оның сақталуы және де оны іс-әрекетте қолдануы **музыкалық есте сақтауы** болып табылады.

Мектепке дейін және бастауыш мектеп балаларының музыкалық есте сақтау элементтері біркелкі және теңсіздік дамиды.

Кәсіби-музыканттың есте сақтауы - бұл есте сақтау мен сезім сақтауының музыкалық материалды түсіне білуі - келесіде қабылдауының қайта орындауы.

Түсінік арқылы есте сақтауы. Оқушы-музыканттың орындаушылық есте сақтау тәсілінің жолдары және дамуы

Музыканы есте сақтау процесіндегі маңызды ерекшеліктері - мазмұны, сипаты, осы әрекетті орындау тәсілдері.

Қысқаша – музыкант-оқушының музыкалық шығарманы қай, қалай, қандай деңгейде кәсіби сауатты жаттау. Тәжірибе көрсеткендей оқушылардың көбісі музыкалық шығарманы жаттайтыны шығарманы қайта-қайта қайталау мен орындауында. Осы қайталау кезінде есте сақтау бірізділігі қалыптасады.

Қайта-қайта қайталау – автоматикалық есте сақтау болады, оның мазмұнын түсінбесе, музыкалық түсінігі болмайды. Мынадай жаттығу жағдайда адамның миы жұмыс істеу керек.

Шығармашылық қабілеттілік – ол сапалы музыканың тууы, өзгеруі, музыканың дамуы т.б. Б.М.Теплов Н.А.Римский-Корсаковтың балалық шағын

жазған кезінде: «Болашақ композитор музыкалық сабақтарға аса зейіні болмаған, бірақ та **қабілеттілігінің арқасында «жұмысы» нәтижелі болды»** - деген пікірді айтқан.

Осы кезде екі кезеңді қарастырайық: бірінші маңызды кезең – не бір белгілі әрекетінің емес, өмір тұтастылығына ерекше қатынасы. Екінші маңызды кезең – тұлғаның жалпы бағыттылығы, не әлемге адамның үстем болғаны, адамның түрлі психикасы сапалы қабілеттілікке айналуы.

Ал, шығармашылық қабілеттілікке келер болсақ, адам психикасындағы әрекеттілік талабы адамның мен деген берілген әрекетіндегі өз-өзіндік шығармашылық қабылдауы. Ол деген, адам қоршаған әлемге ерекше, эстетикалық, көркемдік қатынасы түрлі көркемдік шығармашылығының қабілеттілігінің негізі болып табылады. Ал, жеке қабілеттілікті ауыстыру, үйлестіру не басқадай тәсілмен онда эстетикалық тәжірибе қатынасы әлемде ештеңемен ауыстыруға болмайды. Онсыз құнды көркем шығармалар тумайды. [6]

Қорыта келе әлемдік қатынас дамуы мен оянуы және өзінше бір бөлшек ретінде өнер педагогикасының бірінші мақсаты, әр-түрлі өнердегі мақсатты іс-әрекетінде жүзеге асыру болып табылады.

Ізденушілердің дәлелдеуінше, әлем эстетикалық қатынасында әрбір адамда, әрбір балада жүзеге асыру барысында өзіндік потенциалы бар. Сондықтан бала кезеңінде осы мәселені қабылдай алады да, жалпы білім беру кезінде жүзеге асыра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Балтабаев М. Әсем саз: бастауыш сыныптарға арналған музыка әліппесі / М. Балтабаев, Б. Өтемуратова - Алматы: Атамекен, 1993 – 104 бет.
2. Балтабаев М.Х. «Елім - ай»: бағдарламасының ғылыми әдістемелік негіздері / М.Х. Балтабаев - Алматы: РБК, 1993 – 22 бет.
3. Балтабаев М.Х. Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің 1 - 4 сынып оқушыларына арналған «Елім - ай» ән - күй сабағының бағдарламасы / М.Х. Балтабаев - Алматы: РБК, 1993 – 68 бет.
4. Бәттібаева С. Ән - күй: әдістемелік нұсқау / С. Бәттібаева, Ф. Қоңыратбай, Э. Баталова - Алматы: Кітап, 2002 .- 104 бет.

5. Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің ән - күй сабағына арналған «Мұрагер» бағдарламасы 1 - 4 класстар. – Алматы, 1994.

6. Музыка // Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты мен жалпы білім беретін оқу бағдарламалары (I - IV сыныптар). (бірлестікте: Құлманова Ш.Б., Оразалиева М., Сүлейменова Б.). – Алматы, 1999. – Б. 98

Тұрдалиев А. М. – аға оқытушы
Куленова И.М. – филос.ғ.к., доцент м.а.

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ АСПАПТЫҚ МУЗЫКАСЫ

Қазақ фольклорының үлкен бір саласын музыкалық аспаптар, соларға арналған музыкалық шығармалар құрайды. Оларды бір стадиялық сипатына орай екі салаға жіктейміз:

1. Фольклорлық музыка аспаптары.

2. Халық музыка аспаптары.

Мұның алғашқысына археологиялық қазба жұмыстары, көне дәуірдің түрлі жазба ескерткіштерінде сақталған саз сырнай, қамыс сырнай, мүйіз сырнай, ұран, үскірік, тастауық, най, сырнай, даңғыра, асатаяқ, кепшік, дабыл, қылқобыз, месқобыз, желқобыз, т.б. аспаптар жатады. Осы аталған аспаптардың көпшілігі бүгінгі өмірімізге Б. Сарыбаевтың ыждаһатты еңбегінің арқасында оралды. Себебі арғы жердегі тарихымызда болса да, олардың барлығы бірдей кейінгі халық мәдениетінен орын ала бермеген. Музыкалық аспаптардың фольклор аясында туып, архаикалық сатыда қалған үлгілері де аз емес. Сонымен бірге қазақ халқымен бірге жасасып, оның халық ретінде қалыптасуына игі әсер еткен үлгілері де бар. Олар - сыбызғы, қобыз және домбыра.

Бүгінде әлемдік этнография ғылымында музыкалық аспаптану саласы қалыптасып отыр. Кезінде К. Вертков, Т.С. Вызго, Ф.М. Кароматов, И. Мациевский, Б. Сарыбаев, Б. Ф. Смирнова, З. Славюнас, С. Субаналиев, П.И. Чисталев секілді өзге де ғылымдар түрлі халықтардың аспаптарын терең зерттеді. Сол негізде фольклорлық аспаптардың ерекшеліктері де айқындалғаны бар. Мысалы, И. Мациевский халық аспабының мынадай стадиялық белгілерін анықтап көрсеткен:

1. Эстетикалық қызмет атқаратын музыкалық аспаптар.

2. Музыкалық шығарма орындауға бейімделген аспаптар.

3. Мұндай мүмкіндіктері жоқ аспаптар (Народный музыкальный инструмент и методология его исследования / Актуальные проблемы современной фольклористики. Сборник статей и материалов.

Сост. В.Е. Гусев.- Л.,1980, 149- б)

Әрине, И. Мациевский бір аспаптың әрі халықтық, әрі кәсіби музыка өнерінде қолданылатынын да жоққа шығармайды.

Фольклорлық дәстүрдің тағы бір ерекшелігі - бір музыкалық аспаптың әр түрлі халықтар мәдениетінде көрініс беруі. Олар сол елдерің халық аспабы ретінде аталатыны тағы бар. Осыған орай айтарымыз: бір аспап бір ел үшін фольклорлық, екіншісі үшін кәсіби құрал болуы әбден мүмкін.

Фольклорлық музыкалық аспаптар өздерінің дыбыс шығару ерекшеліктеріне сай жіктеледі. Оның үлгісін В. Маййон көрсетіп кеткен болатын. Зерттеуші фольклорлық аспаптарды былай бөлген: “самозвучащие, мембранные, струнные, духовые” / Актуальные проблемы современной фольклористики.- Л.,1980, 24- б/

Музыкалық аспаптардың өзге сипаттары да жоқ емес. Соны анықтаған жерде И. Мациевский: “Музыкальные инструменты могут рассматриваться в разных ракурсах - как явление материальной культуры, как определенные исторические, социальные, национальные атрибуты, как акустические системы - и составлять соответственно предмет самых различных наук: истории, социологии, этнографии, акустики” (Основные проблемы и аспекты изучения народных музыкальных инструментов и инструментальной музыки/ Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка.- Москва, 1987, 15 – б), -деп жазады.

Халық аспаптарының фольклорлық сипатына келгенде зерттеуші: “Ряд свойств народной инструментальной музыки роднит его с многочисленными явлениями фольклора. Это традиционность, коллективность, бесписьменная, контактная форма передачи традиции, в связи с чем произведения народной инструментальной музыки живут только в исполнении” (сонда, 11-б), - дейді.

Мұның бәрі фольклорлық музыкалық аспаптардың табиғатына анықтық енгізетін күделі ғылыми мәселелер. Сол негізді бүгінде халық аспаптары аэрофон, хордофон және идиофон болып үшке бөлініп жүр:

1. Үрлеп орындалатын аспаптар – аэрофондар (саз сырнай, сыбызғы, керней, жел қобыз, месқобыз)
2. Шертіп ойналатын аспаптар – хордофондар (домбыра, шертер, қобыз, т.б.).
3. Ұрмалы аспаптар –идиофондар (асатаяқ, тайтұяқ, даңғыра, кепшік, дауылпаз, т.б.)

Кейбір ғылыми әдебиеттерде фольклорлық аспаптардың бұл үш саласы өз ішінде тағы да жіктеледі.

Музыкалық аспапты белгілі бір халықтың мұрасы ретінде тану фольклортану ғылымында көптен дау тудырып келе жатқан мәселе. Мысалы, шаңқобыз (шаңғы ауыз) көптеген түркі және славян халықтарының мәдениетінде кездеседі. “Атлас музыкальных инструментов народов СССР” (Москва, 1963) деген кітапта шаңқобыз (варган) украин, белорус, орыс, тува, қалмақ, қазақ, т.б. халықтардың төл аспабы ретінде аталады. Домбыра, тамбур, дутар, комбуз – бәрі де домбыра тектес қос ішекті, шертпелі аспаптар. Қобыз, гиджак, кеманшы, қияқ –ішіекті ысқышты музыкалық аспаптар. Бұлардың бір-бірінен өзгешелігі шамалы. Олай болса, мұндай аспаптары қай халықтың еншісіне хатқызамыз?

Музыкалық аспаптардың бір-біріне ұқсастықтарын екі түрлі тынымдық деңгейде түсіну қажет.

1.Тарихи-типологиялық негізде. Бұл тұста ұқсас аспаптардың типтік сипаттары назарға алынады.

2.Тарихи-генетикалық тәсіл аясында, яғни бір аспаптың арғы жерде ортақ бір түбірден тарағандығын анықтау арқылы.

Бір-бірімен тарихи-мәдени байланысқа түспеген халықтар мәдениетіндегі ұқсастықтарды сол халықтардың қоғам дамуының белгілі бір белесінен өткендігін білдіретін белгі ретінде тану қажет.

Фольклортану ғылымындағы этнографизм теориясының ұсынған жүйесі осы болатын. Бұл мәселеге қатысты В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов, К.Вертков, Т.С.Вызго, А.И.Гумениук, Р.Б.Галайский, Ю.Г.Круглов, И.Мацевский, т.б. аспан-танушылардың пікірлері де бар.

Бүгінгі музыкатану ғылымында музыкалық аспаптарың тегі туралы түрлі пікірлер айтылып жүр. Біз оларды этнография ғылымының талаптарына

негіздеп архайкалық, фольклорлық, халықтық, ұлттық деп жіктеген болар едік. Бұл этнографиядағы демос-этнос-халық-ұлт деген стадиялық кезеңдерге жақындаудың бір үлгісі.

Мұндай бөліністің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, архайкалық аспаптарды біз түрлі археологиялық қазба, жазбалардан кездестіретін болсақ, фольклорлық аспаптар этникалық кезеңдерге тән. Оның ерекшелегін бірде этникалық тегі (түркі, славян тайпалары), бірде географиялық шегі (таулы, орманды, далалық), бірде діни наным-сенімдеріне (христиан, будда, ислам) қарап ажыратамыз. Ал халық аспабы болу үшін белгілі бір халықтың музыкалық мәдениетінен кең орын алумен бірге, сол аспапқа арналған музыкалық репертуары да болуы шарт. Осы белгісіне біз тағы бір сипатын қосар едік: әрбір халық аспабы сол халықтық тілі мен ұғым-түсінігі аясында атаулы керек.

Қазақ музыка мәдениеті жағдайында фольклорлық аспаптарды жинап жаңғырғып зерттеген қазақ ғалымы – Болат Сарыбаев. Өзінің “Қазақ халқының музыкалық аспаптарың (1980) атты еңбегінде ол көптеген фольклорлық аспаптардың құрылымы, диапазоны, орындау ерекшеліктеріне байланысты мәліметтер келтірген. Соның арқасында бұл аспаптар өмірге қайта оралды.

Бірақ қазақ музыкатанушылары фольклорлық аспаптардың атауына терең үңіліп, олардың құрылымы – этимологиясы мен мән-мағынасы – семантикасын зерттеген емес. Мысалы, қазақта қобыз, қылқобыз, шынқобыз деген атаулар бар. Бұдан байқалатыны қобыз – жалпы музыкалық аспапқа қатысты атау.

“Қобыз” атауының этимологиясы туралы біз мынадай ғылыми болжам ұсына аламыз.

1. “Қобыз” сөзінің түбірі – қауыз А.Эйхгорн өзінің “Полная коллекция музыкальных инструментов народов Средней Азии и Казахстана” (СПб, 1985) атты еңбегінде қауыз – іші қуыс, екі ішекті ысқышты аспап деген.

2. Н.Бичурин еңбектерінде 680 жылы көшпелі тайпалар мен қытай елінің бір келісімі кезінде түріктердің “күпі” деген аспапта әсем музыка орындағаны айтылады. Оның үні қытайлықтарды таң қалдырған.

“Күпі”, “күбі” - қазақ ұғымында іші қуыс ыдыс. Демек құрылымы мен мағынасы жағынан қауыз бен күпі ұқсас.

3. Рашид ад-Диннің “Шежірелер жинағында” қыпшақ – іші қуыс ағашты білдіреді. Осы дерекке қарап қобыз –қыпшақ тайпасының ортасында туған, сөйтіп алғаш іші қуыс, бірде күбі, бірде қауыз деген семантикаға ие болған музыкалық аспап екіндігін көреміз.

“Домбыра” атауы қазақ, орыс, украин елдерінің мәдениетінде кездеседі. Ол тек қазаққа ғана тән атау емес, арғы түбірі “даңғыра” сөзінен шыққан. Домбыра, даңғыра, тандыр, тамбур, бандур секілді сөздердің түбірі бір, олардың барлығы да ішекті аспаптарға қатысты қолданылған. Көп жағдайда музыкалық аспап атаулары олардың құрылымынан туындайды.

Сонымен фольклорлық музыкалық аспаптарды этнографиялық негізде былайша жіктеуге болады:

1. Көне замандарда туған архаикалық аспаптар (демос).
2. Тайпалық дәуірде туған фольклорлық аспаптар (этнос).
3. Феодализм дәуіріндегі аспаптар (халық).
4. Бүгінгі таңдағы аспаптар (ұлт).

Қоғам дамуының төрт түрлі дәуіріне тән музыкалық аспаптардың стадиялық көрінісі - осы. Алғашқысына –архаикалық (тайтұяқ, асатаяқ, кепшік), екіншісіне –фольклорлық (даңғыра, сазсырнай, т.б.), үшіншісіне – XV-XVIII ғасырлар аралығында ел мәдениетінен орын алып, кең қолданысқа ие болған сыбызғы, қобыз, домбыра аспаптарын, төртінші тармағына – XX ғасыр шеңберіндегі музыкалық мәдениет жетістіктері, яғни жетілдірілген, өзгеріске түскен, сөйтіп классикалық-темперациялық құрылымға келтірілген домбыра-прима, қобыз-прима, т.б. аспаптарын жатқызамыз.

Фольклорлық аспаптар – тұрмыс-салт шеңберінде, халық аспаптары – тарихы кезеңдерде, ұлт аспаптары – бүгінгі мәдени өмірімізде қолданылады. Олардың әрбіріне тән өзіндік музыкалық репертуары болады.

Қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан төл музыкалық аспаптарымыздың бірі – домбыра. Ол архаикалық, фольклорлық халықтық, ұлттық даму сатыларынан өткен классикалық аспап. Музыкалық репертуарын күй деген жалпы атауға ие болған шығармалар құрайды.

Күй - аспаптық шығармаларға қолданылатын атау. Қ.Жұбанов. А.Сейдімбюектердің анықтауынша, ол адамның көңіл-күйін білдіретін ұғым. Келе-келе күй әрі жанр, әрі шығарма, әрі форма атауына ие болған.

Мысалы, сыбызғы, қобыз, домбыра аспаптарына арналған шығармаларды біз күй деп атаймыз. Олардың музыкалық-интонациялық негізінде ән әуендерінің жатқаны да анық. Халық музыкасы аясында аспаптық жанрлардың туу, қалыптасу ерекшеліктері тұсында белгілі фольклортанушы .Г. Ерзакович мынадай үш түрлі сатыларды көрсеткен:

- 1.Музыкалық – иллюстрациялық шығармалар.
- 2.Музыкалық – фрагменталық туындылар.
- 3.Аяқталған аспаптық күй.

Міне. Осы негізді бірте-бірте қалыптасқан аспаптық жанр бері келе классикалық сипатқа ие болып, қазақ даласының дауылпазына айналған.

Әдебиеттер

1. Момынұлы П. Музыкалы-эстетикалық тәрбие. Алматы. 2000.
2. Байсейітов Қ. Құштар көңіл. Алматы. 1977.
3. Кенжетев К. Асылдар мен Ардақтылар. Алматы. 2002.
4. Жұбанов А. Ән-күй сапары. Алматы. 2000.
5. Нагулина Н. Наша Куляш. Алматы 1974.
6. Яунзем И. «Человек идет за песней» Москва 1968.

Аянбек Г. Е – 1403-22 тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: Исабекова Г.Т – магистр оқытушы
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық
университеті, Шымкент

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Қазақ халқы дүниедегі ең көне халықтардың бірі. Қазақ халқының атадан балаға табыс етіліп, ғасырлардан бері жинақталған мәдени материалдық, тарихи мұралары мейлінше бай. Қазақтың музыкалық мұрасы халқымыздың тарихымен әр кезеңде қатар, бірге өмір сүрген көзі тірі тарихи куәгері. Қазақтың ән өнерінің халықтың рухани өмірінде алатын орны ерекше. Ал қазақ тарихы қаншалық көне болса, оның әншілік дәстүрінің тарихи төркіні де соншалық тым әріде жатыр.

Қазақстанның музыкалық өнерінің ғасырлар бойғы даму дәстүрі бар. Қазақ халқының мәдениетінің бастауы ежелгі дәуірден бастау алады. Дамудың алғашқы кезеңінде музыка ежелгі көшпелі қоғамның утилитарлық қажеттіліктеріне толықтай бағынып, маңызды діни және тұрмыстық рәсімдермен бірге жүрді. Қазақ этносының қалыптасу кезеңінде пайда болған ірі эпикалық аңыздар-жыр торындалды жырау бастапқыда әскери сиқыр мен ата-бабаларға табыну рәсімдерімен байланысты болды.

Қазақ музыкалық мәдениетінің дамуының бұл кезеңі негізгі музыкалық дәстүрлер - аспаптық, әншілік және ақындық дәстүрлердің өркендеуіне әкелген ұлттың шынайы рухани жаңғыруына айналды. Барлық Аумақтар Қазақстанның түрлі кәсіби композиторлық және орындаушылық мектептер, әр өңірде нақты дәстүрлерді дамытуда өзіндік мамандану болды. Батыс Қазақстан аумағы Токио домбыра күйінің дамуындағы орталық аймаққа, ал Орталық Қазақстан - кәсіби әннің эпицентріне айналды. Оңтүстік-батыс аймақ эпикалық ертегінің бай дәстүрлерін сақтап, дамытты. Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Қазанғап, Дина, Біржан, Ақан, Жаяу Мұса, Естай, Ыбырай, Нартай, Мәди, Мұхит, Абай, Кенен Әзірбаев Есімдері қазақ тарихына ғана емес, әлемдік музыкалық мәдениетке де енді.

Қазақ халқының әндері дәстүрлі болып саналады және олардың педагогикалық негіздері бар. Олардың бірі - жастарды қалыптастыру мен ойлау

әдістерін пайдалану. Бұл арқылы, халықтың тарихи, күнделіктегі жағдайы мен өзгерулері туралы білім алуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі әндер педагогикалық іс-шаралар арқылы халықты оқыту мен білім алу процесін дамытуға көмектеседі. Кез келген халықтың дәстүрлі әндері, оның көптеген педагогикалық негіздері бар. Олардың бірі – балалардың ой-ойлауы мен ән шығарушыларымен танысу. Бала-балалардың бірінші педагогикалық мақсаты – баланың әнге деген қызығушылығын арттыру және оларды ән шығаруда қатынасушылықпен қамтамасыз ету. Балалардың ой-ойлауы мен ән шығарушыларымен танысуды арттыру арқылы, олар басқа жағдайларда да байланыс орнату үшін дайын болады.

Балалардың дәстүрлі әндерінің педагогикалық негіздерінің басқа бір түрі – баланы бастаушылармен таныстыру. Бала-баланы бастаушылармен танысуды кеңейту арқылы, олар өздерінің әнге деген қиындығын түсінуге мүмкіндік береді және оларды ән шығаруда көмекші болады. Балалардың дәстүрлі әндерінің педагогикалық негіздеріне кейбір жағдайларда ата-аналар да қатынасуда болу керек. Ата-ананың бала-баласымен өзара әрекет ету арқылы танушыны жеткізу арқылы, оны ой-ойлау мен ән шығару туралы мағлұматтармен толтыру мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, балаларды педагогикалау мен даму процесіне жеткізуге көмек көрсетуге арналған техникаландыруымыз әлемдер мен материалдар да жеткізуге мәжбүр.

Техникаландыруымыз әлемдер мен материалдар баланы ой-ойлау мен ән шығаруда дамыту. Қазақ халқының дәстүрлі әндері – бұл қазақ халқының күнделікті өмірінің жануарлардан, табиғаттан, адамдардан, тарихтан, өмірінің кезегінен алынған сыйлықтарын айтып, бейнелеушілік пен музыкалық өнерінің көпшілігімен айналысатын әндер. Бұл әндердің педагогикалық негіздері бар. Оларды педагогикалық негізде өмірден алып, әдебиеттен, тарихтан, фольклордан, драматургияның теориясынан алу керек.

Оның тән белгілері:

* жоғары орындаушылық кәсібилік;

* ауызша дәстүрлі мектеп жүйесі бойынша оқыту: мұғалім-оқушы.

Оқуды аяқтағаннан кейін оқушы мұғалімінен бата, қоштасу (бата) алды.

* авторлықтың болуы - қазақ мәдениетінде музыкант өз шығармалары болған жағдайда ғана кең танымал болды.

* синкретизм - шығармашылық қызметтің әртүрлі түрлерінің поэтикалық, орындаушылық, шешендік, актерлік өнердің бөлінбеуі;

- жеке орындау;

* күүді бір тыңдаудан есте сақтау қабілеті мен импровизациясы-айтыспен тартыста көрсету;

* авторлық шығармалар мен жеке стильдік жүйелердің алуан түрлілігі;

* әнші үшін музыкалық аспапты міндетті түрде меңгеру-халықтық-кәсіби ән әрқашан сүйемелдеумен шырқалды; халық әніне тән емес жанрлардың, өнердің мақсаты туралы Күй-әндердің, әндердің орындалуы туралы әндердің, өсиет-әндердің, күй-арнаудың (арнаудың) және т. б. болуы.

* интонациялық бай, кеңейтілген, виртуозды әуен;

* қоғамдық тану, тұрақты саяхат.

Қазақ музыкалық мәдениетінің классикасы ретінде белгілі күйші - ауызша дәстүр мамандарының шығармашылығын атаған жөн. Екі бағытта ұсынылған домбыра өнері Батыс Қазақстан тоқпе-күй мектебі және Шығыс Қазақстан шертпе-күйі қарқынды дамыды. Бұл 2 стиль орындау техникасы, композиция принциптері, тақырыбы бойынша ерекшеленеді, сонымен қатар домбыраның әртүрлі формаларына байланысты айырмашылықтар бар.

Төкпе дәстүрінің Батыс Қазақстан күйлері табиғаты бойынша серпінді, ерік-жігерлі, жігерлі, белгілі бір нысан-схемаға ие. Тіркеу бөлімдерінің халық атауы бар: бас буын (бастапқы буын), орта буын (орта буын), бірінші дастан. Токпе күйлерінде дыбыс екі ішекте де күшті рацемалық соққылармен шығарылды. Шығыс Қазақстан күй-шертпесінің тіркелген нысаны-схемасы жоқ. Бір әуезді құрылымнан тұратын аймақтарға бөлінетін және бөлінбейтін күйлер бар. Шертпе күйлерінің ән тақырыптамасы еркін, импровизациялық, камералық дыбыспен, жұмсақ дыбыстық шығарумен сипатталады. Бүгінгі таңда қазақ халық музыкасы Қазақстан мәдениетінің меншігі болып саналады, композиторлар мен музыканттар халық мотивтерінің көптігімен жаңа туындылар жасайды, сондай-ақ музыкалық шығармашылықтың тарихы сақталады.

Сонымен қатар XIX ғасырдың соңына екінші жартысында қазақ әншілік дәстүрі қайта түлеп, дамудың ең биік сатысына көтерілді. Ұлан байтақ қазақ жерінің шартарабында өзіндік мол ерекшеліктері бар тамаша әншілік

тамаша мектептері қалыптаса бастады. Мысалы шығыста Жетісу әншілік мектептері қалыптаса бастады. Мысалы шығыста Жетісу әншілік дәстүрі, Арқада Біржанның әншілік мектебі, Батыс Қазақстанда Мұхиттің әншілік мектебі, сонымен қоса өзіндік елеулі ерекшелігі бар жаңа әншілік дәстүр қалыптасты. Міне осылардың барлығы халық әншілік өнерінің шоқтығы биіктете түскен аса зор мәдени жетістік еді. Бұл әрине кездейсоқ жағдай емес, бүкіл әлемдік революция толқынының ықпалынан туған күрес жемісі, рухани өрлеу дәуірінің қазақ даласындағы зор табысы еді. Қазақ әншілік дәстүрі, міне, осындай алаулаған күреске толы ХІХ ғасырдағы тарихи әлеуметтік жағдайлардың әсерімен, дамып қалыптасты. Мұндағы еске алатын бір жағдай ХІХ ғасырдағы революциялық толқындар барлық халықтардың да әлеуметтік өміріне айтарлықтай өзгерістер әкеліп, халықтар мәдениетінің, профессионалдық өнерінің қалыптасуы да осы тарихи кезеңге тура келеді.

Жетісу әуендері өзінің мелодиялық табиғаты, орындаушылық мәнері жағынан Қазақстанның басқа региондарындағы әншілік дәстүрден өзгеше. Ал Арқа әншілік дәстүріндегі мәнер, ән табиғаты өз алдына оқшау тұрады. Оңтүстік Қазақстан әншілік дәстүрі өз алдын бір төбе. Ал Сыр бойының ата бабаларының ең таңдаулы дәстүрін арқау еткен тамаша жыршылық мектебі қазақ әншілік өнеріндегі жеке бір құбылыс. Қазақ әндерін жинап бастырған белгілі этнограф А. Затаевич өзінің жол жазбаларында ел аралап, ән жазып жүрген кезде, 1926-шы жылы Қарқаралы даласында болған бір жағдайларды қызықты етіп баяндайды.

Сарыарқа-Қазақстанның орталық өңірінің тарихи аты. Бұл өңір өзінің тек жерасты қазба байлықтарымен, ертегідей әсем табиғатымен ғана даңқы жайылмастан, рухани және материалдық мәдениетімен де аты шыққан. Ұлы композитор Құрманғазы өзінің атақты “Сарыарқа” күйін осы өңірге арнауы да тегін болмаса керек. Қазақ халқының музыка мәдениетін дамытуда бұл өңірдің қосқан үлесі тым қомақты.

Сарыарқаны шын мәнінде қазақ әншілік мәдениетінің алтын бесігі деуге болады. Бұл өңірдің әншілік мәдениетінің дамып, қалыптасуы халықтың тарихи тағдырымен тығыз байланысты, яғни ән шығармалары халықтың эмоциялық тебіренісінен туған, халық тіршілігінің айнасы.

Қазақ халқының сан ғасырлық әншілік дәстүрі сол негізде қалыптасқан үлгілі әншілік мектебі қазақ халқының басынан өткізген әлеуметтік тіршілігінің тарихымен тікелей байланысты халықтың әр дәуірдегі рухани

өмірінің айқын айғағы, тарихи куәсі екендігін жоғарыда баяндадық. Қазақтың осы әншілік дәстүрінің төл басы Шығыс халықтарының ортағасырлық Өрлеу дәуірімен тығыз байланысты екендігін тарихи деректер айқын көрсетіп отыр.

Сан ғасырлық тарихи эволюция барысында халқымыздың әншілік дәстүрі халықтың басына түскен тағдыр тауқыметіне байланысты тарихи тасқындар, тарихи иірімдердің ықпалымен бірде өрлеп, бірде басында отырғанымен, әншілік дәстүр ешқашан желісі үзіліп, тоқырап қалмастан әр дәуірдегі халық таланттарының өнер саласындағы мінсіз тарихи еңбектерінің арқасында бүгінгі өнеріміздің ұлы көшіне келіп қосылды.

Қазақ әншілік дәстүрінің тарихи тамыры жоғарыда, баяндалғандай тым әріде жатса, оның ұлттық әншілік дәстүр болып қалыптасуы зор тарихи-әлеуметтік, саяси-социалдық процестерді басынан өткізген еңбекқор, азаттық аңсап күрескен озат ойлы қазақ халқының сан ғасырлар бойы аңсаған арманы, эстетикалық идеалы, эстетикалық дүниетанымы, эстетикалық сана-сезімін өз бойына қамтыған күрделі өнер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әмина Нұрма. Қазақтың әншілік дәстүрі. – Алматы, 2009
2. П. Шегебаев, С. Еламанова Қазақ музыка әдебиеті. - Астана 2015
3. Әзірбаев Кенен. Өмірімнің әндері. - Алматы, 1962
4. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. - Алматы, 1971
5. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. - Алматы, 1963

Халмирзаева Б. - 106-12 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: Кененбаев С. - аға оқытушы

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ АСПАПТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ДАМУЫ

Аспаптық музыка сонау көне заманнан келе жатқан ұлтымыздың рухани мәдениетінің аса бір маңызды саласының бірі. Сол себептен өскелең ұрпағымызды аспаптық музыкаға арналаған шығармалар және де ұлттық аспаптарда орындалатын күй өнеріне баулу мәдениеті тәрбиелеудің бір бөлігі болып табылады.

XIX ғасырдың басындағы халықтың қоғамы және рухани өмірінде дәстүрлі музыка өнері одан әрі жалғасын тауып, жан - жақты даму процестеріне түсті. Бұған ықпал болған қазақ даласындағы күрделі саяси, әлеуметтік және тарихи өзгерістер еді. Халықтың мәдени болмысында ән мен күй жанрлары кеңінен қарқындауымен қатар, жеке әншілік пен жеке аспапты орындаушылық концерттік түрде, биік көркемдік және шеберлік деңгейіне жоғарылады. Эстетикалық және музыканы қабылдау қабілеттер мен көзқарастар жаңашыл жолдар мен қалыптасып, өнер саңлақтарының статусы көтеріледі: бақсы, жыраулардың рухани мұрасын ақын, әнші, өлеңші, күйші, сал, серілер кәсіби институт сатысына жеткізді. Өнер иелері - оны шығарушылар, орындаушылар және насихаттаушылар - қазақ өмірінде биік әлеуметтік мағынада танылып, ерекше сый - құрметке, ұлт сүйіспеншілігіне бөленді. [1]

Ұлттық өнеріміздің ең бір іргелі және күрделі саласы - аспаптық музыка. Бұл көп ғасырлы көшпенді мәдениетіміздің өзі мен көзі, қайнар бұлағына айналған мәдени мұрамыздың түрі қазақ даласының қайталанбас табиғат көріністерін, бостандық сүйгіш үнін, азаттық аңсаған арманын, халық тағдыры мен тарихын, аңыз бен шындығын, жануарлар образын және басқа да көптеген тақырыптар мен сюжеттерде асқан көркемдікпен нәзік те қажырлы музыка тіл - әдістерімен паш етеді. Қазақтың аспаптық музыкасы домбыра, қобыз, сырнай және т. б аспаптар формасы мен композициясы жағынан өте көлемді дамыған. Мақамы ұлттық колоритке бай, нақтылы және тартымды, суреттілігі жағынан айқын болып келеді, мұнда кәсіби симфония жанрының өзегі де мол. Қазақ күйінің ұшан теңіз ішкі дүниесі ұлт тарихының әр кезеңінде халықтың рухани сұранысына тереңінен жауап бері, оның өзінше найза - ұранына айналған.

Өткен ғасырлар үніне құлақ түрсек, біздің ата – бабаларымыз тастан, ағаштан, өсімдіктен, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан т. б. алуан түрлі заттардан дыбыс шығаруға болатынын аңғарып, қарапайым музыкалық аспаптар жасап алды. Сол ұмыт болған қазақ халқының аспаптарын

қайта жаңғыртып, олардың кең түрде насихатталуына мол еңбек сіңіріп, соңына қыруар мұра қалдырған Болат Шамғалиұлы Сарыбаев еді. [2]

Болат Шамғалиұлы ұмыт бола бастаған көне музыкалық аспаптарды терең зерттеуді Отырар қаласында жүргізілген қазба жұмыстарында табылған үскірік аспабынан бастаған. Осылайша зерттеу саласына біржолата бет бұрған ол отызға жуық көне аспапты тауып, ұлт өнерінің игілігіне айналдырды. Артында «Қазақтың халық аспаптары» атты монографиясы мен «Қазақтың музыкалық аспаптары атты» көлемді зерттеу еңбегі қалды. Шоқан мен Әлкей Марғұланнан кейін көне аспаптарды зерттеген ешкім болған жоқ. Оның өзінде олар бірді-екілі мақала жазумен ғана шектелді. «Қазақтың музыкалық аспаптары атты» еңбегінде қазақтың музыкалық аспаптарының Батыс Сібірді мекендейтін түркі тілдес халықтардың, сондай-ақ қалмақтар мен монғолдардың музыкалық аспаптарына көп ұқсастығы барын айтады. Аспаптар өздерінің аталуына, құрылысына, пішін-түріне, ою-өрнегіне, шығатын үніне қарай белгілі бір ұлтқа тән болған, сол ұлттың өнерін паш еткен. Бізге белгілі бір тектес аспаптар өзара ұқсас болғанымен, олардың, жасалуында бірқатар айырмашылықтар бар.

Көне аспаптардың бір қатары ән мен жырды сүйемелдеу үшін пайдаланылған. Халықтың ән-күйінің дамуы аспапты арына көп жетілдірумен және орындау шеберлігін арттырумен қатарласа жүріп отырған. Әуелгі қарапайым әндер әдетте аның өзара аспаптың техникалық мүмкіндігіне қарай, сондай-ақ, ап-айқын айтушының өнері мен шеберлігіне қарай түрлі нұсқада орындалып келгенін айтады. Өкінішке қарай уақыт өте келе сирек қолданылатын болғандықтан осы айтылған аспаптардың кейбір түрлері мүлде ұмыт қалдырылған. Есесіне музыканы, ән мен биді ансамбль сүйемелімен орындау музыкасы түрлері кең дамыған халықтарда көне аспаптар жақсы сақталған. [3]

Түркі тілдес тайпалар арасында үрлеп және ұрып ойналлатын аспаптармен бірге ішекті, тілді және сілку арқылы дыбыс шығаратын аспаптар да қолданылған. Кейбір мәліметтерге қарап бұлардың қай топқа жататынын анықтауға болады. Көне аспаптардың көптеген аттары VII-XII ғасырлардағы ежелгі түркі жазу ескерткіштерінде кездеседі. Сыбызғы, сырнай, карнай, керней, бырғу, абырға, чан, чанг, лютня, қобыз, дабыл сияқты музыкалық аспаптар түркі тілді тайпаларында болғанын аңғару қиын емес. Аспаптардың кейбір атаулары ортақ: кубыз, комуз, комус, хомус, Хомыс, қобыз. Бұл аспаптардың түрлерімен ғана емес, сондай-ақ үні жағынан да бір-бірінен өзгеше болып келетін аспаптардың о бастағы атаулары бірдей болған. Ұрып ойналлатын аспаптар ішінен ежелгі жазу-сызу ескерткіштерінде бәрінен де барабан мен бубен тәрізді аспаптар жиі аталады. Аспаптардың басты ерекшеліктеріне де тоқталып өтеді. Мәселен, шертіп ойналлатын аспаптың бірі – арфаның алғашқы түрі садаққа ұқсас болып келген. Варган (шаңқобыз) тектес сым тілшелі аспап, флейта тектес үрлеп тартылатын аспап, қобыз тектес қияқпен ойналлатын аспап, барабан, бубен тектес ұрып ойналлатын аспап т.б. бұрын барлық халықтарда болған, оларда қазір де бар.

Фольклорлық деректер мен этнографиялық материалдар атты бөлімде қазақтың төл ұлттық аспаптарына тоқталады. Қазақтың көптеген музыкалық аспабы халық поэзиясында аталатыны тектен-тек емес. Батырлар жырында

үрлеп ойналатын және урып ойналатын қоңырау, аспаптардың аттары кездеседі, бұл аспаптарды дабыл заттар қағу үшін жорықтарға алып шығатын болған.

Қазақ бақсылары да өздері ем жасаған кездерінде ен күшті жынын алдырғандай болып ақыра-бақыра отырып, қоңыраулар мен сақина-шығыршықтарды қоса даңғырлатып-күңгірлететін болған. Сонымен қатар аңшылар да үрмелі аспаптар пайдаланған. Олардың арасында ұрып ойналатын дауылпаз бен шаңдауыл көп пайдаланылған. Бір қызығы, бұл еңбекте ертедегі аңшылардың кей жануарлардың үнін айнытпай салатын аспап болғаны туралы дерек бар. марал шақыру үшін бұғышақ деген құралпайдаланылған. Ертеректе бабаларымыз кәдімгі қылқобызды барабан ретінде пайдаланғаны туралы да дерек бар. Бақсылар қылқобыздың шанағына байланған көн теріні қолдарымен ұрып дыбыс шығарған. [4]

Әңгіме болып отырған дәуірдегі жұртшылықтың өнерге деген ынтасы, біз атап өткендей-ақ, қай жағынан да мақтауға тұрарлық еді. Дегенмен де ол кезеңде аспапты музыканың дамуы жалғыз-жарымның тырбануынан, талпынуынан әрі аса алған жоқ. Бұның басты бір себебі, қазақ өнеріндегі материалдық мәдениетінің кенжелеп дамуы болды.

Атап айтқанда, музыка аспаптары атам заманғы халде, феодалдық дәуірдің деңгейінде болғандықтан, ілгері басу, өнерді өрбіту ісі тұйыққа тіреле берді. Бұл қиындықтан тек 30-шы жылдардың басында ғана құтылды, өйткені нақ сол кезеңде қазақ совет профессионалдық музыкасы шын мәнінде қарыштап дамудың жолына түсті. Істің сәті айтулы шебер Мануил Романенконың, кейінірек Қамар Қасымовтың қолынан қазақтың халық аспаптарын жетілдіруден басталды. Музыкалы-драма техникумы студенттерінің 1933 жылы құрылған өнерпаздар оркестрі, 1934 жылы дүниеге келген Қазақком атындағы ұлт оркестрі – міне, жаңа оркестр коллективінің даму, дәлірек айтсақ, қалыптасу жолындағы белестер осылар.

Оркестрдің құрамына Қазақстанның түкпір-түкпірінен келіп, 1934 жылғы слетке қатысқан аса көрнекті күйшілер қосылды. Махамбет және Науша Бөкейхановтар, Лұқпан Мұхитов, Қамбар Медетов, Уақат Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Ғабдулман Матов, Жаппас Қаламбаев, Ысқақ Әулиев, Қабыкеш Ыбыраев, Рүстембек Омаров, Әлмұрат Өтеғұлов, Мәлік Жаппасбаев,, Жұмағали Қасымов, Гүлнәфис Баязитова т.б. өнер ордасынв осылайша бас қосты. Күй тарту мәселесі, репертуары жағынан бір-біріне ұқсамайтын бұл музыканттар қазақ халқының ұлт аспаптары тудырған әсем әуендерді оркестрге ала келді. Бұл туындылар жаңа жағдайда жаңаша сапаларға ие болып, жаңғырып шықты.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А.Жұбанов «Ғасырлар пернесі»; .
2. Б. Сарыбаев «Қазақтың музыкалық аспаптары»;
3. Бекхожина Т. Қазына: Музыкалық этнографиялық жинақ. -Алматы: Жалын,1979.
4. Эйхгорн А. Музыка киргизов // Музыкальная фольклористика в Узбекистане - Ташкент 1963.

От епохи, стилове и жанрове

Рафаэльұлы Р. 1403-32 тобының студенті

Ғылыми жетекші: Р.Т.Сырайлова – аға оқытушы

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент

МУЗЫКАЛЫҚ ЖАНРДАҒЫ САТИРА ЖӘНЕ ЮМОР

Сатира – өзі баяндап отырған көріністі, құбылысты немесе өткір сын жасап күлкіге айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі. Сатираға мысал, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анегдот сияқты жанрлары бар.

Ежелгі Грекияда жанр ретінде туындағаны мен әдебиеттің дербес тегі ретінде Ежелгі Римде кең қанат жайған. Петронийдің «Сатирикон», Апулейдің «Алтын баспақ» романдары осы тұста жарық көрді.

Қазақ сатирасы халық ауыз әдебиетінен бастау алды. Алдар Көсе туралы аңыз-әңгімелерде әзіл мен ащы мысқыл, улы сөз, сын тағу басым болса, Қожанасрда күлдіргі әңгімелер, юмор, достық тұрғыдағы сын, астарлы әзіл болып келеді. Тазша бала жайлы айтатын болсақ өтірік өлеңдерді әсірелеу, гротесктер мол кездеседі. Қазақ фольклорында ұлттық ауыз әдебиетінде ғана кездесетін шық бермес Шығайбай, Қарабай сияқты сараң байлардың типтік бейнелері жасалған.

Жыраулық поэзия (Шалкиіз Тіленшеұлы, Тәттіқара, Бұқар жырау, Шал ақын, т.б.) өлеңдерінде кездесетін үстем тап өкілдерін сынау, шенеу сарыны Махамбеттің өлең-жырларында өзінің шырқау шыңына жетіп, батырып айыптауға ұласады.

Абай сатирасында мысал ерекше орын алады. Мысал жанры ХХ ғасырдың басындағы зиялы қазақ ақындары А.Байтұрсынов, М.Сұлтанқожаұлы, Т.Ізтілеуов шығармашылығында айқын көрінеді (мысалы «Мағынасыз мешіт», «Сымбатты сұлуға» және т.б.).

Қазақтың халық әні «Ағаш аяқ», «Көксаудың әні», «Қызыл асық», «Он алты қыз», «Біздің ағай тамаша» және сол сияқты қазақ халқының ойын-сауық әндеріміз, жырларымыз, дастандарымыз, күйлерімі бар.

Сатира өмірдің бір бөлігі іспеттес, себебі сатира қашан да юморға жүгінеді, қарама-қайшылықтарды юмор, ирония, сарказм сияқты құралдар арқылы халыққа жеткізген. Сатиралық музыканы сатираны қолданатын немесе сол сияқты сипатталатын музыканы айтады. Ол әлеуметтік, саяси, діни, мәдени құралдардың тақырыптарын қарастырады және олар туралы түсініктеме немесе сын айтады, әдетте қара әзілмен немесе тиісті музыкалық жанрлармен орындалады.

Музыкадағы сатиралық жол сансыз рет зерттелді; біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырдағы әндер кәзіргі сияқты заманауи балладалардан классикалық, авангардтық және заманауи танымал музыкаға дейін. Мынадай мысалдар: Контрмәдениет және авангардтық музыкалық көріністер «дыбыстық агрессивтілікпен және мазмұнға қарсы тұрумен» сипатталады. Хит-хоп және ауыр метал сияқты танымал музыканы тудырады, тыйым салудың сатиралық бұзылыстарын көрсетеді.

Британдық әлеуметтанушы Кит Кан-Харристің айтуынша, ол келеке көзқарас пен ирониялық шығармалар орындады. Британдық экстремалды көрініс сахнаның негізгі бөлігі болды, өйткені олар неміс лагерін және комикс элементтерін сахнадағы адамдарға қолайлы деп санайтын заттарын бұзу үшін жиі қосымша артистер алған, яғни Холокост бейнесін пайдаланған. Басқа жағдайларда, қара металл сияқты, музыкалық мәдениеттердегі немесе қоғамдағы стереотиптер мен мінез-құлықты асыра сілтеу, Хип-хоп мәдениетінде, әсіресе Мисси Эллиот сияқты 1990-шы жылдардағы ганста-рэпер мен рэперлерде, рэптің трансгрессивті әзілі «ганста-реализм мен прогрессивті афроцентризмнің қалыптасқан қозғалыстарының айналасында» шамадан тыс, бірақ сыни өзін-өзі қорлауға айналады.

Varogwave, интернеттегі музыкалық жанр, 1980-ші жылдардағы жұмсақ джаз немесе заманауи сияқты корпоративті бейне жұмыстарында, ескі жарнамалық джинглдерді және экономиялық өрлеу кезеңіндегі музыканы іріктеп алады және оларды бұрмалап, қайталанатын баяу қозғалысты музыкасын қолданады. Екідауысты сатиралық музыкалық әуені бар «капитализмнің корпоративті мәдени іс-шараларында» немесе тұтынушы халықтың ұнатып

тындайтын өзгертілген қалпындағы музыкасы орындалды. Сатираны қолданатын осы жанрдағы альбомдарының бірі Джеймс Феррароның Farsidevirtual альбомы (2011) болатын.

Сатираның екідауысты әуені ол қабылданған музыканың жалпы қате түсінік екендігіне ықпал етті. Мысалы: Брюс Спрингстиннің “born in the USA” (1984) әні Rolling Stoner тізімінде «барлық уақыттағы ең керемет 500 әні» және Рианның «ғасыр әндері» сатира ретінде жазылған, бірақ «патриоттық рок әнұраны» ретінде канонизацияланған үлгіде болды. Хабарландыруды елемей жүрген, «саяси көшбасшылар жұртшылыққа негізделген құндылықтардан қаншалақты алшақтап кетті», сондықтан бұл мекемені есте қаларлықтай етіп хормен әндетіп сынға алды.

Музыкадағы сатиралық жол сансыз рет зерттелді; Классикалық, сатиралық, балеттер, опералар, балладалар және пьесалар. Мольер және жирмасыншы ғасырдың композиторы Дьерди Лигети және қазіргі музыкадағы сатира мен басқа тақырыптармен танымал музыкада Хип-хоп комедиясы-рок панк-рок экстремалды металлдың толқыны танымал американдық халық әншілері Боб Дилан (1961ж.), Гил Скотт-Херон (1969-2011ж.ж.), әзілкеш және рок музыкант Фрэнк Заппа (1955-1993ж.ж.), сюрреалистік фанк-музыканттар Джордж Клинтон (1955) және Parliament Funkadelic, Dead Kennedys Хардкор Панк тобы (1978ж.) Anal Cunt Гриндкор тобы (1988-2011ж.ж.) және The Komines панк-рок тобы (2004ж.). Avant-garde сатира мен авангардты біріктіретін музыканттардың арасында Throbbing Gristle (1975), Negative land (1979ж.), Culturcide (1980ж.) және монахтар (1964-1967ж.ж.) the Residents (1969ж.), әсіресе олардың the residents Present the альбомдары бар americana absurdum қозғалысы деп аталды, Үшінші Рейх және ролл (1976ж.) және комерциалық альбом (1980ж.) шықты, DEVO (1973ж.) және Taking Heads (1975-1991ж.ж.) жарық көрді.

Хип-хоп және ауыр металл сияқты танымал музыканы тудырған «агрессивті дыбыспен, мазмұны күрделі» сипатталатын контрмәдениет пен авангардтық музыкалық көрнектер тыйым салудың және сатиралық бұзылыстарын көрсетеді. Британдық әлеуметтанушы Кейт Кан Харристің айтуынша, «мысқылмен» қарау мен «ирония» Британдық экстремистік саясаттың негізгі бөлігі болды.

Сатира үшін түкпі мақсат ойландыру, оның бір ауыз сөзі адамды ойға салса, немесе сыналған кейіпкер өзін-өзі танып, ұялса болды. Сатира қай

қоғамда да әлсірету бар шығар, бірақ оны жою мүмкін емес. Себебі сатира қоғамның дәрісі, тәрбиешісі, данакөйі, халықтың имунитеті.

Юмор – өмірдегі күлкі қуаныш, оқиғаларды зілсіз қалжыңмен әжуалайтын комедиялық жанрдың бірі. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде сатира, юмор қызықты жанр ретінде, белгілі бір болмыс, қылмысты суреттеп, айтып берудің әдісі ретінде көрінеді. Сатира, юмор элементтері бәдік өлеңдерінде айқын көрініс тапқан. Профессор Б.Кенжебаевтің айтуы: «Бәдік айтысы әуелде ескілікті шаман дін салтынан шыққан. Бірақ оны жайлап халық жай ойын сауыққа айналдырып әкеткен».

Сатира мен юмор қазақ ауыз әдебиетінің шешендік сөздер саласында мол, бұл түр көбінесе сөзбен жарысып, пікір таласып отырғанда даукер болып үстем тап өкілдерін мұқатып жауап беру кезінде шығады. Яғни оның шығуы, айтылу жағдайы мен мақсатының өзі сын – сықақты талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
2. Қазақстан жазушыларының ІІІ съезі, 1956, 68-б
3. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық.-Алматы, «Санат», 1996.-464 б.
4. Қазақ телевизиясы. Энциклопедия. - Алматы: "Қазақпарат", 2009, Т.1-Б. 640.

Композитори

Әмірәлі Бағдаулет - 1403-22 топ студенті

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Ахметова Жадыра Ораховна

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

ШӘМШІ ҚАЛДАЯҚОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Шәмші Қалдаяқов 1930 жылдың 15 тамызында, Шымкент облысы Отырар ауданында дүниеге келді. Шәмші Қалдаяқов – композитор, Қазақстанның халық әртісі (1991), Қазақстанның Еңбек Ері (2022, қайтыс болғанынан кейін). Шымкент, Тараз, Жетісай қалаларының құрметті азаматы. Кіші жүздің Жағалбайлы руынан [1].

Аса көрнекті сазгер, ән жанрының әйгілі майталманы, Қазақстан мәдениетіне еңбегі сіңген қайраткер, осы замандағы қазақ эстрадасының негізін салушылардың бірі, Қазақстанның халық әртісі.

Оңтүстік Қазақстан облысының Қызылқұм ауданында дүниеге келді. Бала кезінен бойындағы бар талантын алқалы жиын, аламан бәйгелерде көрсете білді. 1950 жылдан бастап шығармашылықпен түбегейлі түрде шұғылданды. 1956-1962 жж. Құрманғазы атындағы мемлекеттік консерваториясында В.В.Великанов класында оқыды. Шәмші әндері ғажайып саздылығымен, сылдырап аққан бұлақ суындай тап-таза сыңғырымен, лирикалық наздылығымен ерекшеленеді. Оның шығармашылық жағынан сіңірген еңбегі қазақ эстрадалық әндерінің әуенін ұлттық нақышпен құнарландыруында, яғни халықтық қайнармен қабыстыруында жатыр. Ал бұл оның қазақ жұртының музыкалық дәстүрі сүтін еміп өскендігіне дәлел.

Осылайша бағзы мен бүгінгі мақамдарды керемет ұштастыруы Ш.Қалдаяқов туындыларының даңқын дүрілдетіп шығарып, дүйім далаға кең жайылуға кепілдік берді. Мұхтар Әуезов өмірден озар тұсында университет студенттері алдында сөйлеген әйгілі сөзінде Шәмші саздарын Ақан, Біржан өнерпаздығынан кейінгі бір "жыл келгендей жаңалық" сезіндіретін үздік құбылыс ретінде бағалағаны мәлім. Жұрт аузында "бүкіл қазақ еліне ән салдырған Шәмші" атануының сыры сонда. Сазгер әндері, әсіресе, 60-70-жылдардағы жастардың аузында жүрді. Кешеулеген "хрущевтік жылымық" дәуірінің жас адамдары шетел композиторлары мен орындаушыларына, мәселен, "Биттлзге" қалай ынтықса, қазақстандық өз сазгерлерімізді де солай сүйіп тыңдады. Бұл соңғысы мен арасында, әрине, Қалдаяқов бірінші орында тұрды.

Әсем де ақылды көкөрім жасты ғана емес, ересек, егде қауымның да, сан түрлі мамандық, алуан ұлт адамдарының да көңілін баурап алды. Халық

арасында әсіресе күллі отаншылдық, елшілдік нотасын тап басқан "Менің Қазақстаным" туындысы айрықша мәшһүр болды. 1986 жылы Желтоқсан көтерілісіне қатысушы ұл-қыздар Алматы алаңдары мен көшелерінде Шәмшінің осы әнін ұрандай шырқап шықты. 2005 жылдан "Менің Қазақстаным" туындысы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұраны болып бекітілді [2].

Шәмші Қалдаяқовтың әндері республикамыздың қай өңірі болмасын, жиі айтылып, ән сүйер қауым арасына барынша кең тараған. Ән өнерімізде жарық жұлдыздай сәуле шашып, айырықша із қалдырған Ш.Қалдаяқов күллі қазақ халқының ұлттық мақтанышы сазгердің серісі. Біз ес білгелі бері еліміздің кең байтақ даласымен аспанында қалықтаған, махаббат пен сағыныш сезіміне толық қайталанбас Шәмші әуендері енді XXIғасыр әлеміне бет алып әуелей беретіні ақиқат. Табиғат ерекше дарын иесі еткен дара тұлға Шәмші Қалдаяқовты қазақ баласы есінен шығармас. Шәмші ағамыздың «Қорлан» әнін шырқаудағы өзіне ішкі сырын ашып айтпай сөз шешендігіне салып бұра тартып кететіні де бар. Кең жүрегімен табиғат берген дархан, дарынды Шәмші ағамыз өзінің жүрек тербейтін, қиял қозғайтын, терең ойға шомылдыратын ғажап әндерімен халқын байытатын, олардың өмір сүруге құштарлығын арттыратын Шәмші Қалдаяқов пионироны да, домбыраны да жосылта тартатын еді. Бірақ, домбыраны екпіндете, төпелеп тартқанын көрген емеспіз. Бір әсем әуенді шерте бастайтын да қоңырлата былқылдата ала жөнелетін. Қысқаша айтқанда тұла бойы тұнған өнер болатын.

Қазақтың музыка өнерінде Шәмшінің орны ерекше 300-ге жуық әні бар. Ш.Қалдаяқов кеудесін қағып, мен атақты композитормын деп бір сәтте мақтанған жан емес. Қашанда өзінің қарапайымдылығымен ізгілігі мол адам ретінде бүкіл қазақ халқының жүрегінен мәңгі орын алды. Өзінің шығарған өлеңінің бірі «Тамды аруы». Шәмші ағаның қалың жұртқа махабатты жырлаған композитор ретінде белгілі. Тамды аруы махаббат жайлы болғанымен ол махаббат бостандығын аңсап жазылған ән. Яғни, жас жігіттің басынан өткен қайғылы оқиғаға себеп болған. Бұл махаббат бостандығын аңсаған әнді Шәмші ағамыз өзінің шеберлігімен дүниеге әкелді. Ал, «Сағынышым менің» әнінде ерекше аңсау, терең толғау бар. Айта берсек әр әннің өзіндік тарихи сыры бар. Ең бір көшпелі тарих - ән тарихы. Кешегі Кәрібаевтың Жамбыл вальсімен қанағаттанған лектің рухани көші небір аймаңдай дарындармен дараланып, сән салтанаты асқан келешектің көркем келбетін көз алдымызға келтіре білген нұрлы көші еді.

Көш жуан ортасынан ойып орын алған композитордың бірі әрі бірегейі де Шәмші Қалдаяқов болатын. Шәмшінің тағдырын да біртуар тұтас бір тағдыр иесінің 18 жыл соңғы жылдарында осы топырақта ғажайып шығармашылық ғұмыр кешкі «Мойынкұмда ауылым», «Дүнген қызы», «Фосфорлы Жамбыл» секілді атақты әндері осында дүние есігін ашып, төрткүл дүниеге тарады. Әу баста Шымкент өңірінде атақты әндері осында дүние есігін ашып, төрткүл дүниеге тарады. Әу баста Шымкент өңірінде басталған Шәмші Қалдаяқов атындағы Халықаралық ән фестивалі Жамбылда жалғасын тауып, талай таланттардың тұсауын кесті. Шын таланттың ғажайып дарынның шапағаты тиді

деген осы. Дарыны иісі қазаққа ортақ Шәмшідей аяулы жанның ән ғұмыры әлі талай ұрпақтың ой білімімен, парасатымен жаңаша жаңғырып жалғасын таба берері сөзсіз. Бұл еңбекті сол төккен тердің төл басы Тараз тойына тарту деп қабылдауымыз ләміз.

Қазақ өнері орны толмас қазаға душар болды. 1992 жылы 29 ақпанда жасы 62 ге қараған шағында ұзаққа созылған ауыр науқастан, көрнекті халық әртісі Ш.Қалдаяқов көз жұмды. Шығармашылық жұмыспен 1950 жылдардан бастап айналысқан 1956-1962 жылдарда Алматы консерваториясында оқыды. Шәмшінің тұнып тұрған сыр шындығымен, шынайылығымен және сезімге терең бойлауымен ерекшеленетін алғашқы әндерінің өзі композитордың атын елге жайып, халықтың сүйікті перзентіне айналдырды. 40 жылдан астам шығармашылық қызметінде Ш.Қалдаяқовтың 300-ге жуық музыкалық туынды жазды. Олардың дені ән жанрында Ш.Қалдаяқовтың өзінің қайталанбас қол таңбасы халықтың бояуы қанық талантымен қазақ халқының қазіргі әнін, өнерін биік белеске көтерді. Қазақ даласын әнмен тербеткен Ш. Қалдаяқовтың тағдыры мен ғұмырына осы төрт жол өлең түгелімен арналғандай. Оның әндерінсіз ешбір мереке де, ешбір той-думан да өтпейді. Оның әндерін еңбектеген баладан бастап, еңкейген кәріге дейін шырқайды. Ал «Шәмші аға» деген сөз «Ән аға» деген сөзбен тұтасып, синоним болып кеткелі қашан[3]...

Қазақ музыка өнеріне қосқан үлесін айтар болсақ, Қалдаяқов ұлттық музыка өнерінің ән жанрына аса айқын, соңғы леп ала келген сазгер ретінде көрінді. Оның әндері құлаққа жағымды, жүрекке жылы қабылданып, жұртшылықтың сүйіспеншілігіне бөленді. Композитор шығармаларының тақырыптық, мазмұндық ауқымы аса кең. Елге, жерге, Отанға, ата-анаға, жарға, дос-жаранға деген сүйіспеншілік – Шәмші шығармаларының басты тақырыбы.

Қортындылай келе, 1992 жылдан бастап сазгерлер мен әншілер үшін Қалдаяқов атындағы халықаралық байқау-фестиваль дәстүрлі түрде өткізіліп тұрады. Шымкент қаласында облыстық филармония, бір көше, Алматы қаласында бір көше, композитор туған өлке – Шәуілдір ауылындағы музыка мектебі – Қалдаяқов есімімен аталады. Шымкент филармониясының алдына Қалдаяқов ескерткіші Шәмші Қалдаяқовтың Алматыда Республика сарайының солтүстік жағына қойылған ескерткіші, Шымкент қаласындағы Шәмші саябағында орнатылған Шәмші ескерткіші орнатылған. 1991 жылы Қалдаяқов жайлы ғұмырнамалық «Жылдарым менің, жырларым менің» деген деректі телефильм түсірілді. «Шәмшіғұмыр» естеліктер мен мақалалар жинағы жарық көрді [4].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <https://abai.kz/post/55971>
2. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009 ISBN 978-601-01-0268-2

3. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы
“Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9

4. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна
Ltd.” ЖШС, 2005 ISBN 9965-26-095-8

Аққали Ұ.Ж. – 1403-13 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: Арыстанова Ш.С. - ҚР мәдениет саласының үздігі, аға оқытушы

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ.

ӘЛІМБЕК ҚОНЫСБЕКОВТЫҢ КҮЙШІЛІК МЕКТЕБІ - ХАЛЫҚТЫҚ ӨНЕРІМІЗДІҢ МАҚТАНЫШЫ

Әлімбек Қонысбеков 1947 жылы дүниеге келген, Өзбекстан Республикасы Әндіжан облысының тумасы. Әкесі Қонысбек Тұрсынбекұлы - Созақтың мұсылман медресесінде білім алған зиялы азамат. Голощекиннің солақай саясаты малын, дүниесін кәмпескелетіп, Сібірге айдатып жіберген Әлекеңнің тума-туыстары көп қиындықтар көріп, отыз жылдай Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстанда бас паналауға мәжбүр болды. Ұлы Отан соғысы басталғанда әкесі әскерге аттанып, екі рет ауыр жараланып, көрсеткен ерлігі үшін III-дәрежелі «Даңқ» орденімен, бірнеше ерлік медальдарымен марапатталған.

Әлімбек Қонысбеков - Күнгеі мен Теріскей өңірінің күйшілік мектебі мен дәстүрлі ән өнерін қабат алыш жүрген шоқтығы биік бірегей тумалардың бірі. Қарт Қаратау баурайының ән өнері, күй өнері дегенде алдымен ауызға түсетіні - осы салалардың бұлақ-бастауында тұрған Әлекең сияқты сирек таланттар. Қолына қара домбыраны ұстағанда оны бірде дүлей дауыл жерден көтеріп әкетіп, күй біткенше аспандата шарықтатып отырғандай, енді бірде Сарарқаның салқын самалы баяу тербетіп, сабаңа түсіріп, мұңсыз бір қиялға жетелейтіндей көрінеді. Жанына байланып, айрықша сезімге бөленіп, жадау тартып отыра бересің. Ол күйді айрықша бір шабытен нұрлана тартады. Оның домбыра шертісі біз білетін бұрынғы-соңғы күйшілердің бірде-бірінікіне ұқсамайды. Өнердің ең үлкен ерекшелігі де сол ұқсамауда. Ешкімге ұқсамағандығынан да ел-жұрт Әлекеңе дереу көңіл бөледі. Көп күйшінің ішінен ол жарқ етіп жаңаша, оқшау көрінді. Содан да болар, өнерінің де өзінің де бағы жанды.

Әлекең қазақтың халықтың ән дәстүрі, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Сүгірдің күйшілік мектебі бағытында, қазақтың дәстүрлі күйлерін, Қаратау шертпелерін орындаушылардың қатары жылдан-жылға сиреп бара жатқанына

«аһ» ұра мұнаятын. Өздерінің соңынан енді қандай жастар шығып, орнын басады деген пікір енсесін басатын.

Әлекеңнің бұл өнерге келуі үлкен бір жетістік болды. Тіпті, сол кезде ұлттық консерваторияның өзінде қазақтың, дәстүрлі күйлерін орындайтын мамандар әзірлейтін мамандық жоқ болатын. Міне, осы тұста Әлекең сияқты ел ішінен қайнап шыққан тума таланттар сол кездері орнын басты. Әлекеңнің негізгі үлкен еңбегі Сүгір шығармашылығының жаңаша бағытта қайта тірілтуінде еді. Теріскей өңірін айтпағанда, сол тұстағы Қаратауды мекендеген өнерпаздардың көбісі Сүгірдің күйлеріне еліктеп өсті. Егер Ергентай, Самар сияқты күйші ағаларына ілесе жүріп, Әлімбек Кентау қаласына келіп, Сүгір шығармаларын халық аспаптар оркестіріне түсіріп, бүкіл Қаратау өңіріне жаймағанда, мүмкін Сүгір де сол Созақ өңірінің төңірегінде аспай, жай ғана халық жанындағы көп күйшілердің бірі больш қалған болар ма еді, кім білсін? Сүгірдің қоңыр күйлері бар салмақты өнерпазды табиғаттың өзі бізге сыйға тарту тегіннен-тегін болмаса керек [1].

Әлекеңді Сүгір шығармашылығын жаңа ғасырдағы жаңа жалғасы деп айтсақ та болады. Дәстүрлі күй өнерін халқына сіңіріп, мектебін қалыптастырып кеткен осы өңірдің тумалары Генерал Аскаровты, Төлеген Момбековты, Ергентай Борсабаевты, Самар Сүйіндіковты айтпағанда, кешегі Құрманғазы мен Тәттімбет бастаған күйшілер шоғыры біздің ұлттық өнеріміздің мақтанышы. Әлімбек шерте күйді орындаушылардың хас шебері ғана емес, өзі де әдемі күйлерімен елді тамсанып жүрген күйші-композитор. Оның ересек орындаушыларға арналған «Ана құдіреті», «Өттің дәурен», «Жігер», «Бірлік басы - Ордабасы», «Наурыз», «Аңсар», «Сейдолла сарыны», «Шаттық думан» күйлері, ал балаларға арналған «Ақ тайлақ», «Алақай», «Көксерек», «Ақша қар», «Ортеке», «Қошақан» сияқты 40-қа жуық күйлері мен күй-толғау, күй-поэмалары бүгінде саз мектептерінің репертуарынан берік орын алған.

Кейінгі жылдары Әлекең халық қайнарынан бастау алған әдемі лирикалық әндер жазып жүр. «Сен бар жерде» (сөзі Ж.Егінбаевтікі), «Алыста жүрген бауырлар» (сөзі У. Қонысбекованікі), «Аяулы ана» (сөзі Б.Оспановтікі), «Өзің едің» (сөзі Р.Балабиевтікі), «Майдангер жыры» (сөзі Е. Байтудікі) сияқты 20-ға тарта әндері бар.

Зайыбы Ұлтуар да - көмейіне бұлбұл қонған тамаша әнші. Әлекеңнің көптеген әндеріне қазір осы Ұлтуар сөздер жазып жүр. Ұлдары Сұлтанбек,

Өмірбек, Мейрамбектер де әке жолын қуып, оңтүстік өңіріне белгілі өнерлі өрендерге айналған.

Оңтүстік өңіріне «Қонысбековтер отбасылық ансамблінің» көркемдік жетекшісі ретінде танымал болды. Әлекең Асанәлі Әшімов, Райымбек Сейтметов білім алған Алтынсарин мектебінің түлегі. П.И.Чайковский атындағы саз училищесін, Құрманғазы атындағы Мемлекеттік консерваторияны бітірген. Ұзақ жылдар Кентау қаласындағы № 1 балалар саз мектебінің халық аспаптар бөліміне жетекшілік етті. Облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру институтында бөлімді меңгерді. ҚР білім үздігі, жоғары дәрежелі мұғалім, кезінде «Халық оркестрі» атанған Кеншілер мәдениет сарайы халық аспаптары оркестрінің ұйымдастырушылардың бірі. І-ші Бүкілодақтық халықтар шығармашылығын фестивальдерінің лауреаты.

Ұзақ жылдар бойы ансамбль жетекшісі болып, әлемнің және қазақтың төлтума өнерін оңтүстік өңіріне танытып жүрген белгілі сазгер-күйші, педагог-ұстаз Әлімбек Қонысбеков. Оркестр туралы жиі естіп жүргеніміз болмаса, ансамбль туралы түсінігеніміз толықанды емес екені даусыз. Себебі, бұл өнер тобы, оның репертуары жайлы- жазылған зерттеу еңбектері өте сирек. Шын мәнінде әлем музыка аспаптары мен қазақтың көне аспаптарының қоңыр үні мен күңіренген, сықырлаған, дабыл қаққан у саздары үндесіп, ансамбль репертуарымен тоғыса келе, қанымызды буырқантып, халыққа ерекше рух беріп жүргені рас. Біз шетел ансамбльдерінің репертуарымен сусындағанымызбен, арыстарымыз Ахмет Жұбанов, Болат Сарыбаев, Өзбекәлі Жанібековтер келер ұрпаққа қажет болар ұлттық ансамбльдер құруын тапсырып кеткен-ді. Музыкантар арасында «жаман аспап жоқ, оны орындай алмайтын адам болуы мүмкін» деген сөз бар. Сондықтан қазақтың ұлттық аспаптарының тек өзіміздің музыкамызды ғана емес, өзге ел халықтардың музыкасын орындай алатындай мүмкіндігі бар екенін осы ансамбльдер сезінтіп, дәлелдеп жүр.

Біз ғасырлар бойы саф қалпын бұзбай жеткен түрлі халықтардың түрлі әуендерінің заман әуенін өз бояуында беретіндей күшті екенін білдік. Сырлы сазға елтіген тыңдаушы шағын құрамды шығармашылық топтарға - ансамбльдердің репертуарына сусап жүр.

Өнер сүйер қауымға Еуропа, Азия ансамбльдерін қоспағанда, өзіміздің «Тұран», «Серпер», «Сазгенсазы», «Тұмар» сияқты этно-фольклорлық, «Салтанат», «Шалқыма» «Айбибі» сияқты би, «Дос-Мұқасан», «МузАРТ»,

«Айгул» сияқты эстрадалық, Дарібаевтар, Алтаевтар, Қонысбековтер сияқты отбасылық ансамбльдер жақсы таныс.

Заманауи шағын ансамбльдердің тағы бір түрі ЭККО: Домбыранын электронды компьютермен күй орындауы) «Улытау», «Тарту» А.Енсеповтың репертуарындағы шығармалар.

Ә.Қонысбеков бұған дейін «Яссауи толғау», «Ана құдіреті», «Ғұмыр перзент» сияқты бірнеше ән-күй жинақтарын шығарып, елге танымалы еткен. Жинақ үш бөлімнен тұрады: «Фортепиано сүйемелдеумен домбыраға лайықталған шығармалар», «Домбырашылар ансамбльдеріне өңделіп лайықталған шығармалар» және «Домбыраға лайықталған этюдтер» т.б. еңбектері бар.

Күй өнері - қазақтың рухани қазынасының бірі де бірегейі. Халықтың болмысын, тарихын, рухын қасиетті домбыраның үнімен жеткізген күйшілер артына өшпес із қалдырғаны белгілі [2].

Әлімбек Қонысбеков күйшілік өнеріміздің мақтанышы. Оның күй шерту, ән шығару үлгілері шеберлігі жағынан да, тақырыптық-мағыналық маңыздылығы жағынан да үйренуге, насихаттауға лайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 [ISBN 9965-26-095-8](#)

2. «Күй құдіреті» бойды балқытты // Салтанат Қажыкен. Мамыр 2019ж.

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Проблеми на обучението на специалисти

Sakayeva A.N., Mirza N.V., Mukusheva S.B.

Karaganda Buketov University, Karaganda

THE PORTFOLIO OF A FUTURE TEACHER AS A TOOL FOR INTERACTION WITH EMPLOYERS

To date, one of the indicators of the quality of specialist training and the demand for educational programs of the university is the proportion of employed graduates. Every year, the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan «Atameken» publishes a rating of educational programs of universities with indicators of graduates' career prospects and the duration of job search. As part of the accreditation of educational programs, the university's activities must comply with Standard 4 «Student admission, academic performance, recognition and certification». The work of universities in this area is carried out through active interaction with external stakeholders (government, business, numerous organizations, groups and individuals), as well as taking into account and meeting their diverse needs and expectations with a focus on long-term partnerships [1].

To ensure the proper quality of educational programs and the successful employment of future teachers, universities use a variety of interaction mechanisms and ways to study the needs of stakeholders-employers of the Education cluster. «Graduate fairs», interviews with heads of educational institutions, involvement of practicing teachers in educational activities at the university, conducting classes in branches of departments in educational organizations, holding meetings of departments with stakeholders, etc. have already become traditional. An obligatory requirement is the participation of employers in the development, updating and coordination of educational programs, the conclusion of contracts with educational organizations for students to undergo all types of internships, the signing of memorandums of cooperation on the employment of graduates.

Innovative forms of cooperation in the field of higher professional education are becoming increasingly important: the conclusion of partnership agreements to create a hybrid educational environment (combining learning in the classroom, at work, outdoors and in virtual space), the integration of educational resources of schools, colleges and universities (unified online platforms and training centers), virtual internships. As a result, new forms of interaction and updated educational programs are complemented by non-traditional assessment methods, such as a demonstration exam, assessment of creative abilities and Soft Skills, digital certificates, digital passport of competencies [2]. The student's portfolio deserves great attention, which is

an effective tool for evaluating the achievements of future teachers during their studies at the university, as well as for promotion in the labor market. In the light of the latest innovations of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, according to which, from April 1, 2024, a new module "Teacher's Portfolio" for hiring teachers at school is launched in the National Educational Database, the student's portfolio is becoming particularly relevant [3].

1. The concept and functions of a portfolio.

The term "portfolio" comes from the English word portfolio – a portfolio, a folder for documents. In the general sense of the word, it is a kind of dossier, a list of achievements, a business card of the applicant, which represents his skills and abilities [4].

In numerous scientific and methodological sources, the concept and functions of a portfolio are defined as:

1) G.N. Artemyeva, S.A. Zykhova, E.V. Asafova, I.I. Golovanova, L.R. Lizunova, O.N. Tverskaya: a means of evaluating student learning outcomes and achievements, complementing the control and evaluation tools for final and intermediate certification [5, 6];

2) T.Y. Nifontova: a means of assessing the professional competencies of a graduate [7];

3) E. Mogilevkin, E.F. Zeer, L.N. Stepanova: the reflexive component of the technology of professional development and self-development of the student [8, 9];

4) S.A. Rubashenko, S.A. Zaitseva: a means of organizing the educational process and building a personal and creative trajectory of success [10];

5) L.N. Degterenko: personal competence profile of a young specialist as a potential candidate for a vacant position [11].

The analysis of the definitions presented above allows us to conclude that a portfolio is an effective tool for assessing competencies, systemic reflection on educational, extracurricular and professional activities, presentation and competitive promotion of future teachers in the labor market, as well as interaction with employers. The purpose of a student portfolio is to convince a potential employer to work with the author of the portfolio and, as a result, get a job. Such a portfolio has a threefold functional purpose: assessment of educational, scientific, creative and social achievements of a future teacher (development portfolio), formation of willingness for a professional career (career promotion portfolio) and interaction with employers to find a job (recruiting portfolio).

2. The structure of the future teacher's portfolio focuses on the requirements of employers in the «Education» cluster.

Traditionally, universities offer a portfolio structure, which is a package of documents in paper and/or electronic form and reflects certain student achievements. The main focus of a competitive future teacher is on the formation of professional competencies. However, in modern conditions, the personal and social components of competitiveness are becoming increasingly important. The content of these components is the formation of Soft Skills, value orientations and emotional intelligence, the ability to carry out continuous professional development, socially

significant project activities. Thus, the modern portfolio of a future teacher should include all three components (professional, personal and social), which will ensure the competitiveness of the future teacher and contribute to the holistic and adequate representation of the candidate for the workplace.

The structure of the future teacher's portfolio in the focus of employers' requirements should be coordinated with the sections «Teacher's Portfolio» in the module of the National Educational Base of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, as well as the teacher's materials assessment sheet (portfolio) according to Appendix 15 of the Rules and Conditions for teacher certification. So, the "Teacher's portfolio" for employment consists of the following sections: information about the teacher, about education, about health status, about work experience, about offenses, passing certification, awards, mentoring, digital documents [3]. Appendix 15 of the Rules and Conditions for the certification of teachers identifies the following criteria for evaluating the portfolio: ensuring the quality of education, achievements, generalization and translation of experience, professional development. In addition, the portfolio includes an essay by a teacher with a volume of 250-300 words [12].

We offer the following variant of the portfolio structure of the future teacher:

1) Presentation block:

- personal information about the student;
- a business card in the form of a presentation;
- essay "My attitude to the profession" (250-300 words);
- resume for the employer.

2) The block of educational and professional achievements:

- GPA for terms and courses;
- course work;
- internship (including assessment sheets for lessons, classes);
- diploma project;
- personal scholarships;
- the development of additional loans within the framework of the educational program;
- additional education.

3) Block of research achievements:

- grants;
- participation in scientific projects, startups;
- scientific internship;
- publications and results (report, presentation, article, abstracts, intellectual property protection certificate, certificate, etc.);
- Awards in scientific projects, olympiads, scientific exhibitions, etc.;
- participation or organization of scientific events (conferences, seminars/webinars, contests of scientific projects, Olympiads, scientific exhibitions, etc.);
- preparation for admission to master's and doctoral studies (language courses, courses on digital competence, etc.).

4) The block of social achievements:

- volunteering;
- participation in the cultural and leisure life of the university;
- participation in sports competitions, organization and holding of events for the formation of a healthy lifestyle;
- participation in the work of trade unions, student organizations, creation and dissemination of socially useful information among university students, including through social networks, etc.

3. The level of the future teacher's portfolio in the focus of interaction with employers of the «Education» cluster.

3.1 The required portfolio level (landing-page). The internship of domestic and foreign universities shows that filling out a portfolio of this level is mandatory for all students. Student portfolios are part of the electronic educational information environment (EIE) of the university, have access restrictions (authorization in the EIE is required), in some cases, employers are provided with links and QR codes to obtain information about graduates. In the focus of interaction with employers of the «Education» cluster and the employment of a future teacher, the effectiveness of such a portfolio is often low. The information stored in the EIE may already be outdated. The employer has a problem comparing graduates with each other, especially if they have no teaching experience.

3.2 Advanced portfolio level (web-portfolio). Web portfolio is a personal website, a personalized online collection of achievements of a future teacher and related comments and ratings. It is formed by students interested in an active career. According to Ivanova L.A., the web portfolio of a future teacher «... is interesting as a means for a graduate to position himself in a virtual space in front of a potential employer and consumer (i.e. parents), because in fact, it is a kind of «passport of competencies and qualifications» [13]. E.V. Piskunova notes that «... for employers, he is valuable because he shows what an applicant for a job can and cannot do. In addition, it allows you to more effectively conduct professional selection, choose the place of work that best corresponds to the professional and academic competencies that the graduate has mastered...» [14].

3.3 Advanced professional portfolio level (mobile application). The mobile application is formed by students interested in an active career and interaction with employers. This portfolio format is as convenient as possible for interactive interaction with employers, it shows a set of web pages with evidence of competencies that are sold /valued best in the «Education» cluster, or those knowledge and skills that a particular employer needs.

In conclusion, we note the following. The portfolio allows the future teacher:

- collect evidence of educational, scientific, professional, personal and social achievements;
- to present talents and unique abilities to employers;
- to increase competitiveness in the labor market in the Education cluster;
- to cultivate adequate self-esteem and reflective abilities;

- to form willingness for career growth;
- interact with employers via the Internet and social networks.

The portfolio will help the university:

- promote own brand by creating a positive media image;
- to motivate students to active educational, research, professional and social activities through participation in educational, educational and social projects of the university, as well as the public life of the city, region, country;
- to promote the employment of graduates;
- interact with external stakeholders.

The portfolio provides the employer with the opportunity:

- learn more about the successes and achievements of graduates;
- to assess the level of willingness of graduates to perform their official duties;
- to choose the most talented and worthy employees;
- interact with the university and the professional community.

References:

1. Stejkhoder-menedzhment: upravlenie zainteresovannymi gruppami [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.classs.ru/stati/menejment1/steikhoder>. [in Russian].
2. Navyki budushego dlya 2020-h. Novaya nadezhda [Electronic resource]. – Access mode: <https://rda.worldskills.ru/project/future-skills-2>. [in Russian].
3. V Kazahstane pedagogov po-novomu budut prinimat na rabotu [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.zakon.kz>. [in Russian].
4. Oleinik T.A. Studentam o formirovanii portfolio. Metodicheskie rekomendacii [Electronic resource]. – Access mode: https://www.amursma.ru/upload/iblock/c6a/Metodicheskie_rekomendacii_Studentam_o_formirovanii_portfolio.pdf. [in Russian].
5. Artemieva G.N., Zykova N.A. Higher school student's portfolio in pedagogical and psychological subjects. – Nizhnevartovsk: Izd-vo NVGU, 2016. – 104 p.
6. Lizunova L.R., Tverskaya O.N. Applying portfolio technology to the system of higher professional education // Vestnik PGGPU. Series 1. Psychological and pedagogical sciences. – 2014. – №2-1. P.171-176. [in Russian].
7. Nifontova T.Yu. Portfolio technology in forming student's professional competences // Prepodavatel XXI vek. – 2011. – №3. P. 17-21 [in Russian].
8. Mogilevkin E. Career portfolio of higher school student [Electronic resource]. – Available at: http://www.znanie.info/_portal/ec/4-common-karierno_portfolio.pdf.
9. Zeer E.F., Stepanova L.N. Portfolio as a tool to self-evaluate learning and professional achievements of students // Obrazovanie i nauka. – 2018, №6. P.139-157.
10. Rubashenko S.A., Zaitseva S.A. Electronic portfolio as a means of future teacher professional identity formation // Noosfernye issledovaniya. – 2021. – №2. P.79-88. [in Russian].
11. Degterenko L.N. Personal competence profile as a new interaction mechanism of higher school graduate and employer in digitalization epoch // Gumanitarnye nauki (Yalta). – 2022. – № 2(58). P. 10-27. [in Russian].

12. Ob utverzhdenii Pravil i uslovij provedeniya attestacii pedagogov. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 27 yanvaryaya 2016 goda № 83 [Electronic resource]. – Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013317>.

13. Ivanova L.A. Autentichnoe ocenivanie s pomoshyu web-portfolio budushih pedagogov v kontekste perehoda na Federalnye gosudarstvennyye obrazovatelnye standarty novogo pokoleniya // V mire nauchnyh otkrytij. - 2011. - №5. – P. 399 – 410.

14. Piskunova E.V. Professionalnyj pasport pedagoga [Tekst] / E.V. Piskunova // Gumanitarnyj vektor. – 2008. - №1. – С. 21 – 27. [in Russian].

Статья подготовлена в рамках научного проекта ИРН АР19678852 «Формирование компетенций непрерывного профессионального развития у обучающихся и выпускников направления «Педагогические науки» в условиях академической самостоятельности вуза» по грантовому финансированию МНиВО Республик Казахстан на 2023-2025 годы.

Самиева Оксана Борисовна

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск

К ВОПРОСУ ОБ ИНКЛЮЗИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

В законе Республики Казахстан «Об образовании» сформулирована основная цель профессионального образования: подготовка квалифицированного специалиста соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, ответственного, свободно владеющей своей профессией и ориентированного в смежных областях деятельности, способного к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности, в удовлетворении личности в получении образования [1].

Инклюзивная компетентность рассматривается многими авторами отечественной и зарубежной педагогики как интегративно-личностное образование, обеспечивающее максимальную эффективность педагога, реализующего инклюзивную практику. В связи с этим, по мнению О.С. Бородиной, формирование данной компетентности следует начинать в ходе обучения будущего педагога в вузе, т.е. до реализации реальной практики инклюзивного образования [2].

В Казахстане инклюзивное образование стало внедряться только с 2011 года, имеются отдельные работы, рассматривающие некоторые аспекты инклюзивного образования: Мовкебаева З.А., Сулейменова Р.А., Ерсарина А.М., Оралканова И.А., Жубакова С.С. и др. В этих работах раскрываются условия реализации, организация, возможности, методологические подходы развития инклюзивного образования.

И.Н. Хафизуллина рассматривает инклюзивную компетентность как одну из основных составляющих профессиональной компетентности педагога,

осуществляющего свою деятельность в условиях инклюзивного образования с особыми образовательными потребностями в процессе обучения и воспитания [3].

Профессионально-личностная готовность социального педагога к работе с детьми с особыми образовательными потребностями включает в себя такие особенности как профессионально-гуманистическую направленность личности, в том числе ее профессионально-ценностные ориентации, профессионально-личностные качества и умения.

Профессионально-гуманистическая направленность личности проявляется в осознании педагогом гуманистических ценностей профессиональной деятельности, удовлетворенности ею, целеустремленности в овладении профессиональным мастерством, действенности и активности личности в достижении гуманистических целей и задач воспитания и обучения детей.

Одной из особенностей социального педагога, готовящегося работать с детьми с особыми образовательными потребностями, является принятие им следующей *системы профессионально-ценностных ориентаций*:

- признание ценности личности человека независимо от степени тяжести его нарушения;
- направленность на развитие личности человека с нарушением в развитии в целом, а не только на получение образовательного результата;
- осознание своей ответственности как носителя культуры и ее транслятора для людей с нарушениями в развитии;
- понимание творческой сущности педагогической деятельности с детьми с особыми образовательными потребностями, требующей больших духовных и энергетических затрат и др. [4].

Социальный педагог выступает как человек, ориентированный на выполнение определенных социальных и профессиональных функций в обществе, как личность во всем своеобразии своих возможностей и способностей. Поэтому невозможно рассматривать инклюзивную

компетентность педагога вне его индивидуальности, так как студент усваивает необходимые знания, умения и навыки в личностном контексте и овладение специальными компетенциями возможно на индивидуально-творческом уровне.

Социальный педагог несет ответственность за выбранные цели, задачи, содержание, методы обучения и воспитания ребенка с особыми образовательными потребностями, так как изначально такой ребенок является более зависимым от педагогической помощи, чем нормально развивающиеся сверстники.

Таким образом, структурно компетентности социального педагога можно представить как совокупность общих, базовых, профессиональных и специальных компетентностей, включающих инклюзивную компетентность. Инклюзивная компетентность социальных педагогов отнесена нами к уровню профессиональных компетентностей и определяется как интегративное личностное образование, обуславливающее способность социальных педагогов осуществлять профессиональные функции в процессе инклюзивного обучения.

Совершенно обязательны для социального педагога инклюзивного образования гуманистические ценностные ориентации: уважение к человеческой личности; представление о ребенке как о самоценном, саморазвивающемся объекте ноосферы; осознание своей роли наставника и организатора, обеспечивающего процесс инклюзивного обучения ребенка с особыми образовательными потребностями.

Литература:

1. Закон об образовании Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs>
2. Бородина О. С. Формирование инклюзивной компетентности будущего учителя основ здоровья// Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2014. – Вып. 1(13). – С. 75-79.

3. Хафизуллина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки: дис... канд. пед. наук, 2014. – 56 с.
4. Магогаджиева, Х. Г. Ценностные ориентации и профессиональный путь личности // Молодой ученый. – 2019. – № 12 (250). – С. 233-237.

Методически основи на учебния процес

Искакова М.Б.

М.п.наук, ст.преподаватель

Карагандинского университета имени Е. А. Букетова

Анарбай Т.Ш.

студент 4 курса образовательной программы "Дошкольное обучение и воспитание"

МЕТОДИЧЕСКАЯ РАБОТА ПЕДАГОГОВ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

Современные тенденции в образовании требуют обновленных качественных изменений в подготовке высококвалифицированных специалистов. В связи с этим для повышения качества высшего образования большое значение приобретает обучение студентов разных направлений и с использованием новых методов [1].

Согласно обязательному государственному стандарту дошкольного воспитания и обучения (приказ Министерства образования РК от 08.03.2022 № 348) обеспечиваются рост, безопасность и благополучие ребенка, а также улучшению здоровья страны, подчеркиваются вопросы образования и воспитания молодого поколения. Нам нужны специалисты, глубоко понимающие свою профессию, умеющие комплексно применять свои знания и деловые навыки. Эти задачи являются основными проблемами, с которыми сталкиваются все образовательные учреждения, готовящие специалистов [2].

Современная система образования должна быть направлена на формирование новых поколений нравственных и квалифицированных специалистов, этически ответственных за мир в соответствии с целями развития общества, обладающих повышенной мировоззренческой культурой творческого мышления. Кроме того, одной из главных задач сегодня является подготовка специалистов, способных быстро обучаться и адаптироваться к внутренним и внешним рыночным отношениям в каждой сфере производства в качестве профессиональных, общественных, политических, социальных и культурных работников различных категорий.

Одним из новых направлений системы образования при подготовке учителей является формирование информационной культуры будущих учителей. Закладывается основа для формирования как можно более высокого уровня образования учителей, уровня профессионализма учителей. Соединяя процессы обучения и воспитания, необходимо формировать научное мировоззрение, нравственность, политические качества, трудолюбие и трудоспособность, профессиональные деловые качества и способности, свойственные специалистам. В то же время формирование таких качеств и способностей требует, чтобы они соответствовали требованиям общества и времени. Это основная задача каждого учителя.

Значимость методической работы в дошкольных организациях характеризуется современными требованиями к личности и деятельности специалиста. Это само по себе порождает необходимость руководства общей и профессиональной культурой, культурой общения и поведения в педагогическом процессе вуза [3].

Законы об образовательной территории Республики Казахстан учитывают и взаимосвязаны такие понятия, как «интеграция образования, производства и науки», «развитие профориентации», «гуманитарное образование». Здесь изображены проблемы подготовки молодежи к профессиональной деятельности и ее правильного и рационального распределения, связанные с переходом к рыночным отношениям. В настоящее время для работы в условиях рыночных отношений требуется подготовка узкоспециализированных специалистов с высокими профессиональными способностями [4].

Подготовка учителей с высокой профессиональной подготовкой, способных работать в условиях рыночных отношений, занимающих важное и интеллектуально-культурное положение в обществе, основана на оптимизации и творческом применении традиционных принципов и законов образования для актуальные требования, возможности и условия современности, является актуальной проблемой для высшей школы. Гуманитарные науки сегодня имеют большое значение в формировании специальности в области технологий. Гуманитарное образование дает широкие возможности не допускать ошибок в планировании, уметь чувствовать последствия каждого действия, решать производственные задачи, проявлять качество концентрации внимания,

использовать передовые методы, проводить самостоятельные исследования. При рассмотрении вопроса о повышении квалификации учителя необходимо учитывать такие показатели, как социально-психологическое и экологическое состояние каждого ученика. Поэтому необходимо изучать подготовку будущих специалистов не только в техническом смысле, но и с психолого-педагогической точки зрения [5].

Разумеется, для осуществления такой подготовки педагогические кадры должны обладать профессиональными деловыми качествами и способностями, отвечающими предъявляемым требованиям. Уровень развития профессиональных качеств и способностей не может быть стабильным, неизменным, всегда одинаковым. В результате анализа проблем профессиональных деловых качеств и способностей можно сделать следующий вывод: сегодня их формирование через образование и приобретение профессиональных деловых навыков и умений является дополнительным, то есть косвенным выводом. Профессионально-деловые качества не могут формироваться непосредственно в процессе обучения, следует учитывать, что они формируются постепенно [6].

Степень новизны программы менеджмента и управленческого образования в дошкольном образовании при реализации модели развития дошкольного образования и подготовки кадров в сфере повышения квалификации руководителей заключается в том, что она разработана на основе международных, национальных тенденций и международного опыта и имеет нет аналогов. Образовательная программа:

- учтены мировой опыт, национальные и мировые тенденции в воспитании и обучении детей дошкольного возраста;
- определены научно-методические основы повышения профессиональной компетентности руководителей дошкольных организаций;
- профессиональные навыки и умения руководителей дошкольных организаций, повышающих свою квалификацию при реализации новой типовой учебной программы, разработанной на основе модели;
- уточнены цели и задачи, идея формирования содержания управления, формы и средства организации деятельности дошкольной организации,

основные принципы управления и специфика работы согласно нормативным правовым актам;

- «Дошкольная организация» для создания единого пространства развития ребенка в рамках реализации новых нормативных правовых актов

Установлены концептуальные правила, основные принципы, формы взаимодействия и сотрудничества «родитель-ребенок» (международная практика).

В соответствии с требованиями настоящего времени акцент делается на личностных качествах и профессиональных деловых качествах и способностях любого специалиста-собственника. Эти качества и способности необходимо реализовывать за счет развития современной техники, технологий и социальных отношений. Анализируя социальную значимость формирования профессиональных деловых качеств, он включает в себя классификацию потребностей общества и общественного производства, которые превращают его в черту личности, и моральные качества.

Одной из основных целей педагога является получение образования учителя высокого уровня в процессе овладения своей профессией и специальностью. Помимо получения знаний, преподаватели должны применять их в своей профессиональной деятельности, а для достижения результатов высокого уровня в будущем за счет полученных знаний и деловых навыков они должны приобрести важные профессиональные качества. В связи с этим любой преподаватель профессиональной подготовки должен обладать специальными знаниями, деловыми навыками и профессиональными качествами как основной составляющей для реализации подготовки профильных кадров в соответствии с современными требованиями. В то же время эти качества и способности, деловые навыки должны удовлетворять установленным требованиям [7].

В связи с появлением новых технологий и приобретением новых сфер деятельности возникают такие вопросы, как обеспечение деловых качеств специалистов, их прогнозирование и проектирование для работы в нетрадиционных условиях в преддверии быстрых и стремительных изменений в условия в обществе. Иными словами, в связи с изменением условий в обществе к научно-педагогическим кадрам предъявляются высокие требования в соответствии с современными требованиями.

В связи с этим в системе образования возникает такой практический вопрос, как развитие деловых качеств и возможность использования этих качеств на практике при подготовке будущих учителей в высшем учебном заведении.

Направление развития индивидуального, профессионального бизнеса связано с уровнем культуры общения в процессе выполнения специальной деятельности. Высокий уровень общей культуры общения является необходимым условием качества и эффективности различной работы, фактором развития и зрелости [8].

Образование, которое считается одним из элементов социальной инфраструктуры государства, сегодня очень важно и необходимо. Характер и задачи актуальных проблем социальных, политических и экономических отношений XXI века не могут быть рассмотрены без учета глубинных движений. Изменения в экономике, технике, науке, социальных отношениях, а также новые функции системы высшего образования обеспечивают необходимость реализации содержания образования.

Знания, профессионализм и навыки преподавателей должны быть актуальными, ведь они работают с передовыми технологиями. При этом особую роль играют и профессиональные деловые качества, развитые у специалиста, обеспечивающие эффективность его работы и успешность его деятельности.

Очень необходимо готовить учителей профессионального образования, которые будут укреплять экономику независимого Казахстана. Культура общения, повышающая их квалификацию, а также элементы казахской этнокультуры, имеющие воспитательное значение в воспитании патриотизма и духовного обновления, открывают широкие возможности в методике подготовки будущих специалистов. Выше уже говорилось, что подготовка вполне зрелых специалистов, обладающих высокой духовной культурой, профессиональными деловыми навыками, способностями и интеллектом, знающих основную источник труда, является сегодня одним из важнейших вопросов.

В связи с появлением новых технологий и приобретением новых сфер деятельности возникают такие вопросы, как обеспечение деловых качеств специалистов, их прогнозирование и проектирование для работы в нетрадиционных условиях в преддверии быстрых и стремительных изменений в

условия в обществе. Иными словами, в связи с изменением условий в обществе к научно-педагогическим кадрам предъявляются высокие требования в соответствии с современными требованиями.

Многоплановая и многоуровневая профессиональная подготовка требует использования множества различных методов подготовки педагога и процессов и явлений в этой области. Причина в том, что это помогает больше узнать о действиях человека в контексте профессионального развития. Сегодня в педагогике используются многие виды технологий.

Список использованных источников

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (ред. от 24 ноября 2021 года).
2. Закон РК от 27 декабря 2019 года № 293-VI «О статусе педагога» (ред. от 3 мая 2022 года).
3. Модель развития дошкольного образования и обучения (Постановление Правительства РК от 15 марта 2021 года № 137).
4. Государственный общеобязательный стандарт дошкольного образования и обучения (Приказ Министерства образования и культуры РК от 03.08.2022 № 348).
5. Типовая программа дошкольного образования и обучения (Приказ Министерства образования и культуры РК от 09.09.2022 № 394).
6. Методические указания по мониторингу развития навыков и умений детей дошкольного возраста, Нур-Султан, 2020 – 260 с.
7. Кон И.С. В поисках себя: личность и самосознание. - М., 1984. -335с.
8. Асмолов А.Г. Психология личности. - Москва, Изд. Московский Государственный Университет, 2009.

Артыкова Айсулу Суннатовна

А.Назарбеков атындағы №87 жалпы орта білім беретін мектеп

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ БАСТАУЫ

Өткен ХХ ғасыр басында ұлт мұраты, ел мүддесі қатаң сынға түскен кезең болғандықтан, сол тұстағы зиялы қауым өкілі қазақ жұртының да өркениетті елдердегідей сауатты болуын тілеп, ең бастысы ұйқыға кеткен қоғамның саяси сауатын ашуға белсене кіріскен болатын. Осы бағытта ұлттың жоғын жоқтайтын, байтақ далаға қоныстанған ел арасына ендеп кете алатын, сол арқылы ұлттық идеяны, бостандық пен бірлікті насихаттай алатын баспасөздің рөлі ерекше сезілген еді. Мұндай мақсат - мұратты 5 жыл ғұмыр кешіп, 265 нөмірін жарыққа шығарып үлгерген "Қазақ" газеті шебер орындап шықты. Басылым туралы Мұхтар Әуезов: "Қазақ" газеті - ел дертінің себебін ұғып, емін біліп, енді қазақты оятып, күшін бір жерге жинап, патша саясатына қарсылық ойлап, құрғақ уайымнан да бос сөзден де іске қарай аяқ басамыз деп талап қыла бастаған уақытқа тура келді. Бұл тұтынған жолда "Қазақ" газеті өз міндетін дөп атқарды", - деп жазады.

«Қазақ» газетінің ұстанған бағыт-бағдарына келсек, газет шығарушыларының бірі Міржақып Дулатұлы 1918 жылғы 258-санында жарияланған «Орда гербі (таңбасы)» деген мақаласында тоқталып, былай дейді: «Киіз үй - киіз туырлықты қазақ халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: түндік жарық кіретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жол есігі еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік күнбатыс жағынан ашылуы өнер-ғылым Еуропа жағында күшті болған себепті қазақ ішіне Еуропа ғылым-өнері таралсын деген мағына еді. Үйдің есігі «Қазақ» деген сөзден жасалған. Ондағы мағына «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі болсын, әрі

жат жұрт жағынан күзетшісі болсын делінген еді. Қазаққа деген игілік нәрсені енгізу жолында газет қызмет етсін, сырттан келетін жамандық болса, күзетші орнында газет қызмет қылсын делінген еді».

«Қазақ» пен оның құрылтайшыларының орта және ұзақ мерзімге жоспарлаған мақсаттарына келсек, олар мыналар:

- Қазақтардың 1907 жылғы 3 маусым заңымен жойылған сайлау және сайлану құқығын қалпына келтіру;
- Келімсектерді қоныстандыру арқылы отарлау саясатына қарсы тұру және тәркіленген жерлерді қазақтарға қайтарып алып, меншікті жері ретінде заңдастыру;
- «Ауыл мектептеріне қазақ әліппесін енгізу, осы мектептерде балаларды ана тілінде оқыту» және «Болыс кеңселері мен халық соттарында ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізу» арқылы астыртын және ашық орыстандыру саясатына төтеп беру;
- Дала өлкесіне заң жүзінде земство (жергілікті басқару) тетігін енгізу мен дамыту арқылы жаңа қазақ мемлекетінің негізін салуды бастау;
- Қазақтарды әскери қызмет етуге заң арқылы міндеттеу, сол арқылы қазақтар үшін қазіргі заманның әскери ілімі мен қару-жарағына жол ашу.

Алдына міне осындай мақсат-мүдделерді қойған «Қазақ» газеті мен оның құрылтайшылары мақсаттарына монархиялық билік дәуірінде қантөгіссіз күрес жолымен жетуге ұмтылды. Алайда, отаршыл империя заманынан аман шыға білген «Қазақ» газеті совет өкіметінің Қазақстанға билік орнатуға тырысқан алғашқы күндерінде-ақ – 1918 жылдың наурызында біржола жабылды. Көп ұзамай оның құрылтайшылары мен авторларының басым көпшілігі саяси қуғын-сүргін кезінде атылып кетті.

Алаш қозғалысының әлеуметтік істердегі салған арнасы азат Қазақстан мұраттарымен сабақтас болса, рухани, шығармашылық мұраттары көркем шығармашылығымызбен кіндіктес.

Алаш көсемсөзін ұрпақ санасына сіңірудің дәл қазіргі күні ауадай қажеттігі бірнеше себептерге байланысты. Біріншіден, Алаш қайраткерлері ел тәуелсіздігі мен азаттығы туралы кемінде 70-80 жыл ілгерірек ойлаған. Бүгінгі күні тәуелсіздікке тұғыр болатын ойларды, идеяларды Алаш мұраларынан табамыз. Олар жазған көсемсөздердің, айтқан ойлардың зор ықыласпен қабылданып, қажеттілікке айналуының сыры осында.

«Қазақ» газеті жарық көрген уақыт ішінде өзі көтерген міндетті аса табысты орындап, ұлттық-демократиялық даму жолындағы алға қойған өз мақсатын ғаламат орындап шыға алды. Сол кездің өзінде тәуелсіз ел болуға үндеген, ұлт мұратын ұрпаққа аманат еткен алаш баспасөзінің атасы өзінен кейінгі баспасөз қадіріне қатысты үлкен даңғыл ашты. Ондағы айтылған ойдың, ұлттық, алаштық идеяның әлі күнге өзегін жоймай келе жатқаны да соның жарқын айғағы. Өзі айтпақшы «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола алған алаштың алдаспан газеті халық жадында ұдайы жаңғырып, тәуелсіз елдің тірлігімен қазіргі таңда да сабақтасып тұратынына еш дау жоқ.

Әлихан Бөкейхановтың: «Тірі болсақ – алдымыз үлкен той. Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар» деп түйіндейді. Тәуелсіздік туы асқақтай желбіреген сәтті Ұлт көсемі көруіне тағдыр жазбаса да, міне, бүгін біз, ұрпақтары көріп отырмыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ербол Тілешов «Алаштың жолы», Астана, 2008 ж.
2. Ермек Балташұлы «Әлихан Бөкейханов және «Қазақ» газеті», «Орталық Қазақстан» газеті, 2 ақпан 2013 ж.
3. Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімалар, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Алматы, 1991 ж.
4. «Аңыз адам» журналы, №11 саны, 2010 ж.

Калмырзаева Халида Еркінбекқызы

А.Назарбеков атындағы №87 жалпы орта білім беретін мектеп

Директордың оқу жұмысы жөніндегі орынбасары

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСУЫН ТЕКСЕРУГЕ АРНАЛҒАН МӘТІНДЕР

Кіші жастағы оқушылар үшін ана тілі сабақтары өмірді, ондағы адамдық қарым-қатынастарды түсінуге ашылған терезе іспеттес. Мұнда қайырымдылық, адалдық, бір-бірін түсіне білу, парыз және басқа да көптеген түсініктердің алғашқы бастамаларының негізі қаланады. Әрине, осындай маңызды ұғымдар бала санасында дайын күйінде қалыптаса салмайды. Міне, сондықтан ана тілі пәні мұғалімдері сабақ құрылымын құруда көркем сөздер арқылы тек баланың санасына әсер етуді көздемей, бірінші кезекте баланың сезіміне әсер етуге, оларды жақсылыққа қарай итермелеуге жағдай жасап, шығарма арқылы шынайы өмірге көпір салуға ұмтылуы тиіс.

Сөздерді толық сөздермен минутына 40 сөзден дауыстап оқу шапшандығы мәтін мазмұнын түсінуге қол жеткізбейді. Мәтін мазмұнына бала минутына 60 сөзден оқығанда және сөздерді толық оқуға қол жеткізгенде түсіне бастайды. Ал даыстап толық сөздермен минутына 90 сөзден оқыған бала оқыған мәтінінің мазмұнын толық және терең түсінуге қол жеткізеді. Міне, сондықтан мұғалімдер оқу техникасын, яғни белгілі бір уақыт кесігіндегі баланың оқу техникасы бойынша білім, білік, дағдысын бақылауға алып отыруы тиіс.

Оқу дағдысының қалыптасуын тексеруді жылына үш рет жүргізген тиімді:

- оқу жылының басында (10-15 қыркүйек)
- бірінші жарты жылдықтың аяғында (20- 25 желтоқсан)
- екінші жарты жылдықтың соңында (10- 15 мамырда)

Осы үш кезең оқушының оқу дағдысындағы өзгерістердің деңгейін көруге мүмкіндік береді. Оқу жылы барысында әр оқушының оқу дағдысының қалыптасуы мен дамуын бақылап отыру мұғалімнен көп тер төгуді қажет етеді.

Қазіргі бастауыш мектептердегі деңгейлеп-саралап оқыту әрбір оқушының жұмыс қарқынын, қабылдау, есте сақтау, ойлау қабілеттерінің ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Кез-келген деңгейлеп-саралап оқытудың түпкі мақсаты – оқудың сапасын арттыру. Бірсыдырғы оқу түрлері оқушының оқуға деген қызығушылығының жоғалуына әкеліп соқтырады, сондықтан дауыстап оқу мен іштей оқу, бәсең дауыспен немесе дауыстап оқу, қарқынын жылдамдатып немесе баяулатып оқыту т.б. жұмыс түрлерін алмастырып отыру қажет. Сыныптансыныпқа көшкен сайын өзіндік оқудың көлемін ұлғайтып отыру керек, мұнсыз баланың толыққанды дамуы туралы сөз болуы да мүмкін емес.

Осы әдістемелік құрал мұғалімге:

-оқу тәсілі, түсініп оқу, дұрыс оқу, оқу қарқыны, мәнерлеп оқу дағдыларының қалыптасуын тиімді тексеріп отыруға мүмкіндік береді.

1-сыныпта 10-15 қыркүйек аралығында оқушылардың оқу дағдыларын тексеру мақсатында алдымен жеке сөздер мен «А-та. Ма-та са-ры» деген сияқты ашық буынды сөздерден тұратын мәтіндер беріледі, содан кейін бітеу буынды сөздері бар мәтіндер, соңында үш және одан да көп буыны бар сөздерден тұратын мәтіндер беріледі. Мұндай мәтіндер мұғалімге оқу жылының басында әрбір оқушының оқу дағдысының қалыптасу деңгейін байқауға, мектепке дейін оқуды үйреніп келген оқушыларды анықтауға мүмкіндік береді. Алдын ала тексеру мұғалімге Әліппемен жұмыс барысын жоспарлауға, оқушылардың оқу дағдыларын жетілдіру үшін қосымша әдебиеттер мен көркем шығармаларды таңдауға мүмкіндік береді. Бірінші жарты жылдықтың соңында және жыл соңында оқу дағдыларын тексеру үшін мұғалім оқушы деңгейіне сай мәтінді таңдап алады. Бұл проза немесе өлең, көлемі жағынан шағын немесе көлемді мәтін, ауырлығы жағынан әр түрлі құрылымдағы сөздер болуы мүмкін.

2-4 сыныптар үшін де әр түрлі нұсқадағы мәтіндер ұсынылған. Мұғалім таңдауына сай тексеру бір немесе бірнеше мәтін көлемінде жүргізілуі мүмкін. Оқу бағдарламасындағы көптеген мәтіндердің өлең түрінде келетінін ескере отырып, шапшаңдыққа оқу дағдысын тексеру барысында өлең түріндегі мәтіндерді де қолданып отырған жөн. Өлең түріндегі мәтіндерді оқыту кезінде өлең оқу ырғағына, дауыс ренкіне, кідіріс қоя білуіне, эмоционалдық бояуына, бейнелі оқи білуіне мән беріледі. Мұндай мәтіндер мұғалімнің қалауы бойынша алынады.

Оқушының түсініп оқуын тексеру кезінде бәрінен бұрын мәтіннің толық мазмұнын, жекелеген сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің мағынасын түсінуіне көңіл бөлу қажет. Бұл жағдайда мұғалім мәтін соңынан «Мәтін не туралы?», «Басты кейіпкерлерді ата», «Мәтін бойынша ерекше қалған оқиғаны баянда» деген сияқты қысқа көлемді сұрақтармен тексеруіне болады, алайда көп сұрақпен баланы шаршатуға да болмайды.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың мәнерлеп оқу дағдысының қалыптасуының басты көрсеткіші - әр оқу кезеңіне (жарты жылдық, жылдық) байланысты оқу бағдарламасында бекітілген оқу тәсілі. Ең тиімді оқу түрі - сөздерді толық оқу, бұл әсіресе 3-4 сынып оқушылары үшін аса маңызды.

Сабақ барысында оқушылардың мәтінді бірнеше қайтара оқуы оқу дағдыларының жетілуіне мүмкіндік береді. Бұл іріктеп оқыту, рөлдерге бөліп оқу, хормен оқу, тізбектей оқу, іштей оқу, «көзбен оқу» сияқты әр түрлі оқу түрлері арқылы жүзеге асырылады. «Көзбен оқуды» мәтінмен ауызша жұмыс түрлері алдында (мазұндау, жоспар құру, тақырып қою т.б.) қолданған тиімді.

Оқу шапшаңдығы да оқу тәсіліне байланысты. Буындап оқитын оқушылардың шапшаңдығы бір басқа болса, ал тұтас сөздерді оқитын оқушылардың шапшаңдығы бір басқа. Оқу дағдысын тексеру кезінде баланы «тезірек оқы» деп асықтыруға болмайды. Мұндай асықтырудан кейін ол 1-2 сөзді немесе сөйлемді ғана тез оқуы мүмкін, алайда қайтадан сол кезеңдегі өзінің қалыптасқан шапшаңдығына түседі. Егер оқу дағдысы оқу жылының басында

(10-15 қыркүйекте) тексерілетін болса, оқу шапшаңдығының көрсеткіші өткен сыныптың соңындағы деңгейде болуы тиіс.

Бастауыш мектепте іштей оқу дағдыларын қалыптастыру да көзделеді. Дауыстап оқу арқылы материалды оқушы ғана емес, тыңдаушы да қабылдайды. Іштей үндемей оқуға тек оқып жатқан бала қатысады, алайда түсіну, есте сақтау және оқығанын меңгеру ісәрекеті жақсара түседі. Іштей оқу – бұл дауыс шығармай көзбен оқу. Сыбырлап және еріндерін жыбырлатып оқу дауыстап оқудан іштей оқуға көшу кезеңінің көрінісі болып табылады және іштей оқуға жатпайды.

Егер іштей оқу шапшаңдығы дауыстап оқу шапшаңдығынан аспаса, онда іштей оқу өз дәрежесінде қалыптаспаған деген сөз. Іштей оқу дауыстап оқуға қарағанда 20-40 сөзге дейін артық жүретіні белгілі, сондықтан оқудың бұл түрін қадағалап отырудың да маңызы зор. Мұндай тексеруді 2-сыныптан бастап жүргізген жөн.

Мұғалім оқыту барысында уақытты оқушыға білдірмей және сағатты оқушы оқуды бастағаннан кейін белгілегені жөн, өйткені көптеген оқушылар оқуға дайындыққа көп уақыт жібереді, бірінші қатарын іздейді, зейінін тұрақтандырады, т.б. Төменгі нәтиже көрсетіп жүрген оқушылар бойында сенімділік ұялатып, көңілдерін көтеріп, көмек көрсету қажет, оқуына жайдары жүзбен сипаттама беріп, жақсы жақтарына баса көңіл аудару қажет, содан кейін кеткен кемшіліктері ескертіледі. Әсіресе психо-физиологиялық кемшіліктері бар кекеш, көзінің көруі нашар, шамадан тыс баяу балалар ерекше бақылауда болуы тиіс. Мұндай оқушылардың оқуын бақылауды сабақ барысында жүргізуге де болады. Оқу дағдысын тексеру оқушыларға таныс емес мәтіндермен жүргізіледі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Серік Мұсаұлы. "Оқу дағдысының қорғанысы" (2015).
1. Айдана Айтбаева. "Оқу дағдысын тексерудің қажеттілігі" (2019).
2. Айша Мұратова. "Оқу дағдысы мен оқу деңгейін тексеру" (2018).

Искакова Бақытгүл Әбдіманапқызы

А.Назарбеков атындағы №87 жалпы орта білім беретін мектеп.

Директордың оқу жұмысы жөніндегі орынбасары

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН МӘН-МӘТІНДІК ТАПСЫРМАЛАР

Қазақ тілі пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға бағытталған мән-мәтіндік тапсырмалар – оқушының оқу нәтижесінің үнемі ілгерілеп және дамып отыруына ықпал ететін, мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасында кері байланысты қамтамасыз ететін үдеріс. Оқыту мен оқуды тиімді түрде ұйымдастыру үшін әр оқушының ілгерілеуі мен ағымдағы түсіну деңгейін үнемі анықтап отыру маңызды. Бұл қалыптастырушы бағалау барысында жүргізіліп, оқушының оқу жетістіктері туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді

Қалыптастырушы бағалаудың ерекшеліктері - оқушының күнделікті білім сапасы, білім алуудағы олқылықтарды күнделікті түзеу, оқушының қиындық тудыратын сұрақтарын анықтау және оны жою, оқушының бағалаудан алған жағымсыз әсерінің азаюы, психологиялық жайлы ортаның болуы, бағалаудың әділдігі, анықтылығы және ашықтығы, өзін-өзі бағалау дағдылары.

Күнделікті тәжірибеде білім алушылардың ілгерілеуін, меңгеру деңгейін өлшеу үшін қалыптастырушы бағалаудың түрлі әдістерін қолдануға болады: «Екі жұлдыз, бір тілек», «Қолмен белгі беру», «Бағдаршам», «Жинақтау парақшасының индексі», «Бір минуттық эссе», «Сөйлеу үлгілері», «Үш минуттық үзіліс», «Ауызша бағалау», викториналар, сұрақтар және т.б. Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін, оқу әрекеттерін ұйымдастырудың әр кезеңінде, тақырыпты түсіндіру, тапсырманы орындау, білім алушыларға кері байланыс беру кезінде қолдануға болады. Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін жеке, жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастыру кезінде де

қолдануға болады. Қалыптастырушы бағалаудың ажырамас элементі мұғалім тарапынан және білім алушылар арасында қойылатын сұрақтар (сауал, диалог, әңгімелесу және т.б.) болып табылады. Сондықтан сұрақтарды тиімді құрастыру техникасын меңгеруі, сыныпта диалогті қолдану мәдениетін дамытуы маңызды. Сұрақтардың түрлеріне қарай көптеген топтастырулар бар. Көбінесе қолданылатын сұрақтар тобы: ашық және жабық сұрақтар. Ашық сұрақтар талдауды және бағалау ақпараттарын талап етеді, қиялдауға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ынталандырады. Жабық сұрақтар қысқа жауапты қажет етеді, мысалы, деректің, оқиғаның кезеңін атау, түсінгенін анықтау және т.б.

Сұрақты дұрыс қойғанда өз ойын айтуға, ақпарат алмасуға, диалогтік оқуды дамытуға, маңызды кезеңдерге назар аудартуға, оқудағы бастамашылдығын қолдауға мүмкіндік беруі, қызықтыруы мүмкін. Осылайша, сұрақ білім алушы қалайтындай, жауап бере алатындай немесе оқуда, жауап іздеуде қызықтыратындай берілуі қажет. Алайда сұрақты қолдану кезінде кейбір пікір білдірілмейтін, толықтырылмайтын, жауап алу ұзаққа созылатын сұрақтар механикалық түрде қайталана берген жағдайда қиындықтар туындауы мүмкін (Геффрой Э. К., 1997). Осындай қателіктердің алдын алу үшін: • негізгі және екінші кезектегі мәселелер көтерілген, жетекші және басқа да сұрақтарды қою; • егер білім алушылар тапсырма жауабын білетінін алдын ала білсеңіз ондай сұрақтарды қоймау; • сұрақты қысқа етіп құрастыру, әр білім алушы үшін түсінікті, қисынды болуын қамтамасыз ету;

Сондай-ақ, қашан, қандай сұрақтарды қоюды, мүмкін жауаптарды, қате жауаптарды қалай жөндеуге болатынын, күтпеген сұрақтарды қалай қабылдайтынын, жауапты қалай жақсартуға болатынын анықтау да ұсынылады. Қалыптастырушы бағалау әдістерін жеке, жұптық және топтық жұмыстарда қолдануға болады. Жеке жұмыс кезіндегі қалыптастырушы бағалау Қалыптастырушы бағалау білім алушылардың оқу әрекеттері нәтижелерін ұғынуға бірден-бір мүмкіндік жасайды. Бұл олардың өз оқуын «күрушылар» ретінде жағдай жасауына мүмкіндік береді, алған нәтижелеріне деген

жауапкершілігін арттырады. Жеке жұмыс кезінде қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру үшін мұғалім білім алушылардың әрекеттерін жүйелі қадағалап және аралық нәтижелерді тіркеп отыруы қажет.

Нәтижелерді тіркеу кезінде білім алушылар жұмысының күшті жағына да, әлсіз тұстарына да назар аударып отырған дұрыс. Жеке жұмыс нәтижелерін талқылауды тікелей білім алушылармен бірге жүргізуді есте сақтау қажет. Сондай-ақ, білім алушылардың өз ойын айтуына мүмкіндік беру маңызды болып табылады. Жұмысты әрі қарай жоспарлау кезінде білім алушылардың мүмкіндіктерін, қажеттіліктерін ескерген дұрыс. Жұптық жұмыс кезіндегі қалыптастырушы бағалау Жұптық жұмыс қалыптастырушы бағалаудың тиімді формаларының бірі болып табылады. Жұптық жұмыста жалпы мұғалім, жұптар бір-бірін және жұп ішінде бірін-бірі бағалауына болады.

Мұндай өзара қарымқатынас кезінде білім алушылардың дайындық деңгейіне қарамастан өзара көмегі, рефлексиясы, өзін-өзі реттеуі белсенді байқала бастайды. Жұптық жұмыста қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру, жоспарлау кезінде білім алушылар тапсырманы орындау, оның нәтижесіне бірдей жауапкершілікпен қарау қажет екенін түсінуі керек.

Сондықтан оларды өз әрекетімен келісуге, өзара әрекеттесуге, пікір алмасуға, сындарлы (конструктивті) кері байланыс беруге үйрету маңызды. Топтық жұмыс кезіндегі қалыптастырушы бағалау Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім белгілі бір дағдыны бағалаудың тиімді тәсілі ретінде қолданып, топтық жұмысты ұйымдастыруына болады. Білім алушылар алдын ала бағалау критерийлерімен таныс болуы тиіс. Топтық жұмыс кезінде мұғалім әр топтағы білім алушылардың талқылауын тыңдайды, қадағалайды: кейбір білім алушылар оқу мақсатына жетуді бағалау критерийлеріне сәйкес тез көрсете алуы мүмкін.

Съвременните методи на преподаване

Бельгибаева Г.К., Бейсенбекова Г.Б., Көшен Қ.С.

Е.А. Бокетов атындағы Қарағанды университеті

(Қарағанды, Қазақстан)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУ БАҒЫТЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі уақытта еліміздің білім беру жүйесінде оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны, формалары, әдістері жаңартылып, заманауи тетіктерін іздеу жүзеге асырылуда. Әлемдік білім жүйесі жанаруда, балалар өзгеруде, бұл педагогтің біліктілігіне жаңа талаптардың жүктелуіне әкеледі.

Қоғамдағы қарқынды өзгерістер бүгінгі болашақ педагогтен шығармашылықпен ойлауға қабілетті, өзіндік ойы бар, бастамашылдық сияқты жаңа қасиеттердің болуын қажет етеді.

Педагогтердің кәсіби даярлығын жоғары деңгейге көтеру мемлекеттің ұлттық саясатының құнды басымдықтарының бірі. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев өзінің 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Білім беру жүйесіне жігерлі әрі білікті мамандар қажет. Жоғары оқу орындары мамандардың сапалы даярлануына жауап беруге міндетті», – деп көрсеткен еді. Сонымен қатар Мемлекет басшысы өзінің сөзінде: «Ғылымды дамыту – біздің аса маңызды басымдығымыз... Жалпы, еліміздің білім беру және ғылым саласының алдында кезек күттірмес ауқымды міндет тұр [1]. Бұл – уақыт талабына сай болуымен қатар, әрқашан бір адым алда жүріп, тың жаңалықтар ұсына білу деген сөз», – деп инновациялық әрекетке даяр болудың маңызын атап көрсеткені белгілі.

Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтерін даярлауға қойылатын талаптың бірі бүгінгі қоғамдық сұранысқа жауап беретіндей білімді меңгерумен қатар, ғылыми және шығармашылық ізденістерді жүзеге асыра алатын зерттеушілік құзыреттіліктері дамыған мамандарды даярлап шығару.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасында: «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі ретінде

маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...» деп көрсетілген.

Сондықтан тәрбиенің негізгі мақсаты жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Тәрбиелеу процесі екі жақты процесс, бір жағы педагогтың тәрбиелік жұмысы болса, екінші жағы, тәрбие жұмысының объектісі – балалар болып табылады. Олар іс-әрекетке белсене қатысушылар.

Баланы тәрбиелеу, қалыптастыру күнделікті өмірде жүзеге асырылады.

Тәрбиені ұйымдастыра отырып педагогтар баланың ішкі әлемін біліп, сыртқы фактордың әсерінен өзгертінді де білу қажет.

Қазір, барлық уақыттардағыдай, баланың дамуына тек ата-аналар мен тәрбие ғана емес, сонымен қатар, қоршаған орта дамиды. Бұл, әсіресе, баланың қарқынды дамуы "проксимальды даму аймағына" тез қайта бағыттауды қажет ететін ерте топтар үшін өте маңызды. Ерте жас-бұл нәресте әр түрлі іс-әрекеттің қарапайым негіздерімен танысатын бастапқы кезең. Оның қоршаған ортаға деген жеке көзқарасы қалыптаса бастайды. Шығармашылықтың алғышарттары қаланды.

Қоршаған орта баланың нәресте мен ерте балалық шақтың әр микросхемасындағы мүмкіндіктерін ескере отырып ұйымдастырылуы керек. Заттық-дамытушылық ортаны үй интерьерінде қайталау мүмкін емес, сондықтан баланың мектепке дейінгі балалар мекемесінің тобында болуы үшін ерекше маңызды. Жалпы даму ортасын ұйымдастыру мәселесін белгілі бір дәрежеде әртүрлі тарихи кезеңдерде көптеген зерттеушілер қарастырды, Я.Каменский, Ж. Руссо, М.Монтессори, Л. Н. Толстой, В. Я. Сухомлинский, Ш. А. Амонашвили, Песталоцци, Ф. Дистерверг Л. А. Венгер, В. А. Слостенин, С. А. Козлова, Н. А. Сорокин, В. А. Ясвин және т. б.

Ерте жастағы топтарындағы даму ортасын дамыту мәселесі жеткіліксіз қарастырылады. Бұл өте жаман, өйткені бала балабақша табалдырығынан өтеді. Өмірде оның балабақшада болуының ең қиын кезеңі-бейімделу кезеңі басталады. Балабақшаға бейімделу әр бала үшін қиын кезең. Бұл жаңа ортаға, күннің жаңа режиміне, жаңа қатынастарға үйрену процесі ғана емес, сонымен қатар жаңа дағдыларды дамыту. Бұл кезеңде балалар әртүрлі жолдармен әрекет етеді: кейбіреулері жылайды, басқалары балалармен және тәрбиешімен

сөйлесуден бас тартады, ал басқалары тыныш әрекет етеді. Үйден және балаға жақын адамдардан бөліну, жаңа ересектермен, бейтаныс адамдармен кездесу бала үшін ауыр психикалық жарақат болуы мүмкін. Бұл ауысудың тегіс, жұмсақ болуы өте маңызды. Жас балалармен жұмыс істеу тәжірибесі қорытындыға әкеледі: баланың балабақшада болуы ең ыңғайлы болуы үшін дамып келе жатқан пәндік-кеңістіктік ортаны ұйымдастыруды мағыналы түрде қарау керек. Дамушы орта-бұл баланың өміріне тікелей немесе жанама, бірден немесе ұзақ уақыт әсер ететін әлеуметтік және табиғи факторлардың бірлігі (яғни. қоғамның әлеуметтік мәдениеті, шын мәнінде, бала дүниеге келген әлем) [2].

Соңғы жылдардағы зерттеулер кішкентай бала үшін әлеуметтік өмір сүру жағдайларының, қарым – қатынастан, оқу ойындарынан, қоршаған ортаның дамып келе жатқан әсерінен-тәрбие мәдениеті деп саналатын барлық нәрселердің ерекше маңыздылығын көрсетті. Бұл қазіргі заманғы интерьер және дизайн ішкі бөлмелерді, жабдықтар, жиһаз, ойыншықтар—деп қаралады қажетті құрайтын заттық-кеңістіктік орта.

Біз жас балалар үшін қоршаған ортаның маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес деп санаймыз. Ерте жылдары балалардағы орталық жүйке жүйесінің қарқынды дамуы байқалады. Функционалды түрде қалыптасқан ми кішкентай баланың көз алдында пайда болатын әлемді бейнелеуді "үйренеді". Адам психикасы осылай қалыптасады, өйткені ақыл мидың көрінісі болып табылады, сондықтан қоршаған орта, осы ортадағы ересектермен өзара әрекеттесу және, әрине, табиғат пен қоғам деп аталатын таңғажайып шындық баланың іс-әрекеті арқылы адамның өмірінің алғашқы жылдарында қалыптасуының генетикалық бағдарламасы екенін біледі.

Заттық дамытушы орта-әрбір жас кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту, олардың денсаулығын сақтау және нығайту, ерекшеліктерін есепке алу және олардың даму кемшіліктерін түзету үшін арнайы ұйымдастырылған кеңістікпен (үй-жайлармен, учаскемен және т.б.), материалдармен, жабдықтармен және мүкәммалмен ұсынылған білім беру ортасының бөлігі. Ол ББМДҰ-ның білім беру әлеуетін барынша іске асыруды қамтамасыз етеді және балалар мен ересектердің (оның ішінде әртүрлі жастағы балалардың), бүкіл топта және шағын топтарда қарым-қатынас жасау және бірлескен іс-әрекет ету мүмкіндігін, балалардың қозғалыс белсенділігін, сондай-ақ оқшау тұру мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, дамып келе жатқан пәндік — кеңістіктік орта-бұл мектеп жасына дейінгі баланың әлеуметтік-мәдени дамуын, оның қабілеттерін қамтамасыз ете алатын, баланың қазіргі және жақын шығармашылық дамуының қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын ұйымдасқан өмір сүру кеңістігі.

Баланың психикалық дамуының маңызды шарттарының бірі – "оларға қоғамның материалдық және рухани мәдениеті пәндерінде жазылған адамзаттың әлеуметтік-тарихи тәжірибесін беру" екені белгілі. Бұл жағдайды түсіндірейік.

Бала танымда жалғыз емес, мысалы, айналасындағы заттардың функционалды мақсатын, сондай-ақ адам қызметінің әртүрлі түрлерін ашу. Баланы қоршаған заттар әлемі оған адам қызметінің әртүрлі түрлерін игеру барысында ашылады.

Мысалы, тұрмыстық немесе көркемдік сипатта – сабын жуу үшін қажет, ал қарындаш сурет салу үшін қажет. Сол сияқты, бақта жұмыс істеу үшін сізге күрек пен суару қажет, ал үйді тазарту үшін сізге щетка, шаңсорғыш және т.б. қажет. демек, баланы ерте жастан қоршаған заттар оның танымдық дамуына және ақыл-ой белсенділігіне белгілі бір әсер етеді.

Баланың айналасындағы әлем біртіндеп өзінің көкжиегін кеңейтеді: нәресте қозғалыстарды игерген сайын, оған ғарышта қозғалу мүмкіндігі пайда болады. Бірақ ересек адамның қолында болса да, бала бөлменің жабық кеңістігінде қозғалады. Ол айналасындағы заттарға қарап, олардың қасиеттерін іс жүзінде игереді. Оған бәрі керек-ол тұсқағаздағы суретті қарастырады, ересек адамның бетіндегі көзілдірікті зерттейді, ананың мойнынан моншақтарды сүйрейді және т.б. Баланың мінез-құлқының мысалдары кездейсоқ болып көрінеді. Шындығында, оны қоршап тұрған барлық нәрсе оның психикасын қалыптастырады. Сондықтан басқалармен танысудың ұйымдастырылған педагогикалық процесі балалардың психикалық дамуында маңызды рөл атқарады.

Физиологиялық жағынан біз 1 жастан 3 жасқа дейінгі балаларды қарастырайық. Ең алдымен, ерте жас — Бұл жеке психикалық даму. Ол ми қыртысының функцияларын дамытудағы сапалы өзгерістермен сипатталады. Осы уақыт аралығында жеке дамудың келесі оқиғалары болады: кеңістіктегі қозғалыстар қалыптасады, атап айтқанда жаяу жүру, ұсақ моторика, соның арқасында қоршаған әлемді тану мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейеді; ересектермен ситуациялық-іскерлік қарым-қатынас және құрдастарымен қарым-

қатынас дамиды; танымдық процестер қалыптасады; пассивті және белсенді сөйлеуді меңгеру бар; неғұрлым белгілі аффективная мен ерік-жігер саласын, сана-сезім қалыптасады [2].

Осы жастағы баланың психикасы мыналармен сипатталады: көрнекі жағдайға жоғары тәуелділік; психикалық рефлексия практикалық әрекеттермен ажырамас байланыста жұмыс істейді; сыртқы әлемге бағытталудың айқын аффективті сипаты. Бұл жастағы жетекші іс-әрекет-пәндік-манипуляциялық іс-әрекет, оның аясында заттарды қолданудың мәдени бекітілген әдістерін игеру жүзеге асырылады. Бұл жағдайда баланың пәндік іс-әрекетін қалыптастыру оның ересек адаммен қарым-қатынасынан бөлінбейді, ол ситуациялық және іскерлік болып табылады. Осы кезеңде баланың сөйлеуінің ерекше қарқынды дамуы орын алады: екінші жылы бала өзара әрекеттесетін кейбір заттардың аттарын түсінеді, ал үшінші жылы түсіну баланың тікелей тәжірибесінен тыс заттарға да таралады. Одан әрі қалыптасады: оқу іс-әрекеті, оның құрылымында күрделі дағдылар қалыптасатын еңбек қызметі; танымдық процестерді дамытудың маңызды факторы болып табылатын өнімді қызмет; зияткерлік және аффективті процестердің арақатынасы болатын бейнелеу іс-әрекеті.

Сондықтан баланың айналасындағы объективті орта тым көп болмауы керек, ал жас баланың танымдық дамуы жеңілдетілген түрде түсінілуі керек. Өмірдің осы кезеңінде ол тек әсер жинап қана қоймай, сенсорлық тәжірибені кеңейтеді. Бала қоршаған әлемді шарлауды үйренеді, ол білім жүйесін қалыптастыра бастайды, ол бейнелі түрде сөрелерге қойылады. Бұл процесті ретке келтіру көбінесе мазмұнды, материалды және танымдық іс-әрекетті дамыту әдістерін таңдауды басқаратын ересек адамға байланысты.

Қоршаған ортаға жергілікті ойын алаңдарын, бұрыштарды, демалыс орындарын, "қулуарлық" қарым-қатынасты құру мүмкіндігі кіруі керек, бұл тек біріктіруге ғана емес, сонымен бірге кішкентайларды таратуға да мүмкіндік береді.

Осылайша, кішкентай баланың дамуында ерекше рөл атқаратын орта білім беру міндеттеріне сәйкес ұйымдастырылуы керек. Пәндік-дамытушылық, кеңістіктік ортаны құру кезінде әр топтың ерекшеліктерін ескеру қажет: жасы, құрамы - ұлдар мен қыздардың саны, олардың жеке ерекшеліктері, атап айтқанда - ұтқырлық, темперамент, бейімділік, қызығушылық, отбасындағы тәрбиенің ерекшеліктері; тек осы жағдайда қоршаған орта дамиды, яғни. балада жайлылық,

қуаныш, тыныштық, жеткіліктілік сезімін қалыптастыру. Нәресте өзіне деген сенімділік сезімін дамытады, оған жас ерекшелігі, сонымен бірге белгілі бір тәуелсіздік пен бастамашылдық келеді.

Жоғарыда айтылғандар кішкентайлар үшін пәндік-кеңістіктік ортаны ұйымдастыру мәселесін неге кәсіби түрде дұрыс шешу керектігін түсінуге мүмкіндік береді. Практик-мұғалімдердің пікірімен келісуге болады, оның шешімі шығармашылық интерпретацияға негізделген, яғни.осы топ пен жалпы балабақша қызметкерлерінің ұжымы басшылыққа алатын идея, мақсат [3].

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің мақсаты – баланың жеке қуаттарын барынша өрістетуге үшін жағдай жасау болып табылады. Қажетті функционалды сауатты адамның дамуы үшін жағдайлар жасау. Өмірдегі қиындықтарды кез келген сәтте шеше алуға үйрету. Балаға өзінің өмірлік іс-әрекетінің жетекшісі болу, оның әлеуетін көру, өзіне сену, өз ісінде қалай табысқа жетуді үйрену құқығы беріледі. Бұл балабақшадан мектепке ауысуға, мектептегі білім беру жағдайында оқуға деген қызығушылықты сақтауға және дамытуға айтарлықтай ықпал етеді. Балаларды мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуға құқығы меншік нысанына қарамастан, мектепке дейінгі тәрбие жүйесін қалыптастыратын мектепке дейінгі ұйымдардың желісі: сабақтастық білім беру бағдарламалары және мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің міндеттері: балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау;

тәрбиеленушілердің физикалық, интеллектуалды және жеке дамуын қамтамасыз ететін оңтайлы жағдайлар жасау; сапалы мектепке дейінгі дайындықты қамтамасыз ету; азаматтыққа тәрбиелеу, қазақстандық патриотизм, адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, табиғатқа, Отанға, отбасына деген сүйіспеншілік; баланың толық дамуын қамтамасыз ету үшін отбасымен қарым-қатынас жасау; ата-аналарға білім беру, тәрбиелеу, балаларды дамыту және денсаулық сақтау мәселелері бойынша кеңес беру және әдістемелік көмек көрсету.

Бұл міндеттерді іске асыру мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларының міндетті минималды мазмұнын, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тәрбиеленушілеріне арналған тәрбие жұмысының максималды көлемін және мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті

стандарттарымен қамтамасыз етілетін мектеп жасына дейінгі балалар деңгейіне қойылатын талаптарды анықтауға бірыңғай көзқарасты талап етеді.

Мектепке дейінгі оқыту процесінің ерекшеліктері: ойын мектепке дейінгі оқу-танымдық іс-әрекетпен тығыз байланысты; ерте және мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту ерте және мектеп жасына дейінгі әр түрлі формада жүзеге асырылады: экскурсиялар, ойындар, әр түрлі қызмет түрлері, күнделікті өмірден алыну арқылы жүргізіледі; баланы оқыту кезінде жетекші рөлді тәрбиеші (педагог) мақсатты түрде өз мойнына алады; балабақшада тәрбиеленушілер ғылыми негіздерді оқымайды. Жүйеленген негізде қоршаған орта туралы оқып, үйреніп, түсінік қалыптастырады; баланы оқыту барысында бала көптеген заттар мен құбылыстарды түсінгісі келмеуі мүмкін. Балаға оқу қиын сияқты болып көрінеді; оқыту процесінде заттар мен құбылыстардың қасиеттерін зерттеу, балалардың ол ақпараттарды дұрыс қабылдауы жүзеге асуы тиіс; балаларды оқыту барысында бала бойынан, жоғары эмоционалдық қасиеттер, жады көлемінің кіші екені, тез шаршағыштық, тұрақсыздық сияқты ерекшеліктері байқалады; тапсырмаларды орындау барысында, баланың психикалық ерекшеліктері, даму деңгейін байқауға болады; балаларға оқу танымдық тапсырмалар беріледі. Тәрбиешілер ол тапсырмалардың орындалуын қадағалайды; балаларға нақты нұсқаулықтағы тапсырмалар, қысқа тапсырмалар берілуі тиіс; оқу материалдары эмоционалдық жарқын болуы тиіс.

Әдебиеттер:

1 Қасым–Жомарт Тоқаевтың 2021 жыл 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдаған кезекті «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> 19.04.2020.

2 Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, Қазақстан Республикасы Оқу–ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы, №348 бұйрығы.

3 "Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Оқу–ағарту министрінің 2022 жылғы 9 қыркүйектегі, №394 бұйрығы.

4 Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Оқу–ағарту министрінің 2022 жылғы 14 қазандағы, №422 бұйрығы.

5 Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 15 наурыздағы, №137 қаулысы.

Филонова Татьяна Александровна,
СКО , район имени Габита Мусрепова, КГУ «Новоишимская средняя школа №2», учитель начальных классов

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Мотивация – это ключевой фактор в обучении, особенно в начальных классах, где формируются основы учебного процесса и установки к обучению. В данном докладе мы рассмотрим важность мотивации в начальных классах, факторы, влияющие на её формирование, а также методы стимулирования мотивации учащихся.

Значение мотивации в начальных классах

В начальных классах формируются не только базовые знания и навыки, но и установки к обучению, которые будут сопровождать ученика на протяжении всей его учебной карьеры. Мотивированные ученики проявляют больший интерес к учебе, более активно участвуют в уроках и более успешно достигают учебных целей.

Факторы формирования мотивации

Самооценка и успехи – Положительная обратная связь и поддержка со стороны учителя и родителей способствуют формированию у учеников уверенности в своих силах и желания добиваться успеха.

Интерес к учебному материалу – Подача материала в увлекательной форме, использование игровых элементов и интерактивных заданий помогают привлечь внимание учеников и поддерживать их интерес на протяжении урока.

Цели и мотивы – Помощь ученикам в постановке конкретных целей и объяснение, как их достигать, способствует формированию у них мотивации к учебе.

Методы стимулирования мотивации учащихся

Поощрение и похвала – Положительное подкрепление за усилия и достижения учеников способствует укреплению их мотивации и повышению самооценки.

Разнообразие методов обучения – Использование различных методов обучения, адаптированных под разные типы учеников, позволяет более эффективно заинтересовать каждого ученика.

Целеполагание – Помощь ученикам в постановке и достижении своих учебных целей помогает им осознать свои успехи и продвигаться дальше.

Мотивация играет ключевую роль в обучении учащихся начальных классов, формируя их установки к обучению и определяя их успехи в учебе. Поддержка со стороны учителей и родителей, интересный и разнообразный подход к учебному процессу, а также поощрение и похвала за достижения – вот основные инструменты стимулирования мотивации учащихся. Важно помнить, что мотивация – это не постоянное состояние, и она требует постоянной поддержки и развития со стороны педагогов и родителей.

Процесс мотивации можно считать уникальным. Мотивация – это побуждение к действию для достижения цели; психофизиологический процесс, управляющий поведением человека, задающий его направленность, организацию, активность и устойчивость.

В последнее время это понятие настолько часто звучит в педагогической среде, что оно стало обыденным. Все педагоги знают, что мотивационная составляющая – актуальный инструмент процесса преподавания и обучения. Однако на практике используют довольно редко. И в этом ошибка. Мотивация напрямую связана с желанием ученика, которое, непременно, должно реализоваться. Особенно если речь идёт об учащихся начальной школы. Мы забываем, что устойчивый интерес к учебной деятельности у младших школьников формируется на уроках, где используются нестандартные формы и методы.

Постулатом успешного урока является формула:

Цель обучения (эталон) + мотивация ученика + актуальное педагогическое сопровождение = успех обучения.

Факторы мотивации:

Внутренняя мотивация:

Желание узнавать новое.

Любопытство.

Удовольствие от выполнения задач.

Внешняя мотивация:

Поощрения и похвала.

Ожидание награды.

Соревнования и игры.

Роль семьи:

Влияние родителей на мотивацию ребенка.

Поддержка и поощрение дома.

Участие в учебных процессах.

Роль учителей:

Создание стимулирующей учебной среды.

Использование разнообразных методов обучения.

Поощрение участия и достижений.

Практические методы повышения мотивации:

Игровые методы обучения.

Индивидуализированный подход к ученикам.

Система поощрений и мотивационных наград.

Поддержка развития увлечений и интересов.

Примеры успешных практик:

Использование технологий в учебном процессе.

Организация творческих проектов и мероприятий.

Взаимодействие с образовательными играми и приложениями.

Успех или неуспех обучающихся сегодня регламентируется суммативными работами (СОР и СОЧ). Многочисленные исследования процесса суммативного оценивания в разрезе разных классов начальной школы показали в большинстве случаев невысокие результаты. Причиной данных показателей ученики называют отсутствие интереса, страх за низкий балл.

Нужно использовать мотивационный компонент в заданиях для суммативного оценивания. Изучить спрос, выяснить, что ребёнок любит, и на этих предпочтениях построить задания.

Исследования показали, что младший школьник любит:

- смотреть мультфильмы

- играть в компьютерные игры
- проходить квесты
- рисовать, изобретать, исследовать, делать опыты.

Использование данных предпочтений ребёнка позволит «скучный», «страшный», «неинтересный» процесс суммативного оценивания сделать захватывающим квест-соревнованием, что по сути будет мотивировать обучающихся не только в разрезе процедуры суммативного оценивания, но и для обучения в целом. Ученик будет понимать, что для прохождения квеста нужны конкретные теоретические знания и практические навыки, которые он может получить на уроке.

По материалам исследования была разработана конкретная система использования мотивационного компонента в заданиях для суммативного оценивания.

Квест - это игра с сюжетной линией, которая заключается в решении различных творческих заданий разного уровня (от простого к сложному). Квест в суммативных работах, аналогично, предполагает уровневую дифференциацию. Работа делится на три блока согласно уровням мыслительных навыков по таксономии Блума.

Важным условием при разработке квеста является конкретизация целевых установок, чёткий инструктаж. Формулировки заданий должны быть ясными, лаконичными, недвусмысленными. При разработке заданий также следует определить оптимальный тайм-менеджмент в зависимости от сложности и объёма заданий.

Герои мультфильмов, сказок, популярных игр становятся героями учебных заданий. Ученик воспринимает героев, проявляя эмпатию. Он старается помочь любимому герою, выполняя задание, тем самым демонстрируя уровень достижения поставленных целей обучения. Чтобы решить проблему «однообразности» заданий, необходимо планировать в суммативных работах разные типы заданий.

Чтобы обеспечить прозрачность результатов выполнения суммативных работ, необходимо решить проблему, когда ученики негласно помогают или мешают друг другу. Эта проблема возникает из-за разной скорости выполнения работ обучающимися. Та категория учащихся, которая быстро выполнит работу,

как правило, в поиске занятия для себя, начинает вести беседу с одноклассниками, помогая им выполнить работу, либо отвлекая их. Для решения данной проблемы в суммативной работе сюжетные или предметные иллюстрации с изображениями героев нужно представлять в виде раскрасок. Когда ученик выполнит полностью работу и проведёт самопроверку, он сообщает об этом учителю. Учитель предлагает ему раскрасить иллюстрации. Кроме того, данный приём помогает снизить уровень тревожности детей во время процедуры суммативного оценивания.

Ученики с радостью идут на урок суммативного оценивания, ожидая очередной сюрприз в виде квеста.

Каждый педагог стремится активизировать познавательную активность обучаемых. Развитие внутренней мотивации к обучению – путь к успеху в преподавании.

Современного обучаемого мотивировать к познавательной деятельности, к поиску новой информации и коммуникации достаточно сложно. Происходит это потому, что обучающиеся часто испытывают серьёзные затруднения в восприятии учебного материала по всем преподаваемым предметам. Причина этого – в недостаточно высоком уровне развития критического мышления. Одна из интереснейших современных технологий в сфере образования, которая позволяет вырабатывать необходимые учебные компетенции – это технология развития критического мышления. Критичность ума – это умение человека объективно оценивать свои и чужие мысли, тщательно и всесторонне проверять все выдвигаемые положения и выводы. Критическое мышление, т.е. творческое, помогает человеку определить собственные приоритеты в личной и профессиональной жизни, предполагает принятие индивидуальной ответственности за сделанный выбор, повышает уровень индивидуальной культуры работы с информацией, формирует умение анализировать и делать самостоятельные выводы, прогнозировать последствия своих решений и отвечать за них, позволяет развивать культуру диалога в совместной деятельности. Данные факторы обуславливают актуальность технологии развития критического мышления.

Рассмотрим вопрос по использованию технологии критического мышления на уроках. Приведем некоторые из них в соответствии с этапами урока.

Вызов. Активизация имеющихся знаний, пробуждение интереса к получению новой информации, постановка учеником собственных целей обучения.

- Составление списка «Известная информация»
- Рассказ-предположение по ключевым словам.
- Систематизация материала (графическая: кластеры, таблицы).
- Верные и неверные утверждения.
- Перепутанные логические цепочки. – «Толстые» и «тонкие» вопросы.

Реализация замысла. Получение новой информации, поддержка интереса к теме, корректировка учеником поставленных целей обучения.

- Маркировка с использованием значков: «+», «-», «?» (по мере чтения материала их ставят на полях справа).

- Ведение записей в виде двойных дневников или бортовых журналов, заполнение таблиц.

- Поиск ответов на вопросы, поставленные в первой части урока.
- «Ромашка Блума».

Рефлексия. Осмысление, рождение нового знания, постановка учеником новых целей обучения, планирование на перспективу.

- Заполнение кластеров и таблиц.

- Установление причинно-следственных связей между блоками информации.

- Возврат к ключевым словам, верным и неверным утверждениям. Ответы на поставленные вопросы.

- Организация устных и письменных круглых столов.
- Организация различных дискуссий.
- Написание творческих работ.
- по отдельным вопросам темы.

В качестве примеров заданий можно привести следующие формулировки вопросов «Верите ли вы, что...»:

Примеры творческих вопросов по теме «Вода»: «Какие свойства воды способствовали появлению жизни на Земле?», «Предложите способ хотя бы

немного уменьшить бытовой расход воды без особого ущерба для комфорта.», «Разоблачите один из мифов о воде с научной точки зрения».

Пример Синквейна, как способа творческой рефлексии: Напишите «стихотворение», написанное по определенным правилам: Первая строка – одно существительное, название. Вторая строка – два прилагательных, описание темы. Третья строка – три глагола, действие. Четвертая строка – четыре слова, отношение автора к теме, чувства. Пятая строка – одно существительное, которое выражает суть (синоним первой строки).

Эти и другие задания помогают реализовать на уроке технологию критического мышления, закрепить материал в процессе творческой деятельности, систематизировать знания и достичь намеченных образовательных результатов. Технология критического мышления позволяет перейти от знания к применению. Обучаемый может в дальнейшем при самостоятельной работе с информацией по теме занятия создавать, находить оригинальные решения. Закрепившись, данный навык может быть использован в других сферах жизни обучаемого, что ведет за собой развитие личности в целом.

В качестве ожидаемых результатов использования педагогом технологии критического мышления можно выделить:

- рост профессиональной компетентности педагога, освоение им инновационной технологии критического мышления;
- активизация учебной мотивации и повышение качества обучения;
- развитие способностей критического мышления обучающихся.

Таким образом, что процесс обучения в начальных классах необходимо и возможно организовать таким образом, чтобы наряду с формированием универсальных учебных действий происходило формирование критического мышления обучающихся. Это способствует приобретению значимо важных личностных качеств, более качественному усвоению материала. Критическое мышление при обучении позволяет улучшить у обучающихся качество знаний и повысить уровень их учебной мотивации. Использование приёмов технологии критического мышления на уроках в начальных классах способствует развитию информационной компетентности.

Данный доклад представляет собой краткий обзор важности мотивации в начальных классах, факторов, влияющих на её формирование, и методов стимулирования мотивации учащихся. Дальнейшее исследование и разработка эффективных стратегий мотивации являются ключевыми направлениями работы в области образования.

Даниярова Айгуль Бисенбаевна

*КГУ "Общеобразовательная школа №2 п.Аксу по г.Степногорск управления
образования Акмолинской области"*

Учитель математики

ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

В настоящее время большое развитие и внимание получила геймификация образования. Под геймификацией принято понимать использование игровых методик в не игровых ситуациях. Бесспорно, эта наука обрела огромную значимость, так как она внедряется в различные области жизни. Большой интерес представляет внедрение геймификации в образовательную среду. На данный момент игровые технологии в сфере преподавания математики практически не развиты. Отсутствуют методические материалы и публикации по изучаемому вопросу для реализации игры на уроках математики. Только опытный преподаватель предметник способен разработать игру, которая станет результативна при исследовании какой-либо темы. Математическая игра как форма работы играет большую роль в развитии познавательного интереса у учащихся, а также оказывает значительное влияние на деятельность учащихся. Игровой мотив идентично действен для всех категорий учащихся: сильных, средних или слабых. Все учащиеся, независимо от уровня знаний, с интересом принимают участие во всевозможных математических играх. Необходимо заметить, что всевозможные формы работы по математике могут содержать в себе элементы игры, или же напротив, формы работы имеют право быть частью математической игры. Ключевой целью использования математической игры считается развитие познавательного интереса у учащихся через многообразие использования математических игр. На данный момент в школе, игровая технология применяется: в качестве самостоятельных технологий для освоения понятия, темы, в том числе, и раздела учебного предмета; в качестве технологии занятия или же его фрагмента; как

технология внеклассной работы. Игра является важным средством в воспитании школьников, так как мир игры довольно разнообразен. Есть разные варианты классификации игр, любая из которых уникальна и содержит в себе такие функции, как: социокультурная, функция самореализации, корректирующая функция и развлекательная. С появлением компьютеров, обучение с помощью компьютерных игр стало набирать обороты. Компьютеризация придала урокам новый вид, тем самым, обучение при помощи игр повышает эффективность обучения. Но учителя должны понимать, что элементы игры не должны отвлекать учащихся от обучения, а наоборот повышать интерес к обучаемому предмету, сделать их обучение более мотивирующим, инновационным и функциональным. Ниже представлены несколько сайтов, на которых можно найти развивающие математические игры: <http://igroutka.net/matematicheskie-igry/>. Сайт, на котором представлены различные категории игр для всевозможных возрастных категорий. Поэтому, создатели постарались систематизировать игры, подобрать нужное оформление, разработать различные сюжеты, которые будут интересны и привлекательны для каждого. <http://vseigru.net/igry-matematicheskie.html>. На данном интернет ресурсе представлены игры для различных возрастных категорий. Так, для школьников есть игра с решением задач на проценты, задачи на решение различных уравнений и математические задачи. <http://igrulez.net/igri-matematika>. Увлекательный и многообразный сайт, предоставляющий игры практически для всех возрастных категорий. Здесь будет легко и приятно изучать цифры, арифметические действия, изучать дроби и решать текстовые задачи. Большинство игр имеет прикладной характер, основанный на жизненном опыте, что делает игру еще более интересной и полезной для учащихся. <http://www.interdidactica.biz/ru/mt>. Обширный интернет ресурс, охватывающий различные возрастные категории. На данном сайте можно изучать не только арифметические операции, но и последовательности, уравнения, логические задачи. Сайт позволяет играть и учиться пользоваться рекреационной математикой. <http://onlineguru.ru/math/page2/>. Интересный сайт, позволяющий

развить зрительную память, абстрактное мышление, осуществлять арифметические операции в уме. Любой возрастной категории представлен широкий подбор игр, которые можно скачать на компьютер. Зачастую внимание учащихся привлекают задания, которые дают возможность узнавать интересные факты из иных областей знаний, получая данную информацию при помощи математики, что способствует расширению кругозора. Чаще всего, это контролирующие задания, дидактическая цель которых состоит в повторении, закреплении, проверке ранее полученных знаний. Для их выполнения любому ученику нужна конкретная математическая подготовка. Таким образом, внедрение дидактических игр и игровых технологий делает процесс обучения занятным, а также создает у учащихся рабочее настроение, упрощает преодоление пробелов в усвоении учебного материала [3, с. 18]. В заключении, можно сказать, что геймификация лишь только набирает обороты, но уже используется на уроках математики. Существует большое количество сайтов, где возможно отыскать ту или иную игру, которая станет интересна учащимся и, несомненно, поможет им зафиксировать те или иные знания в области математики. Таким образом, геймификация способствует увеличению уровня мотивации учащихся и развитию их познавательного интереса к математике.

Литература:

1. Варенина, Л. П. Геймификация в образовании / Л. П. Варенина. –М.: Просвет, 2014. — 317 с.
2. Геймификация образовательного процесса: метод.пособие / под ред. / М. В. Эйхорн. — Томск: Хобби Центр, 2015. — 39 с.
3. Ермаков, А. В Модель оценки сценариев игрофикации в учебном процессе / А. В. Ермаков. — ВестникСВФУ, 2014. — 46 с.

Ризаева Шахло Хабибуллаевна

Түркістан облысы Түркістан қаласы "Арман-М school" жалпы білім беретін мектебінің ағылшын тілі пәні мұғалімі

IT TECHNOLOGIES IN AN ENGLISH LESSON

The introduction of modern educational technologies into the process of teaching a foreign language is available to every teacher; it is important that the study of the material interests children and makes them think that they need a foreign language, if not in their future profession, then simply to feel like an educated person . The use of modern educational technologies helps to increase motivation, interest in the subject, and the desire to learn and communicate in the language. One of the options for achieving the goal is the use of information and communication technologies, where electronic media are increasingly used as sources of information. Each foreign language lesson should be aimed at a practical result, at achieving communicative competence, that is, a certain level of linguistic, regional knowledge, communication skills and speech skills that allow foreign language communication. The use of ICT in lessons allows you to diversify the learning process, present educational material more clearly and accessible to students. The diagram, illustration, animation, sound recording used in organizing the educational process become not just a decoration for the lesson, but make it more meaningful.

Today, digital learning has become an essential resource for students and schools around the world. For many schools, this is a completely new way of teaching that they have had to adopt. Online learning is now not only applicable for teaching academics but also extends to extra-curricular activities for school students. The demand for online learning has increased significantly in recent months and will continue to do so in the future.

To teach online, you need to have a fairly good understanding of computers and the Internet, although the ubiquity of Internet access has indeed made our times interesting, it has also condemned teachers to poorly defined online roles.

Certain successes in digitalizing some part of the lesson can only be achieved after fully accepting the fact that the lesson cannot be the same. After awareness, time must pass for learning and adaptation.

In my lessons, I use the skysmart digital platform, which allows students to work individually, but the check is carried out automatically, displayed in the teacher's personal account.

To summarize, we can confidently say that ICT and online learning have become an integral part of the modern lesson. The combination of various types of work in the classroom using information technology can solve the problem of developing student motivation. With the latest technical tools, it is easier for a teacher to implement a student-centered approach to teaching students of different levels.

The use of multimedia presentations makes it possible to control students' attention through animation effects; strengthening learning motivation; systematization of the studied material; formation of computer multimedia competence of both teachers and students. Learning with the help of modern computer technologies carries enormous motivational potential and allows you to make classes more emotionally and informationally rich. However, it should be remembered that communicative tasks in the lesson must first of all be solved through live communication with the teacher and classmates in a foreign language.

Using information resources on the Internet, it is possible, by integrating them into the educational process, to more effectively solve a number of didactic problems, in particular, in an English lesson:

a) develop reading skills and abilities by directly using online materials of varying degrees of complexity

b) improve the ability to perceive foreign language speech by ear based on authentic audio texts on the Internet, as well as texts prepared by the teacher.

c) improve the skills of monologue and dialogic statements based on problem discussions presented by the teacher or one of the students on online materials;

d) improve writing skills, individually, by composing written responses to partners, by participating in the preparation of abstracts, essays, and other types of correspondence in the process of joint activities of partners;

e) improving lexical and grammatical skills through training using programs, games, tests.

The computer is loyal to the variety of answers: it does not accompany students' work with laudatory or disparaging comments, which develops their independence and creates a favorable socio-psychological atmosphere in the lesson, giving them self-confidence, which is an important factor for the development of their individuality.

The development of education today is organically connected with an increase in the level of its information potential. This characteristic feature largely determines both the direction of the evolution of education itself and the future of the entire society. For the most successful navigation in the global information space, it is necessary for students to master information culture, as well as computer-screen culture, since priority in searching for information is increasingly given to the Internet.

Literature:

1. Anna Ustinova. Train a scientist: demand for online education during quarantine has increased 2.5 times. Courses in foreign languages, business creation and sales were very popular. URL: <https://iz.ru/1015821/anna-ustinova/obuchi-uchenogo-spros-na-onlain-obrazovanie-na-karantine-vyros-v-25-raza>
2. Zinkovskaya, A.V., Andresyan, I. F. Features of computer testing as a type of quality control of knowledge when teaching a foreign language // BGZh. 2019. No. 2 (27). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-kompyuternogo->

testirovaniya-kak-vida-kontrolya-kachestva-znaniy-pri-obuchenii-inostrannomu-yazyku (date of access: 05/23/2022).

3. Alieva, Yu. A. Computer technologies as a means of teaching foreign languages // Problems of Science. 2012. No. 4 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompyuternye-tehnologii-kak-sredstvo-obucheniya-inostrannym-yazykam> (date of access: 05/25/2022).

Буркитбаева Анар Кушеновна

«Әйтеке би атындағы орта мектебі» КММ

Физика пәнінің мұғалімі

Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Жайылма ауылы

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Ақпараттық және коммуникациялық (АКТ) білім беру технологиясы заманауи білім берудің басты мәселелерінің бірі болып табылады. ХХІ ғасыр – ақпараттық технология ғасыры. Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың маңызы зор, сонымен бірге қазіргі заман талабы да осы. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми – технологиялық негізінде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Заманауи талабына сай өмір үлкен жылдамдықпен ғылыми-техникалық жетістіктің жолында келеді, қазір әр оқушыда компьютердің бар болуы немесе әр мұғалімде техникалық құралдардың бар болуы жаңалық емес, себебі олар мұғалім мен оқушының қолындағы ең мықты да нәтижелі құралға айналды. Оқушылардың ақпараттық құзырлығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Физика – тәжірибемен қорытындыланатын пән. Зертханалық жұмыстарсыз физиканы елестету өте қиын. Пән мұғалімі физика кабинетінде жоқ қымбат құрылғыларды қажет ететін тәжірибелерді жасау міндетті емес, себебі жасанды зертханалық жұмыстарды орындайтын заманауи құралы-компьютердің көмегіне жүгіну жұмысты жеңілдетеді, осындай тәжірибелер барысында оқушы шамалардың мәндерін өздерінің қалауы бойынша өзгерте алады және нәтижесі қалай өзгеріп отыратынын қадағалап, сараптама жасай отырып сәйкесінше тиісті қорытынды жасай алады. қызықты физикалық тәжірибелері» деген жинақтан орын алады. Электрондық оқулықтың тиімділігі

де өте зор. Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге есептер жинағы, анықтамалар, оқу эксперименттерін жүргізу нұсқаулары, практикумға және т.б. білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар тағайындаған арнайы статусы бар баспаларды қамтитын электрондық оқу басылымы. Оқытушы үшін электрондық оқулық – бұл күнбе – күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, әрі қарай жетілдіре алады. Электрондық оқулық арқылы үй тапсырмасын, жаңа сабақты түсіндіруге және тест тапсырмаларын орындауға болады. Қазіргі заман талабына сай оқушыларға білім беру үшін жаңа ақпараттық технологияларды жан-жақты қолдану өте тиімді, себебі оқушының білім алу сапасын арттырумен қатар оның шығармашылық қабілетін арттыруға мүмкіндік бар. Өзім цифрлық ресурстарды интернет желілерінен әртүрлі қосымшаларды пайдаланып, сабаққа дайындық жүргіземін. Сабақ жүргізгенде цифрлық ресурсты қолданғанда, оқушылардың қызығушылығы өте жоғары деңгейде болады. Тапсырмаларды электронды түрде көру қазіргі оқушыларға қатты ұнайды. Яғни, тапсырмаларды қызығып орындаса, олардың білім алуы да жоғарылайды. Сандық технологияны қолдану білім деңгейі аздау, қабілеті төмен оқушылардың да қызығушылығын оятуға болады. Мұғалім сабағында цифрлық ресурстарды қолдану үшін қосымша уақыт пен еңбектенуге тура келеді. Яғни, тапсырмаларды қызығып орындаса, олардың білім алуы да жоғарылайды. Сандық технологияны қолдану білім деңгейі аздау, қабілеті төмен оқушылардың да қызығушылығын оятуға болады. Мұғалім сабағында цифрлық ресурстарды қолдану үшін қосымша уақыт пен еңбектенуге тура келеді. Сондықтан мұғалім үшін цифрлық технологияны қолданатын дайын ресурстар, қосымшалар көп болса жақсы болар еді. Әрине, көптеген қосымшалар, бағдарламалар, энциклопедиялар қазақ тілінде болмағандықтан жұмыс жасауда қиындықтар кездеседі. Мектеп физикасын оқытуда көрнекілік принципін жүзеге асырудың әдістемелік негіздерін ғылым мен техника жетістіктерінің ұдайы жетілуі мектептің физикалық экспериментінің жаңарып, күрделенуі қажет екені, оқыту экспериментінің негізгі мақсаты етіп қойылды.

Бүгінде физиканы теориялық және лабораториялық тұрғыдан жетік меңгерген оқушының болашақта нанотехнологиямен жұмыс істеуге зор мүмкіндігі бар. Қазіргі заманауи сандық технологиялармен үйлесімді жұмыс істейтін электронды құрылғылар, цифрлық технологиялар– нанотехнологияның бір саласы. Осы бағытта оқушылармен қалалық, Республикалық, халықаралық бағытта ғылыми жұмыстарға қатысуға болады. Физика пәнін оқытуда ең маңызды нәрсе теория ретінде айтылған сөздерді зертханалық жұмыспен жасап көру, яғни құбылысты көз алдына елестетіп көру мүмкіндігіне ие. Қазіргі даму кезеңінде оқу процесінің негізгі мақсаты - өте білімді, өздігінен еркін ойлай алатын, қазіргі қоғамға бейімді тұлға қылып тәрбиелеу. Phet Colorado doko.kz Vascak.cz Learning.apps Quizizz Quizlet Kahoot Wordwall Nearpod Core.app tilda.cc Google.form Edpuzzle Crello Classtime. Flippity.net Multimeter.com. Қызықты да қиын пән болғанына қарамай физика әлемінің мәні мен мағынасын, құдіреті мен күшін шәкірттеріміздің құлағына құйып, бойына дарытып келемін. Қазіргі заман мұғалімі болу үшін, жедел дамып келе жатқан қоғамның көшіне ілесе жұмыс жасай алу. Қорыта келгенде қазіргі заман талабына сай, оқушылардың қажеттілігін қанағаттандыра отырып білім беру үшін заманауи мұғалім тұлғасын қалыптастыру керек. Ол мұғалімнің қазіргі заманауи технологияларды меңгере отырып, жас ұрпаққа әлемдік деңгейде білім алуына жағдай жасау. Оқушыларға мультимедиялық техникалық құралдар мен графикалық видео және аудио түріндегі жазбаларды пайдаланып оқыту, оқу мазмұнын жеңіл әрі сапалы түрде қабылдауын жақсартады. Физика пәнін цифрлық ресурстармен байланыстыра отырып білім беру оқушыларды жан-жақты дамыған, жеке тұлға ретінде қалыптасуына үлкен ықпалын тигізеді.

Пайланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://www.eduneo.ru/6470-2/>
2. <http://io.nios.ru/articles2/111/3/kak-classroomscreen-pomozhet-v-raznyh-situaciyah-na-uroke>
3. <https://ru.padlet.com/janerkenurbolnurali/padlet-qd4xkrvs7gq1v6xe>
4. <https://classroomscreen.com/>

ЗАКОН

Куцяк Вікторія Юріївна
Ольховенко Світлана Анатоліївна

*Вінницький науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС
України*

ВСТАНОВЛЕННЯ ЦІЛОГО ЗА ЧАСТИНАМИ ДЕРЕВИНИ БЕЗ СПІЛЬНОЇ ЛІНІЇ РОЗДІЛЕННЯ.

При розслідуванні кримінальних справ, нерідко виникає необхідність в криміналістичному дослідженні окремих частин будь-яких предметів, що являють собою об'єкти дослідження. Одним із видів таких трасологічних експертиз, є експертиза за спеціальністю 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами».

Аналіз об'єктів, які надходять до Вінницького НДЕКЦ МВС з метою встановлення цілого за частинами показав, що левову частку серед них становлять саме колоди, зрізи з колод, пні, зрізи з пнів та інші частини деревини. Адже експертне дослідження фрагментів деревини, вилучених з місць події, набуває важливого доказового значення для розкриття кримінальних правопорушень за фактами незаконної порубки дерев.

У процесі дослідження ідентифікації цілого за частинами можливо встановити: спосіб розділення об'єктів, чи мають частини деревини спільну лінію розділення, тобто чи становили вони до розділення одне ціле. Комплекс ідентифікаційних ознак, які діляться на дві групи: ознаки які виникли до розділення об'єкту та які виникли у момент розділення об'єкту.

На основі результатів висновку судового експерта, для вирішення запитання: «Чи складала до розділення єдине ціле зріз пня та зріз стовбура дерева?», детальніше розглянемо стадію проведення порівняльного дослідження наданих об'єктів (двох зрізів (пня та стовбура) дерева) за допомогою методу

накладання. Даний метод може вдало використовуватися у практичній діяльності експертів для встановлення цілого за частинами (деревини без спільної лінії розділення). Він полягає в сполученні зображень, розрізаних по ламаній (зигзагоподібній) лінії.

Для цього потрібно виготовити одномасштабні дзеркальні зображення частин деревини, що порівнюються. За допомогою програми для редагування зображень, зі знімку однієї частини деревини вирізають ламаними (зигзагоподібній) лініями ділянку та накладають на знімок іншої частини деревини так, щоб зображення розсічених елементів утворювали безперервне продовження один одного. Якщо елементи деревини суміщаються (частково суміщаються), то фіксуються збіги ознак, якщо елементи не суміщаються фіксується їх розбіжність. Застосування даного методу, в сукупності з іншими методами (співставлення і суміщення) дає змогу найбільш повно й об'єктивно зафіксувати збіги, або розбіжності усіх ознак на поверхнях частин деревини, гарантує повне і достовірне дослідження та надання обґрунтованого висновку.

Приклад опису порівняльного дослідження частин деревини (зрізу пня та зрізу стовбура) за допомогою методу накладання (в даному випадку використовувалася ліцензійна програма для редагування зображень «Adobe Photoshop»):

«З метою проведення порівняльного дослідження, зріз пня та зріз стовбура порівнювались між собою шляхом накладання. Для цього на однотипних ділянках досліджуваних площин, за допомогою масштабної фотозйомки, були виготовлені одномасштабні зображення торцевих поверхонь зрізу пня та зрізу стовбура дерева (враховуючи дзеркальність відображення досліджуваних поверхонь одне відносно одного) (зображення 1).

За допомогою ліцензійної програми для редагування зображень «Adobe Photoshop», зі знімку торцевої поверхні зрізу пня вирізано ламаними лініями ділянку (візерунків річних кілець та тріщин) (зображення 2, 3), та накладено на

знімок торцевої поверхні зрізу стовбура дерева (накладання позначено червоним пунктиром)(зображення 4)»

Зображення 1. Загальний вигляд торцевої поверхні зрізу пня та дзеркального зображення торцевої поверхні зрізу стовбура дерева.

Зображення 2. Загальний вигляд торцевої поверхні зрізу пня з виділеною ділянкою візерунків річних кілець та тріщин.

Зображення 3. Збільшений вигляд вирізаної ділянки візерунків річних кілець та тріщин.

Зображення 4. Порівняльне дослідження способом накладання: ділянки візерунку річних кілець торцевої поверхні зрізу пня на торцеву поверхню зрізу стовбура дерева.

Література

1. «Методика встановлення цілого за частинами» Експертна спеціальність 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами» ДНДЕКЦ МВС України, 2015. Реєстраційний код в Реєстрі Міністерства юстиції України 4.2.34. Дата реєстрації 29.01.2016;
2. Методика судової трасологічної експертизи (загальна частина) / [К.М. Ковальов, В.А. Кузнецов]. Київ: ДНДЕКЦ МВС України;
3. Бухонський С.О. Дослідження частин деревини та слідів її розділення: методичні рекомендації/ С.О. Бухонський.-К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2016.-29 с.: іл.;
4. Чернов В.Г., Аносов І.В., Бурда В.А. Особливості експертного дослідження різаних пошкоджень одягу. Вісник криміналістичної асоціації України. Харків : ХНУВС, 2019. С. 131–142.

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Социална психология

**«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү.**

«БВ03101-Психология» мамандығының

3 курс студенті Алихан Айдана

Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан Университеті

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Отбасы- бұл балалар өсетін және дамитын жер ғана емес, сонымен қатар олардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын ерекше орта. Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін бұл рөл әсіресе маңызды болады, өйткені олар өмірлік қиындықтарды сәтті жеңу үшін қосымша қолдау мен күтімді қажет етеді. Отбасылық тәрбие әр баланың дамуында шешуші рөл атқарады, алайда мүмкіндігі шектеулі балалар үшін бұл мән ерекше мәнге ие болады. Ондаған жылдар бойы зерттеушілер ерекше қажеттіліктері бар балалардың психологиялық және физиологиялық дамуына отбасылық ортаның әсерін түсінудің маңыздылығына назар аударды.

Бұл тақырыптың өзектілігі балалардың осал санаты алдындағы әлеуметтік жауапкершілікке ғана емес, сонымен бірге олардың қоғамға толыққанды интеграциялануы үшін жағдай жасаудың практикалық қажеттілігіне байланысты. Мүмкіндігі шектеулі балаларға отбасылық тәрбиенің әсерін зерттеу олардың сәтті дамуы үшін қажетті нақты қажеттіліктер мен қолдау стратегияларын анықтауға көмектеседі. Бұл тәсіл әр баламен жеке және тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді, оның қоғамға енуіне және бейімделуіне ықпал етеді. Осы ойларды ескере отырып, мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуына отбасылық тәрбиенің әсерін зерттеу неғұрлым инклюзивті және қолдаушы қоғамды қалыптастыруға ықпал ететін өзекті және ғылыми маңызды міндет болып көрінеді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы саласындағы зерттеулер олардың психологиялық дамуындағы ішкі және сыртқы факторлардың рөліне ерекше назар аударады. Жеке ерекшеліктер, жеке қасиеттер және бейімделу мүмкіндіктері сияқты ішкі факторлар әр баланың психологиялық ерекшеліктерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, отбасы, мектеп және қоғам сияқты сыртқы ортаның олардың дамуына әсерін ескеру қажет.

Отбасындағы психологиялық климат, оның ішінде эмоционалды атмосфера, өзара әрекеттесу және қарым-қатынас деңгейі мүгедек балалардың психикалық әл-ауқаты мен дамуына әсер етеді. Позитивті және қолдау ортасы олардың эмоционалды тұрақтылығы мен бейімделуіне ықпал етеді, ал жағымсыз немесе стресстік жағдайлар олардың психологиялық дамуына теріс әсер етуі мүмкін.

Дамудың психологиялық аспектілері:

Лев Выготскийдің даму теориясы (1896-1934):

Белгілі кеңес психологы Лев Выготскийдің даму теориясы балалардың дамуы саласындағы маңызды тұжырымдамалардың бірі болып табылады. Оның жақын даму аймағы (ZBR) теориясы жаңа дағдылар мен білімге қол жеткізу үшін тәжірибелі серіктеспен өзара әрекеттесудің маңыздылығын көрсетеді. Мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты ZBR ересектердің немесе одан да көп құзыретті құрдастардың жеке көзқарасы мен қолдауының маңыздылығын атап көрсетеді. Выготский теориясының маңызды аспектісі-мүмкіндігі шектеулі балалардың ақпаратты қабылдау және игеру ерекшеліктерін анықтайтын дамудың мәдени-тарихи контекст тұжырымдамасы.

Карл Роджерстің өзін-өзі тану теориясы (1902-1987):

Белгілі американдық психолог Карл Роджерстің өзін-өзі тану теориясы жеке субъективті тәжірибені түсінуге және дамытуға бағытталған. Роджерс өзін-өзі танудың психологиялық дамудың негізгі аспектісі ретінде маңыздылығын, соның ішінде оның сезімдері, ойлары мен құндылықтары туралы хабардар болуын атап көрсетеді. Мүмкіндігі шектеулі балаларда өзін-өзі танудың дамуы өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі немесе қарым-қатынастағы қиындықтар сияқты ерекше қиындықтардан туындауы мүмкін. Сондықтан өзін-өзі танудың олардың психологиялық дамуына әсерін зерттеу және тұлғаның осы аспектісін қолдау мен дамытудың тиісті стратегияларын әзірлеу маңызды.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың шектеулерінің сипаты мен дәрежесіне байланысты физикалық дамудың әртүрлі ерекшеліктері болуы мүмкін. Мысалы, моторикасы бұзылған балаларда моториканың дамуы кешеуілдеуі немесе қозғалыс шектеулері болуы мүмкін. Көру немесе есту қабілеті бұзылған басқа балаларда, мысалы, қоршаған ортаға бейімделу қажеттіліктері болуы мүмкін. Әрбір баланың ерекше қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, оның физикалық дамуын қолдаудың жеке тәсілін қамтамасыз ету маңызды.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың физиологиялық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етуде отбасылық күтім мен медициналық қолдау маңызды рөл атқарады. Отбасылық орта балаларға қолдау көрсете алады, қоршаған ортаны ынталандырады және олардың денсаулығы мен дамуы үшін қажетті күтімді қамтамасыз етеді. Медициналық қолдау балаларға физикалық шектеулермен күресуге және жақсы дамуға көмектесетін мамандарға, оңалту бағдарламаларына, дәрі-дәрмектерге және технологияларға қол жеткізуді қамтиды.

Отбасылық күтім мен медициналық қолдауды біріктіру мүмкіндігі шектеулі балалардың физиологиялық дамуына кешенді және интеграцияланған тәсілді қамтамасыз етеді, бұл олардың жалпы әл-ауқаты мен өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді.

Дамудың физиологиялық аспектілері:

Александр Лурияның медициналық оңалту теориясы (1902-1977):

Александр Лурияның медициналық оңалту теориясы жарақаттан немесе аурудан кейін дене функцияларын қалпына келтірудің кешенді тәсілі болып табылады. Лурия ұсынған медициналық оңалту әдістері мен тәсілдерін талқылау мүмкіндігі шектеулі балалардағы тиімді қалпына келтіру стратегияларын түсіну үшін маңызды. Бұл әдістердің балалардың физиологиялық дамуына әсері моториканы ынталандыруды, қозғалысты үйлестіруді жақсартуды, ұсақ моториканы дамытуды және бұлшықет тонусын нығайтуды қамтиды. Бұл аспектілер мүмкіндігі шектеулі балалардың өмір сүру сапасы мен функционалдығын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Бобааттың физикалық терапия және оңалту теориясы (1935-2003):

Бобааттың физикалық терапия және оңалту теориясы мүмкіндігі шектеулі балалардың физиологиялық жағдайын жақсартудың инновациялық тәсілдерін

ұсынады. Бобаат әзірлеген физикалық терапия әдістерін талдау олардың ұтқырлықты арттырудағы, бұлшықет корсетін нығайтудағы, әртүрлі физикалық шектеулері бар балалардағы үйлестіру мен тепе-теңдікті жақсартудағы тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Бобаат принциптеріне негізделген физикалық терапия әр баланың жеке қажеттіліктеріне назар аударады және оның физикалық дамуындағы әлеуетін барынша арттыруға бағытталған.

Отбасы динамикасы, соның ішінде отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы, ата-ана тәрбиесінің стилі және жалпы психологиялық климат мүмкіндігі шектеулі балалардың бейімделуі мен әлеуметтенуінде маңызды рөл атқарады. Қолдау көрсететін және қамқор отбасылық орта баланың өзін-өзі бағалауы мен сенімділігін жақсартуға, сондай-ақ оның қоғамға сәтті интеграциялануына жағдай жасай алады. Керісінше, жағымсыз отбасылық қатынастар немесе қолдаудың болмауы мүмкіндігі шектеулі балалардың қиындықтарын күшейтіп, олардың бейімделуіне және әлеуметтенуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың өзін-өзі бағалауы мен өзіне деген сенімділігін дамыту үшін отбасылық тәрбие үлкен маңызға ие. Отбасының қолдауы, назары мен түсінігі қолайлы психологиялық атмосфераны қалыптастырады, онда бала өзінің күшті жақтарын біле алады, қиындықтарды жеңе алады және өзіне деген оң көзқарасты қалыптастыра алады. Ата-аналар баланың бойында өзінің құндылығы мен қабілеттеріне деген сенімділік сезімін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, бұл оның сәтті бейімделуі мен өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды факторы болып табылады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды қолдау мен дамытуда отбасылық тәрбие маңызды рөл атқарады. Бұл балалардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін түсіну және есепке алу олардың толыққанды дамуы мен қоғамға интеграциялануы үшін қолайлы жағдай жасауға көмектеседі. Осы саладағы қосымша зерттеулер отбасылық тәрбиеге және мүмкіндігі шектеулі балаларға қолдау көрсетудің тиімді тәсілдерін дамытуға ықпал етуі мүмкін. Мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық және физиологиялық дамуы үшін отбасылық тәрбие үлкен маңызға ие. Бұл олардың құндылықтары, сенімдері мен дағдылары қоғамға сәтті бейімделу үшін қалыптасатын орын. Отбасының қолдауы мен қамқорлығы олардың әл-ауқаты мен бақытына негіз болып, олардың әлеуетін жүзеге асыруға және өмірде жетістікке жетуге мүмкіндіктер ашады.

Әдебиеттер:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. М.: Педагогика, 1983.
2. Роджерс К. Личность и самосознание: идеи и исследования. М.: Смысл, 2008.
3. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. М.: Педагогика, 1973.
4. Бобат Э. Интегративная детская физиотерапия. М.: Психея, 2008.
5. Куанышев, Б. К., & Жұмағалиева, А. (2015). Мұғалімнің бақылау ісінде оқушының тарихи мәліметтерін пайдалану әдістері. Астана: Отан тілі.
6. Зимняя, И. А. (2015). Возрастная и педагогическая психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Проспект.
7. Веракса, А. Н., & Деркач, А. А. (2016). Основы семейного воспитания: Учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер.

СЪВРЕМЕННИТЕ ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

Компютърни науки и програмиране

Магистрант Б.У.Спатаева

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ТАЛАПТАРЫ

Заттар интернетінің (IoT) қауіпсіздігі қазіргі заманның талаптарының күшеюіне байланысты маңыздылығы артып келе жатқанын білеміз, өйткені IoT құрылғылары біздің күнделікті өмірімізде жиі кездеседі. Сондықтан, заттар интернетінің (IoT) қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ескеруі қажет бірнеше негізгі жайттарды айтып өтуге болады:

1. «Аутентификациялау және авторизациялау»: құрылғылардың оларға қол жеткізу және деректерді беру үшін күшті аутентификациялау және авторизациялау жүйесі бар екеніне көз жеткізіп алу керек, себебі бұл рұқсатсыз кірудің алдын алуға көмектеседі.

2. «Деректерді шифрлау»: сенімді шифрлау протоколдары арқылы құрылғылар мен бұлттық қызметтер арасында тасымалданатын деректерді қорғау маңызды.

3. «Бағдарламалық жасақтама жаңартулары»: осалдықтарды түзету және жаңа қауіпсіздік шараларын қосу үшін IoT құрылғыларындағы бағдарламалық жасақтаманы үнемі жаңартып отыруды ұсынамын.

4. «Оқиғаларды бақылау және анықтау»: құрылғының қалыпты емес әрекетін немесе желілік трафикті анықтай алатын бақылау жүйелерін орнату керек, бұл бұзушылықты немесе шабуылды көрсетуі мүмкін.

5. «Физикалық қауіпсіздік»: физикалық шабуылдардың немесе деректерді ұрлаудың алдын алу үшін IoT құрылғыларына физикалық қол жетімділікті қорғауды қамтамасыз ету керек.

6. «Қол жеткізуді басқару»: құрылғылар мен деректерге тек қажетті пайдаланушылар мен қызметтерге қол жеткізуді шектеу керек.

7. «DDoS шабуылдарынан қорғау»: Қызмет көрсетуден бас тарту (DDoS) шабуылдарынан қорғау үшін трафикті сүзу сияқты желілік қорғаныс шараларын қолдану керек.

8. «Құпиялылық және сәйкестік»: IoT құрылғылары жинаған деректерді жинау және өңдеу кезінде деректерді қорғау және пайдаланушының құпиялылығы туралы заңнаманы орындау керек.

9. «Пайдаланушыларды оқыту»: пайдаланушыларға IoT құрылғыларын қауіпсіз пайдалану бойынша нұсқаулық беріп, олардың желілері мен деректерін қорғау бойынша ұсыныстарды беру керек.

10. «Оқиғаларға жауап»: ықтимал шабуылдарға немесе қауіпсіздіктің бұзылуына жылдам жауап беру үшін оқиғаларға жауап беру жоспарын жасау керек.

Сонымен қатар, осы нұсқаулықтардың ішінен физикалық қауіпсіздікті айтатын болсақ, IoT құрылғыларының физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін келесі шараларды қолдану ұсынылады:

Ең алдымен физикалық орналастыруды орындау керек, ол үшін IoT құрылғыларын рұқсатсыз кіру мүмкін емес қауіпсіз орындарға қоюға болады.

«Құрылғыларға физикалық қол жеткізуді шектеу үшін құлыптарды, кілттерді және басқа кіру құралдарын пайдалануды ұсынамын. Қоршаған ортаны бақылау және күдікті әрекеттерді анықтау үшін бақылау камераларын және басқа бақылау жүйелерін орнатуды да ұмытпау керек. Рұқсат етілмеген физикалық қол жетімділікті болдырмау және құрылғыларды зақымданудан қорғау үшін қауіпсіздік корпусстарын немесе құрылғы тартпаларын пайдаланып, қажет болса, сыртқы құрылғылардың немесе деректер тасымалдаушыларының қосылуын болдырмау үшін құрылғылардағы порттар мен қосқыштарды құлыптауға болады» [1]. Құрылғыны қашықтан басқару мүмкіндігі ұрланған немесе қауіпсіздікке қауіп төнген жағдайда құрылғыны тез құлыптауға немесе деректерді жоюға мүмкіндік береді. Қызметкерлерді қауіпсіздік ережелеріне және физикалық шабуылдар мен деректерді ұрлаудың алдын алу процедураларына үйрету, құрылғыларға кіруді басқару үшін биометриялық сенсорлар немесе RFID кілттері сияқты физикалық аутентификация механизмдерін енгізу де физикалық қауіпсіздік талаптарын орындайды.

Келесі нұсқаулық бойынша қоршаған ортаны бақылау үшін бақылау камералары мен басқа бақылау жүйелерін орнату IoT құрылғылары мен олардың инфрақұрылымының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды бөлігі болып табылады. Мұндай жағдайда ең алдымен дұрыс жабдықты таңдау қажет, яғни, жоғары ажыратымдылықтағы камералар, инфрақызыл түнгі көру және қозғалыс мүмкіндіктері қауіпсіздік қажеттіліктеріне сәйкес келетін бақылау камералары мен басқа бақылау жүйелерін таңдау керек. Олардың стратегиялық орналасуын қадағалап, барлық маңызды аймақтарды, соның ішінде кіреберістерді, шығуларды, IoT құрылғылары бар бөлмелерді және сыртқы периметр аймағын қамту үшін камераларды стратегиялық орындарға орналастыруға болады. «Деректерді қорғау үшін бақылау жүйелері жинаған деректердің шифрлау арқылы қорғалғанына және тек уәкілетті тұлғалар үшін қол жетімділігі шектеулі екеніне көз жеткізіп аламыз, содан кейін, күдікті әрекетті жылдам анықтау үшін бейнебақылау немесе аудио және бейне жазу жүйесі арқылы қоршаған ортаны үздіксіз бақылауды қамтамасыз етеміз. Қауіпсіздікті арттырудың тағы бір жолы ретінде автоматтандыру және аналитика жасауды айтуға болады, яғни бейне ағынын автоматты түрде талдау және бетті тану жүйелері немесе қозғалыс аналитикасы сияқты қалыптан тыс мінез-құлықты анықтау үшін бағдарламалық шешімдерді пайдалану» [2]. Мұнда басқа қауіпсіздік жүйелерімен интеграция орын алады, оқиғаларға тиімдірек жауап беру үшін бақылау жүйелерін қол жеткізуді басқару жүйелері немесе дабыл жүйелері сияқты басқа қауіпсіздік жүйелерімен біріктіреді. Маңызды шарттардың бірі ретінде қауіпсіздік мәселесін арттырудың жолына қызметкерлерді оқытуды жатқызуға болады, қызметкерлерді бақылау жүйелерін пайдалану ережелері мен күдікті әрекет анықталған жағдайда әрекет ету бойынша оқытудың пайдасы орасан зор. Олар құпиялылық туралы заңнаманы сақтауы қажет, мониторинг жүйелерін орнату және пайдалану кезінде бейнебақылау мен дербес деректерді өңдеуге қойылатын заңнамалық талаптарды ескереді.

«IoT құрылғыларын қауіпсіз орындарға физикалық орналастыру олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады. IoT құрылғыларын орнату үшін қауіпсіз орынды таңдауға арналған кейбір нұсқауларды айта кететін болсам, ең бірінші шектеулі қол жетімділікті, IoT құрылғыларын тек уәкілетті қызметкерлер немесе адамдар қол жеткізе алатын үй-жайларға немесе аймақтарға орналастыруды айтуға болады. Мысалы, егер

құрылғылар кәсіпорынның инфрақұрылымын басқаратын болса, олар қол жетімділігі шектеулі бөлмелерде болуы керек» [3].

Құрылғыларға физикалық қол жетімділіктің алдын алу үшін қорғалған тартпаларға немесе құлыптары бар шкафтарға салуды ұсынамын, бұл әсіресе құпия деректерді қамтитын немесе маңызды жүйелерді басқаратын құрылғылар үшін өте маңызды.

«Құлыптарды, кілттерді және басқа кіру құралдарын пайдалану IoT құрылғыларының физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды тәжірибесі болып табылады. Қауіпсіз құлыптарды таңдауда жалған немесе бұзу қиын бірегей кілттері немесе код комбинациялары бар жоғары сапалы құлыптарды сатып алу керек» [4]. Кілттерге қол жеткізуді шектеу үшін, кілттерге тек рұқсат етілген қызметкерлерге немесе қажетті кіру құқығына ие адамдарға қол жеткізуді де шектеу керек. Қазіргі таңда заманауи, электрондық құлыптарды пайдалану да қауіпсіздіктің бір мысалы бола алады, нақты уақыттағы құрылғыларға кіруді өзгертуге және кіру тарихын бақылауға мүмкіндік беретін кіруді басқару жүйелері бар электрондық құлыптарды пайдалану мағынасы болуы мүмкін. «Техникалық қызмет көрсетуді тұрақты тексеріп отырса, құлыптар мен кілттердің жұмысын және олардың тұтастығын үнемі тексеріп отырыңыз. Қажет болса, ескі немесе зақымдалған құлыптарды ауыстырыңыз. Кіру аудитін, яғни құрылғыларға кім және қашан қол жеткізгенін бақылау үшін құрылғыларға кіру журналын жүргізу маңызды. Негізгі кілттерді пайдаланған жағдайда, олардың қауіпсіз жерде сақталғанына және оларға тек жоғары білікті және сенімді қызметкерлер қол жеткізе алатынына көз жеткізу де маңызды» [5]. Рұқсат етілмеген физикалық қол жетімділікті болдырмау және құрылғыларды зақымданудан қорғау үшін қауіпсіздік корпустарын немесе құрылғы тартпаларын пайдалану керек.

IoT құрылғыларына арналған қорғаныс корпустарын немесе қораптарды пайдалану - құрылғыларды физикалық қорғауды қамтамасыз етудің және оларға рұқсатсыз кірудің алдын алудың тиімді әдісі. Сәйкес корпусты таңдау - IoT құрылғысының өлшемдері мен сипаттамаларына сәйкес келетін қорғаныс корпусын немесе тартпаны таңдап, корпус шаңнан, ылғалдан, соққылардан және басқа физикалық әсерлерден жеткілікті қорғаныс беретініне көз жеткізу керек. Көз деңгейінде орнату - техникалық қызмет көрсету немесе ауыстыру

құрылғысына қол жеткізуді жеңілдету үшін қауіпсіздік корпусын көз деңгейінде немесе басқа ыңғайлы жерде орнату маңызды.

Электромагниттік кедергілерден оқшаулау - қорғаныс корпусы құрылғының жұмысына әсер етуі мүмкін электромагниттік кедергілерден жеткілікті қорғаныс беретінін тексеру керек. Тұрақты техникалық қызмет көрсету - кез келген зақымдануды немесе ақауларды анықтау және жөндеу үшін қорғаныс корпусының және оның құрамдас бөліктерінің күйін үнемі тексеріп отыру керек. Қауіпсіздік стандарттарын сақтау - таңдалған қауіпсіздік корпусының тиісті қауіпсіздік стандарттары мен ережелеріне сәйкес келетініне көз жеткізу керек.

Қорыта айтқанда, осындай ұсыныстар мен нұсқауларды орындау арқылы IoT желісінің қауіпсіздігін арттыруға және құрылғылар мен деректерді әртүрлі қауіптерден қорғауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Николай, Пилипенко Интернет вещей — а что это? / Пилипенко Николай. — Текст: электронный // Хабр: [сайт]. — URL: <https://habr.com/ru/post/149593>
2. IoT Privacy and Security: Challenges and Solutions / Tawalbeh Lo'ai, Muheidat Fadi, Tawalbeh Mais, Quwaider Muhannad. — Текст: электронный // MDPI: [сайт]. — URL: <https://www.mdpi.com/2076-3417/10/12/4102>
3. Navod, N. T. Security and Privacy Issues in IoT Environment / N. T. Navod. — Текст: электронный // International Journal of Engineering and Management Research: [сайт]. — URL: <https://www.ijemr.net/ojs/index.php/ojs/article/view/238/445>
4. OWASP. — Текст: электронный // Википедия: [сайт]. — URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/OWASP>
5. OWASP IoT Top 10. — Текст: электронный // OWASP — Открытый проект обеспечения безопасности веб-приложений: [сайт]. — URL: <https://owasp.org/www-pdf-archive/OWASP-IoT-Top-10-2018-final.pdf>

Магистрант Нұсыпбекова А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІНІҢ (ИОТ) 5G ЖЕЛІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫН ТАЛДАУ

Ұялы байланыс күнделікті өмірімізді жеңілдететіп, әрі экономикамыздың дамуын жеделдете отырып, қоғамымыздың ажырамас бөлігіне айналды.

Ұялы байланыс технологиялары бірінші буыннан (1G) қазіргі қолданыстағы 4G байланыс парадигмасына дейін дамыды. Ал, 5G – бұл қазіргі таңда қолданысқа еніп жатқан, жетілдірілген жаңа технология. Ол сымсыз байланыс және қолданбалар саласында жаңа мүмкіндіктер мен қызметтерді ұсынады. Нақты 5G сипаттамаларына анықтама беретін болсақ, бұл ұялы байланыс технологиясының эволюциясымен де, желілік түйіндер мен архитектурадағы, қызметтердегі және пайдалану жағдайларындағы жойқын өзгерістерден туындаған революциямен де түсіндіріледі.

«Сымсыз байланыстың қазіргі тенденциялары 5G көптеген серпінді және дәстүрлі технологиялардың интеграциясы болатынын көрсетеді. 5G технологиясының нақты сипаттамалары Халықаралық телекоммуникация одағының радиобайланысты стандарттау секторымен (ITU-R) келісіліп, жасалады» [1].

«Халықаралық ұялы телекоммуникация 2020 (ИМТ-2020) талаптары қойылды. 5G желісіне арналған ИМТ-2020 талаптарына тоқталсақ, ИМТ-2020 үш түрлі пайдалану жағдайын қамтиды: кеңейтілген мобильді кең жолақты байланыс (enhanced mobile broadband, eMBB), массивтік машина түріндегі байланыс (massive machine type communication, mMTC) және өте сенімді төмен кедергі байланысы (ultra-reliable low-latency communication, URLLC).

Төменде ИМТ-2020 нәтижелері туралы негізгі статистика берілген. Деректер жылдамдығы: бұл талап сәйкесінше 10 Гбит/с және 20 Гбит/с-қа дейін жоғары байланыс (uplink, UL) және төмен байланыс (downlink, DL) үшін eMBB деректер жылдамдығын қолдайды.

«Пайдаланушы тәжірибесі бойынша күтілген деректер жылдамдығы UL және DL арналары үшін сәйкесінше 50 Мбит/с және 100 Мбит/с құрайды. Сонымен қатар, қол жеткізілген спектрлік тиімділік UL және DL үшін сәйкесінше 15 бит/с/Гц және 30 бит/с/Гц құрайды. Ал, ауданы бойынша трафик сыйымдылығы 10 Мбит/с/м² болуы тиіс» [2].

IoT (IoT) архитектурасы әдетте деректерді жинау, тасымалдау және өңдеу үшін бірге жұмыс істейтін бірнеше негізгі компоненттерді қамтиды. Міне, негізгі элементтер:

Құрылғылар мен сенсорлар: бұл қоршаған ортадан деректерді жинайтын сенсорлар, ақылды құрылғылар және басқа қосылған гаджеттер сияқты физикалық нысандар.

Желілік байланыс: құрылғылардағы деректер Wi-Fi, Bluetooth, LTE, 5G және басқаларын қоса алғанда, әртүрлі желілік технологиялар арқылы беріледі.

Деректерді өңдеу: жиналған деректер орнында өңделеді немесе одан әрі өңдеу және талдау үшін бұлтқа жіберіледі.

IoT платформасы: бұл жиналған деректерді басқа жүйелермен біріктіруге, құрылғыларды басқаруға және процестерді автоматтандыруға көмектесетін бағдарламалық жасақтама.

Пайдаланушы интерфейсі: соңғы компонент-бұл пайдаланушылар IoT жүйесімен, мысалы, мобильді қосымшалар немесе веб-порталдар арқылы өзара әрекеттесе алатын интерфейстер.

Бұл компоненттер бірге құрылғыларға пайдалы деректерді жинауға және өмір мен жұмыстың әртүрлі аспектілерін жақсарту үшін құнды ақпарат беруге мүмкіндік беретін IoT экожүйесін жасайды.

5G мен IoT (Заттар интернеті) арасындағы өзара әрекеттесу технологиялар мен қосымшалардың дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Міне, осы өзара әрекеттесудің бірнеше негізгі аспектілері:

Жоғары өткізу қабілеттілігі: 5G желілердің алдыңғы буындарымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары өткізу қабілеттілігін қамтамасыз етеді, бұл IoT құрылғыларына үлкен көлемдегі деректерді жоғары жылдамдықпен жіберуге мүмкіндік береді.

Төмен кідіріс: 5G желілері өте төмен кідіріске ие, бұл автономды көліктер немесе жабдықты қашықтан басқару сияқты жедел реакцияны қажет ететін IoT қосымшалары үшін өте маңызды.

Жақсартылған сенімділік: 5G желілері медициналық құрылғылар немесе инфрақұрылымды басқару жүйелері сияқты маңызды IoT қолданбалары үшін қажет сенімді қосылымды қамтамасыз етуге арналған.

Құрылғылардың жаппай қосылуын қолдау: 5G бірлігіне едәуір көп қосылымдарға қызмет ете алады, бұл IoT құрылғылары көп қоныстанған қалалық аудандар үшін өте қолайлы.

Энергия тиімділігі: 5G технологиялары IoT құрылғыларының қуат тұтынуын азайту механизмдерін қамтиды, бұл олардың қызмет ету мерзімін ұзартады және батареяларды жиі ауыстыру қажеттілігін азайтады.

Бұл сипаттамалар 5G-ді IoT экожүйесін дамыту және кеңейту үшін тамаша платформаға айналдырады, бұл жаңа инновациялық қосымшалар мен қызметтерді құруға мүмкіндік береді.

IoT үшін 5G желісінің аспектілерін модельдейтін MATLAB бағдарламасын жасау үшін келесі үлгі кодын пайдалануға болады. Бұл код IoT құрылғылары 5G желісі арқылы деректерді тасымалдайтын қарапайым жүйені модельдеуге көмектеседі.

```

% Параметры сети 5G и IoT
число_устройств = 10; % Количество IoT-устройств
частота_передачи = 1; % Частота передачи данных (в секундах)
пропускная_способность = 1000; % Пропускная способность канала (в Мбит/с)

% Инициализация переменных для хранения данных
данные = zeros(число_устройств, 1);

% Моделирование передачи данных от каждого устройства
for i = 1:число_устройств
    % Генерация случайного объема данных для передачи
    объем_данных = randi([1, 100], 1, 1); % Объем данных в Мбит
    данные(i) = объем_данных;
end

% Симуляция передачи данных в сети 5G
tic; % Запуск таймера
for i = 1:число_устройств
    % Пауза, имитирующая частоту передачи данных
    pause(частота_передачи);
    % Вывод информации о передаче данных
    fprintf('Устройство %d передало %d Мбит данных.\n', i, данные(i));
end
время_передачи = toc; % Остановка таймера и сохранение времени передачи

% Расчет эффективности сети
эффективность = sum(данные) / (пропускная_способность * время_передачи);
fprintf('Эффективность сети: %.2f%%\n', эффективность * 100);

% Анализ результатов
% Здесь вы можете добавить дополнительный анализ результатов

```

Пакеттің қабылдау жылдамдығын бөлу желілік трафикті модельдеудің маңызды аспектісі болып табылады, әсіресе MQTT контекстінде, онда құрылғылар әртүрлі жиілікте деректерді жібере алады. Бұл үлестірімді модельдеу үшін кездейсоқ оқиғаларды модельдеу үшін Пуассондық үлестіру сияқты әртүрлі статистикалық модельдерді қолдануға болады.

Мұнда пакеттің түсу жылдамдығының Пуассондық таралуын модельдейтін MATLAB кодының мысалы келтірілген:

```

% Параметры распределения
лямбда = 10; % Среднее количество событий (пакетов) в единицу времени

% Генерация Пуассоновского распределения для 1000 событий
пакеты = poissrnd(лямбда, 1000, 1);

% Визуализация распределения
histogram(пакеты);
title('Пуассоновское распределение скорости поступления пакетов');
xlabel('Количество пакетов');
ylabel('Частота');

```

Бұл код пакеттердің белгілі бір санының түсу жиілігін көрсететін гистограмма жасайды. Лямбда параметрі уақыт бірлігіне келетін пакеттердің орташа санын анықтайды. Бұл параметрді желінің сипаттамаларына сәйкес өзгертуге болады.

Оқиғаларға негізделген ақылды тұрақ жүйесін модельдеудің басты талаптарының бірі автомобильдердің келу және кету жиілігі, қол жетімді тұрақ орындары және тұрақ ұзақтығы сияқты әртүрлі параметрлерді ескеруді талап етеді. Мұндай жүйелерде MQTT тұрақ сенсорлары мен сервер арасында хабар алмасу үшін пайдаланылуы мүмкін.

MQTT көмегімен ақылды тұрақ жүйесін модельдейтін MATLAB кодының мысалын қарастырайық:

```
% Параметры системы умной парковки
число_мест = 50; % Количество парковочных мест
лямбда_прибытия = 5; % Скорость прибытия автомобилей (авто/час)
лямбда_убытия = 3; % Скорость убытия автомобилей (авто/час)

% Инициализация симуляции
текущее_число_авто = 0;
события = []; % Массив для хранения событий прибытия и убытия

% Симуляция работы парковки в течение одного часа
for t = 1:60 % Время в минутах
    % Прибытие автомобилей
    if rand < лямбда_прибытия / 60
        if текущее_число_авто < число_мест
            текущее_число_авто = текущее_число_авто + 1;
            события = [события; t, 'прибытие'];
        end
    end

    % Убытие автомобилей
    if rand < лямбда_убытия / 60 && текущее_число_авто > 0
        текущее_число_авто = текущее_число_авто - 1;
        события = [события; t, 'убытие'];
    end
end

% Вывод результатов симуляции
disp('События парковки:');
disp(события);
```

Талдау нәтижелері перспективалы байланыс желілеріндегі сымсыз сенсорлық желілер заттар интернетін дамыту шеңберіндегі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін құрамдас бөліктердің бірі болуы мүмкін екенін көрсетті.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

- 1 Darrell M. West, “How 5G technology enables the health internet of things”, Center for Technology Innovation at Brookings, July 2016.
- 2 Pierfrancesco Bellini, Paolo Nesi* and Gianni Pantaleo, “IoT-Enabled Smart Cities: A Review of Concepts, Frameworks and Key Technologies”, Appl. Sci. 2022, 12, 1607. <https://doi.org/10.3390/app12031607>.
- 3 S. Painuly, P. Kohli, P. Matta and S. Sharma, "Advance Applications and Future Challenges of 5G IoT," 2020 3rd International Conference on Intelligent Sustainable Systems (ICISS), Thoothukudi, India, 2020, pp. 1381-1384, doi: 10.1109/ICISS49785.2020.9316004.

Информационна сигурност

Студент(ка) Малышева Т. В., преподаватель, м.п.н. Софьина И.И.

Карагандинский технический университет

имени Абылкаса Сагинова, Казахстан

THE HUMAN FACTOR: UNDERSTANDING THE ROLE OF PEOPLE IN INFORMATION SECURITY

Abstract:

This article explores the critical role of human factors in information security. It discusses the psychological foundations of security behavior, the challenges posed by insider threats, and the importance of fostering a culture of security within organizations. By understanding and addressing the human element of information security, organizations can enhance their resilience against cyber threats and protect their digital assets effectively.

Introduction:

In the realm of information security, where technological advancements often take precedence, the human element remains a critical yet often overlooked aspect. While firewalls, encryption protocols, and intrusion detection systems play vital roles in safeguarding digital assets, the actions and decisions of individuals within organizations can significantly impact security outcomes. This article aims to delve into the intricate relationship between people and information security, highlighting the psychological, behavioral, and organizational factors that shape security resilience.

In today's digital landscape, where cyber threats continue to evolve in sophistication and frequency, understanding the human element is paramount. Despite the implementation of robust technical measures, vulnerabilities persist due to human error, negligence, or malicious intent. By recognizing the human factor as both a vulnerability and a strength, organizations can develop more holistic and effective strategies for mitigating cyber risks.

Main Part:

Understanding the Human Element:

This section delves into the psychological foundations of security behavior, examining how individual perceptions, cognitive biases, and decision-making processes influence security outcomes. Research in behavioral psychology has demonstrated that individuals often exhibit irrational or suboptimal behaviors when it comes to security practices. Factors such as risk perception, cognitive biases, and the influence of social norms can all impact an individual's adherence to security protocols. Understanding these psychological mechanisms is essential for designing interventions that promote more secure behaviors among employees.

Insider Threats: The Achilles' Heel of Information Security:

While external threats such as malware and hacking attacks garner significant attention, insider threats pose a formidable challenge to organizational security. Insider threats refer to security risks posed by individuals within an organization who misuse their access privileges to compromise data integrity, confidentiality, or availability. These insiders may be motivated by financial gain, revenge, ideology, or coercion. Insider threats can manifest in various forms, including data theft, sabotage, fraud, or espionage.

Mitigating insider threats requires a multifaceted approach that combines technical controls, such as access controls and monitoring systems, with organizational measures, such as employee screening, training, and awareness programs. However, detecting and preventing insider threats remains challenging due to the inherent trust placed in employees and the difficulty of distinguishing between legitimate and malicious activities.

Fostering a Culture of Security:

Organizational culture and security climate significantly influence employees' attitudes and behaviors towards security. A strong security culture is characterized by a shared commitment to security goals, open communication, and a proactive approach

to risk management. In contrast, a weak security culture may foster complacency, apathy, or resistance to security measures.

Leadership plays a crucial role in shaping organizational culture and promoting security awareness. By championing security initiatives, providing resources and support, and leading by example, leaders can set the tone for a security-conscious culture. Effective communication and training programs are also essential for equipping employees with the knowledge and skills needed to identify and respond to security threats.

Conclusion:

In conclusion, the human factor remains a critical consideration in information security. Despite the proliferation of technological solutions, vulnerabilities persist due to human error, negligence, or malicious intent. Understanding the psychological, behavioral, and organizational factors that influence security outcomes is essential for developing effective security strategies.

By promoting a culture of security that empowers individuals to prioritize security in their daily activities, organizations can enhance their resilience against cyber threats. Building a security-conscious culture requires leadership commitment, effective communication, and ongoing training and awareness programs. By addressing the human element of information security, organizations can better protect their digital assets and mitigate the risks posed by cyber threats.

References:

1. Adams, A., & Sasse, M. A. (1999). Users are not the enemy. *Communications of the ACM*, 42(12), 40-46.
2. Anderson, R. (2008). *Security engineering: A guide to building dependable distributed systems*. John Wiley & Sons.
3. Dhamija, R., Tygar, J. D., & Hearst, M. (2006). Why phishing works. In *Proceedings of the SIGCHI conference on Human Factors in computing systems* (pp. 581-590).
4. Fischhoff, B. (2008). Assessing adolescent decision-making competence. *Developmental Review*, 28(1), 12-28.

ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**Минен**

PhD, доцент Шуханова Ж.К., PhD, доцент Боташев Е.Т., магистрант Алдабергенов Ә.Ж., магистр Чуманов А.Ш., магистр Холмаханов Н.С
М. Әуезова атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті., Қазақстан Республикасы

**ТҰТҚЫР ЖӘНЕ ТҰТҚЫРЛЫҒЫ ЖОҒАРЫ МҰНАЙ ӨНДІРУДІ
ИНТЕНСИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ БУ-ЦИКЛДІК ӘДІСІ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫН ТАЛДАУ.**

Соңғы жылдары мұнай өнеркәсібінде мұнай қорлары құрылымының нашарлауының тұрақты үрдісі байқалды, ол тартылуы қиын мұнайдың өсуінен, күрделі геологиялық - физикалық жағдайлары бар игеруге енгізілетін кен орындары санының ұлғаюынан, мұнайдың тұтқырлығы жоғары карбонатты коллекторлардың үлес салмағының артуынан, кең мұнай-газ аймақтары бар және төселетін кен орындарының көп мөлшерінің болуынан көрінеді су және т. б. Осындай жағдайларда кен орындарын игерудің жоғары техникалық - экономикалық көрсеткіштерін алу мақсатында Мұнай қабатына әсер етудің жаңа тәсілдері мен технологияларын жасау және өндіріске енгізу ең өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Қабаттардың мұнай беруін арттырудың жаңа әдістерін іске асыру бүгінгі таңда мұнай өнеркәсібіндегі ғылыми-техникалық прогрестің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Әлемнің барлық мұнай өндіруші елдері қабаттардың мұнай беруін ұлғайту мәселесімен қарқынды айналысады, өйткені әзірленіп жатқан құрылымдарда мұнай берудің артуы жаңаларын ашумен тең. Егер мұнай өндіруді арттыру әдістері, әдетте, қолданыстағы кен орындарында, қалыптасқан инфрақұрылымы бар өмір сүретін аймақтарда жүзеге асырылатындығын ескеретін болсақ, онда олардың тиімділігі жаңа кен орындарын іздеумен және барлаумен салыстырғанда, әсіресе Шығыс Сібір, Татарстан, Удмуртия, Башқұртстан және т. б. аудандарда бірнеше есе артады. Ресейде де, шетелде де мұнай өндіруді арттырудың барлық жаңа әдістерінің ішінде термиялық әдістер технологиялық және техникалық жағынан ең дайын болып табылады. Оларды ең

күрделі физика-геологиялық жағдайларда қолдануға болады және тұтқырлығы 10000 мПа - ға дейін мұнай өндіруге мүмкіндік береді. с. сонымен бірге соңғы мұнай беру 6-20-дан 30-50% - ға дейін артады, бұл басқа жаңа әдістерге қол жетімді емес. Мысалы, Қаражанбас кен орнында термиялық ДДҰ есебінен мұнай беру 6,9 – дан 41,2% – ға дейін, Усин кен орнында - 7,6 – дан 27,4% - ға дейін, Кеңқияқ кен орнында-16,5-тен 44,5% - ға дейін, Гремиха туған жерінде-6,1-ден 35,6% - ға дейін ұлғайтылды.

Жоғарыда аталған базалық объектілердегі ауқымды жұмыстар термиялық әдістердің дамуына ерекше үлес қосты. Бұл кен орындары өнімді шөгінділердің пайда болу тереңдігінің кең ауқымымен, коллекторлар мен оларды қанықтыратын сұйықтықтардың әртүрлі типтері мен қасиеттерімен сипатталады, бұл термиялық әдістерді қолданудың жинақталған тәжірибесін көптеген ұқсас объектілерге ауыстыруға мүмкіндік береді. Базалық объектілердің айрықша ерекшелігі - оларда болашаққа қарай әртүрлі технологиялар мен техникалық құралдарды сынаудың гиббті, көпфункционалды жүйелері жобаланады.

Тұтқыр және жоғары тұтқыр майларды интенсивтендірудің ең тиімді әдісі-мұнай қабатына пароциклді әсер ету. Пароциклді әдіс технологиясы басқа белгілі жылу технологияларындағы бірқатар кемшіліктерді оң шешуге мүмкіндік береді. Пароцикл әдісі технологиясының негізгі артықшылықтары:

- жылу тасымалдағышты өнімді қабатқа енгізуді тарату процесі жеделдетіледі, нәтижесінде жылу әсерінің қарқыны және процестің жылу тиімділігі артады;
- өндіруші ұңғымалардың өнімділік сипаттамасы артады, бұл мұнай өндірудің қарқындылығына және мұнай қорларын өндіру қарқынының артуына әкеледі;
- коллектордың жылу әсерімен қамтылуы артады және нәтижесінде мұнай қорларының түпкілікті өндірісі өндіріледі;
- ұңғымалардың сирек торларын қолдану үшін жағдайлар жасалады, соның арқасында күрделі салымдар айтарлықтай төмендейді.

Қабатқа термиялық әсер етудің әртүрлі әдістеріне шолу Қазіргі уақытта термиялық әдістердің әртүрлі технологиялары дербес дамыды. Кейбіреулері өнеркәсіптік ауқымға ие болды, ал басқалары тәжірибелік - өнеркәсіптік сынақтардан өтуде, ал басқалары зертханалық зерттеулерден өтті. Қабатқа

термиялық әсер етудің негізгі технологияларына мыналар жатады: ● ыстық суға (НВУ) әсер ету; ● бу жылуының әсері (РТУ); ° внутривластовое жануы (Г); ● парциклді қабаттың төменгі аймағына әсер ету. Бұл технологияларды толығырақ қарастырайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Булатов А.И., Кусов Г.В., Савенок О.В. Асфальто-смоло-парафиновые отложения и гидратообразования: предупреждение и удаление в 2 томах : учебное пособие. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2011. – Т. 1–2.
 2. Булатов А.И., Волощенко Е.Ю., Кусов Г.В., Савенок О.В. Экология при строительстве нефтяных и газовых скважин : учебное пособие для студентов вузов. – Краснодар : ООО «Про- свещение-Юг», 2011. – 603 с.
 3. Булатов А.И., Савенок О.В. Капитальный подземный ремонт нефтяных и газовых скважин в 4 томах. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2012–2015. – Т. 1–4.
 4. Булатов А.И., Савенок О.В., Яремийчук Р.С. Научные основы и практика освоения нефтяных и газовых скважин. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2016. – 576 с.
 5. Булатов А.И., Качмар Ю.Д., Савенок О.В., Яремийчук Р.С. Освоєння нафтових і газо- вих свердловин. Наука і практика : монографія. – Львів : Сполом, 2018. – 476 с.
 6. Бурже Ж., Сурио П., Комбарну М. Термические методы повышения нефтеотдачи пластов. – М. : Недра, 1988. – 424 с.
 7. Желтов Ю.В., Кудинов В.И., Малофеев Г.Е. Разработка сложнопостроенных месторождений вязкой нефти в карбонатных коллекторах. – М. : Недра, 1988. – 313 с.
 8. Зазовский А.Ф., Федоров К.М. О вытеснении нефти паром. – М. : Препринт ИПМ АН СССР, 1986. – № 267. – 82 с.
 9. Кудинов В.И. Совершенствование тепловых методов разработки месторождений высоковязких нефтей. – М. : Нефть и газ, 1996. – 284 с.
- Мирзаджанзаде А.Х., Аметов И.М. Прогнозирование промысловой эффективности методов теплового воздействия на нефтяные пласты. – М. : Недра, 1983. – 222 с.

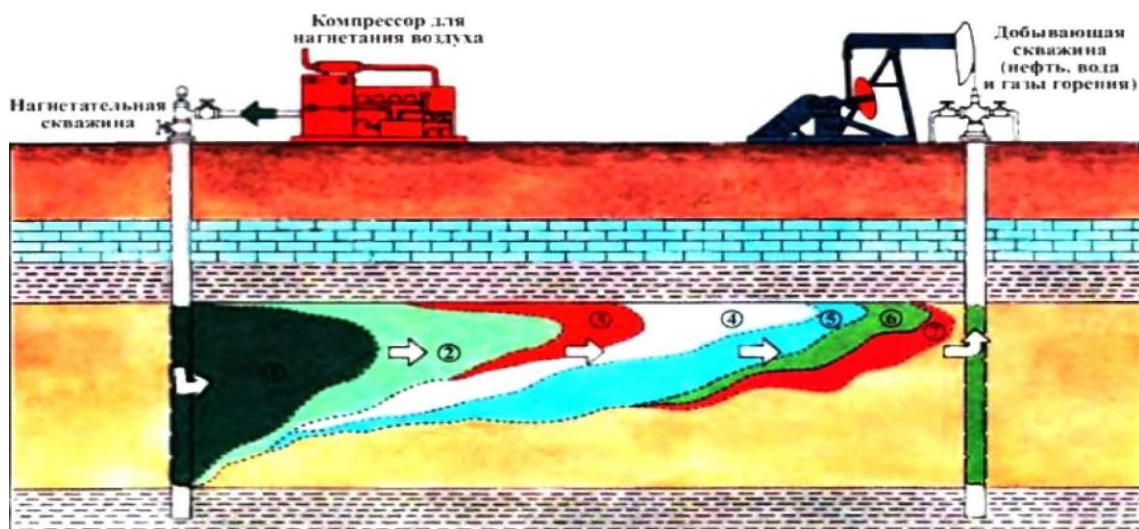
PhD, доцент Шуханова Ж.К., PhD, доцент Боташев Е.Т., магистрант Алдабергенов Ә.Ж., магистр Чуманов А.Ш., магистр Холмаханов Н.С
М. Әуезова атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті., Қазақстан Республикасы

ЖОҒАРЫ ТҰТҚЫРЛЫ МҰНАЙ ӨНДІРУДІ ЖЫЛУ БЕРІ ӘДІСІ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫН ТАЛДАУ.

Бу айдау кезінде өнімді қабаттан мұнай өндіруді арттыруға мұнайдың тұтқырлығын төмендету арқылы қол жеткізіледі, нәтижесінде қабаттың әсермен қамтылуы жақсарады; мұнайды кеңейту, оны бумен айдау және еріткішпен экстракциялау арқылы нәтижесіне коэффицентін арттырады. Мұнайдың тұтқырлығы температураның жоғарылауымен айтарлықтай төмендейді, әсіресе 30-80 с аралықта. температураның бастапқы жоғарылауымен (қабаттан жоғары) мұнайдың тұтқырлығының салыстырмалы түрде жоғары төмендеу жылдамдығы байқалады. Температураның жоғарылауымен мұнайдың тұтқырлығы судың тұтқырлығына қарағанда қарқынды төмендейді, бұл мұнай өндірудің жоғарылауына да оң әсер етеді. Мұнайды қыздыру кезінде оның тұтқырлығының төмендеуі мұнайдың қозғалғыштығының жоғарылауына әкеледі, бұл қабаттың қалыңдығы бойынша да, ауданы бойынша да пластыстырғыш агентпен қабаттың қамту коэффицентіне айтарлықтай әсер етеді.

Процесс внутрипластового жану тәсілі – бұл кен орындарын эзірлеу тұтқыр мұнайды арттыру мақсатында түпкі нефтеизвлечения, ол негізделеді энергиясын пайдалану кезінде алынатын жартылай жағу мұнайдың ауыр фракцияларын (кокс) қабаттық жағдайдағы құю кезінде қабатқа окислителя (ауа). Процесс внутрипластового жану барлық артықшылықтарына ие термиялық әдістерін ығыстыру мұнайды ыстық сумен және бумен, сондай-ақ смешивающегося вытесне - ру болып жатқан аймағында термиялық крекинг, онда барлық көмірсутектер қайта барады газ фазаға. Ең қарапайым жағдайда, қабаттың ішінде қозғалатын жану ошағын (ВДОГ) құру үшін екі ұңғыманы бұрғылау қажет, олардың бірі айдау, екіншісі өндіру. Процесті бастамас бұрын осы ұңғымалар арасында ауа айналымын жасау керек. Одан кейін кенді аймағында әсерлі (айдау) ұңғыма жағдай жасайды, қажетті бастамашылық жасау

үшін білім беру мен тұрақты ошақтың жану қаттағы. Ол үшін кенжарлық электр жылытқыштары, кенжар отын қыздырғыштары, химиялық реагенттер және т.б. қолданылады, олардың көмегімен олар қабаттағы мұнайды жағады. Алу кезінде тұрақты жану қаттағы кезде жану бастады қайта қарай жылжу ұңғымаларға, керемет ұңғыма айналады тек - гнетательной. Ол үшін ұңғыманың кенжары салқындатылып, ұңғымадан жылыту құрылғысы бетіне шығарылады, ал тотықтырғыш (әдетте ауа) ұңғымаға үнемі беріле бастайды. Шамамен 260°C температурада мұнай құрамына кіретін кейбір көмірсутектердің жануы, су түзілуі, сондай - ақ Кокс тәрізді қалдықтың (отынның) түзілуі жүреді. Gorenje. Температурасы 370°C тұтанады және жана бастайды коксообразный қалдығы құра отырып, жану өнімдері (су, көмір қышқыл газы, көміртек тотығы). Жану учаскесіндегі қабаттың аздаған протяженно - дің құра отырып, фронт жану кезінде үздіксіз құю ауаның (окислите - ля) жылжиды оңтүстік бағытында айдау қарай өндіруші ұңғыма. Қозғалу жылдамдығы жану фронтының бойынша кәсіптік мәліметтер бойынша, шамамен $0,03-1,07$ м/тәул. Температура жану фронтының әдетте шамамен $400-500^{\circ}\text{C}$ және одан да көп. Айдау және өндіру арасындағы өнімді қабаттың учаскесі- Ұңғымаларды бірнеше температуралық аймақтарға бөлуге болады (сурет. 1).

1 – сурет-қабатішілік жану кезіндегі тән аймақтар: 1-күйдірілген аймақ (жұмыс агенттерінің сүзу аймағы – су және ауа); 2-ауаны және буланған суды сүзу аймағы; 3-жану аймағы және майданы ($300-630\text{-C}$); 4-бу аймағы; 5-конденсация және ыстық су аймағы (бастапқы қабат температурасынан $10-100\text{-C}$ жоғары) Gorenje; 6 – мұнай білік (температура жақын бастапқы); 7 – жану газдар

Бар екі нұсқасы внутривластового жану – прямоточный және противоточ - ті. Кезінде прямоточном нұсқада внутривластового жану заживание қыртысты және беру окислителя арқылы жүргізіледі бір

ұңғымаға. Тотықтырғыш және жану фронты бұл ретте движутся оңтүстік бағытында әсерлі (айдау) ұңғыманың ұңғымаларға. Қарама-қарсы нұсқада қабаттың тұтануы және тотықтырғышты қабатқа айдау әртүрлі ұңғымаларда жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Булатов А.И., Кусов Г.В., Савенок О.В. Асфальто-смоло-парафиновые отложения и гидратообразования: предупреждение и удаление в 2 томах : учебное пособие. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2011. – Т. 1–2.
2. Булатов А.И., Волощенко Е.Ю., Кусов Г.В., Савенок О.В. Экология при строительстве нефтяных и газовых скважин : учебное пособие для студентов вузов. – Краснодар : ООО «Про- свещение-Юг», 2011. – 603 с.
3. Булатов А.И., Савенок О.В. Капитальный подземный ремонт нефтяных и газовых скважин в 4 томах. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2012–2015. – Т. 1–4.
4. Булатов А.И., Савенок О.В., Яремийчук Р.С. Научные основы и практика освоения нефтяных и газовых скважин. – Краснодар : Издательский Дом – Юг, 2016. – 576 с.
5. Булатов А.И., Качмар Ю.Д., Савенок О.В., Яремийчук Р.С. Освоения нафтових і газо- вих свердловин. Наука і практика : монографія. – Львів : Сполом, 2018. – 476 с.
6. Бурже Ж., Сурио П., Комбарну М. Термические методы повышения нефтеотдачи пластов. – М. : Недра, 1988. – 424 с.
7. Желтов Ю.В., Кудинов В.И., Малофеев Г.Е. Разработка сложнопостроенных место- рождений вязкой нефти в карбонатных коллекторах. – М. : Недра, 1988. – 313 с.
8. Зазовский А.Ф., Федоров К.М. О вытеснении нефти паром. – М. : Препринт ИПМ АН СССР, 1986. – № 267. – 82 с.
9. Кудинов В.И. Совершенствование тепловых методов разработки месторождений вы-соковязких нефтей. – М. : Нефть и газ, 1996. – 284 с.
10. Мирзаджанзаде А.Х., Аметов И.М. Прогнозирование промысловой эффективности методов теплового воздействия на нефтяные пласты. – М. : Недра, 1983. – 222 с.

**Голубев В.Г., Садырбаева А.С., Туребекова А.М.,
Джусенов А.У., Куантур Н.Н.**

Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Казахстан

РАЗРАБОТКА ИНГИБИТОРА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КОРРОЗИИ И ОТЛОЖЕНИЯ СОЛЕЙСЛОЖНОГО ДЕЙСТВИЯ

Добыча нефти, содержащей значительное количество воды, сопровождается образованием эмульсии, характеризующейся значительной вязкостью и стойкостью. В тех случаях, когда эта вода начинает перенасыщаться находящимися в ней солями, то последние начинают выпадать в ней в кристаллическом виде и в дальнейшем удаляться из нее жидкостным потоком [1,2]. Наружная поверхность оборудования, имеющая определенную шероховатость, способствует формированию на ней значительного количества зародышей, становящихся центрами отложений. Указанные формирования характерны для поверхностей труб, изготовленных из сталей. Увеличение концентрации солевых ионов, или уменьшение граничного барьера растворимости совокупно добываемой жидкости, может оказывать существенное воздействие на увеличение вероятности выпадения в осадок отложений, представляющих собой плохо растворимую неорганику. При этом необходимо отметить, что осадки могут образовываться под воздействием смешения вод, имеющих различный состав и химическую несовместимость.

Химический метод предупреждения протекания коррозионных процессов в скважинном оборудовании базируется на применении специальных ингибиторов, позволяющих снижать коррозионную скорость, не воздействуя на защищаемые металлические поверхности [3,4]. Суть механизма лежит в адсорбционных процессах, позволяющих создавать специальную пленку на защищаемых поверхностях оборудования. Кроме того, уменьшается поверхностное натяжение на линии соприкосновения между нефтью и водой, а

также возможно возрастание способности нефти смачивать защищаемую металлическую поверхность.

В используемых ингибиторах, позволяющих бороться с коррозией и отложениями солей нашли применение такие, как полифосфаты неиногенного характера, промышленные сульфонационные кислоты, различные варианты органических соединений фосфорных кислот, кислоты с низкой молекулярностью, относящиеся к поликарбонатовым, и кроме этого различные вариации указанных составов. Ингибиторы на основе фосфоорганики, обладая высоким эффектом, не требуют большого количества [5]. Для борьбы с отложениями применяют композиции на основе ОЭДФ, являющейся модификацией фосфоновой кислоты [6,7]. К сожалению, некоторые ингибиторы, имеющие в качестве базовой основы некоторые кислоты, способствуют образованию коррозии нефтепромыслового оборудования. Известны реагенты, использующие смесь модифицированных имидазолинов с альдимидами [6,7]. Эти ингибиторы достаточно эффективны при солеотложениях при низкой коррозионной активности. В ингибиторах коррозии обычно используют органические соединения, водно-спиртовые, а также углеводородные растворители и прочие добавки, регулирующие свойства реагентов. К активным компонентам, входящим в ингибиторы коррозии, относятся такие, как жирные и органические кислоты, фосфорсодержащие соединения, высокомолекулярные и низкомолекулярные амины и имидазолины [8]. При помощи соединений спирта регулируются как физические, так и химические, а также технологические свойства реагента, так например, возрастает стойкость к отрицательным температурам, а также возрастают качества гидрофильности, т.е. низкое поглощение воды, что является весьма важным качеством. Составы в виде соединений углеводорода оказывают влияние на растворимость ингибитора, а добавка неиногенного ПАВ улучшают способность металлической поверхности к смачиванию, а также адсорбирования на ней самого реагента.

Сотрудниками кафедры «Нефтегазовое дело» ЮКУ им. М. Ауэзова была разработана рецептура бактерицид ингибитора на базе отходов госсиполовой смолы, являющейся отходом при переработке хлопка [9]. Указанный ингибитор показал высокую эффективность по борьбе с коррозией стали для сред, в которых имеется H_2S и CO_2 , т.е. сред, являющихся минерализованными и содержащими углекислоту. Выполненные исследования показали его эффект защиты металлического оборудования до 95%, а также 100% подавление СВБ за счет использования в масс. %: морфолидапеларгоновой кислоты - 20-30, неиногенного поверхностного вещества - 20-25, госсиполовой смолы - 15-20 и растворителя - остальное. Состав получали следующим способом. В сосуд объемом 100 мл подавали 10 мл метанола, а затем туда подавали 20 мл оксиэтилированных жирных кислот ГС и после тщательного перемешивания туда добавляли метанол в таком количестве, чтобы общий объем смеси составил 100 мл. Конечная смесь в виде вязкой суспензии имела темно коричневый цвет и запах госсиполовой смолы. С целью установления, какими защитными качествами обладает данный ингибитор коррозии, применяли гравиметрический и электрохимический методы. Первый метод применяли на образцах, изготовленных из Ст3, являющейся углеродистой, которые помещали в специальные ячейки, заполненные стандартным раствором сероводорода(в соответствии с ГОСТ 9.506-87). Роль агрессивной среды играла модельная пластовая вода, имеющая плотность $1,11 \text{ г/дм}^3$, концентрация H_2S равной 100 мг/л . Данные испытания составляли порядка 6 часов. Электрохимический способ заключался в определении поляризационного сопротивления путем выполнения линейных замеров. Эффект защищенности находили путем сопоставления сред, в одной которых находился ингибитор коррозии, а в другой того ингибитора не было. При этом, роль агрессивной среды играла модельная пластовая вода, имеющая плотность $1,11 \text{ г/дм}^3$, концентрация H_2S составляла 50 мг/л , а растворенная углекислота имела концентрацию 1000 мг/л . Скоростные показатели осуществляли порядка 5 или 6 часов до того значения, пока оно не становилось стабильным.

Таким образом, для дальнейших исследований был использован отечественный ингибитор, полученный на основе использования компонентов госсиполовой смолы.

Предлагаемый ингибитор позволит достичь эффекты: а) увеличить качество защиты от углекислотной коррозии, б) снизить образование солей CaCO_3 .

Литература

1. Кащавцев, В.Е. Прогнозирование и контроль солеотложений при добыче нефти / В.Е. Кащавцев, И.Т. Мищенко. – М.: Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2001. – 134 с.

43. Кащавцев, В.Е. Предупреждение солеобразования при добыче нефти / В.Е. Кащавцев, Ю.П. Гаттенбергер, С.Ф. Люшин. М.: Недра, 1985. - 215 с.

3. Султанова (Хусаинова), Д.А. Способы предотвращения солеотложения при разработке и эксплуатации залежей нефти / Л.А. Шангараева, А.В. Максютин, Д.А. Султанова (Хусаинова) // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-1.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19032> (дата обращения: 07.02.2019).

4. Султанова (Хусаинова), Д.А. Оценка совместимости ингибиторов различного назначения в процессе добычи нефти / Д.А. Султанова (Хусаинова), А.В. Максютин, Р.Р. Хусаинов // Материалы региональной научно-практической конференции «Научная сессия ученых Часть I». – Альметьевск. – 2014. – С. 66-69.

5. Антипин, Ю.В. Использование гелеобразующей технологии для повышения эффективности предотвращения образования отложений солей в скважинах / Ю.В. Антипин, Г.Ш. Исланова // Разработка и эксплуатация нефтяных и газовых месторождений: сборник научных трудов. Уфимский государственный нефтяной технический университет. Уфа, 1999. - С. 67-77.

6. Патент № 2256727 С23, Российская Федерация. Ингибитор коррозии и солеотложения (варианты) / Ивонин М.В., Заволокин В.И.,

Шукайло Б.Н.; заявитель и патентообладатель Общество с ограниченной ответственностью «Северодонецкий завод реагентов и водоочистного оборудования» (ООО «СЗ РВО»), Заявл. 23. 12. 2003, опубл. 20. 07. 2005, Бюл. № 12. – 8 с.

7. Патент №: 2394941 С23, 20.07. Российская Федерация. Способ получения ингибиторов коррозии / заявитель и патентообладатель Общество с ограниченной ответственностью «Промышленно-торговая компания ТАНТАНА», Заявл. 29. 12. 2008, опубл. 20. 07. 2010, Бюл. № 20. – 8 с.

8. Брегман, Дж. Ингибиторы коррозии; под ред. Л.И. Антропова: пер. с англ. Н.Н. Вржосек. – Л.: Химия, 1966. – 311 с.

9. Надиров К.С., Бондаренко В.П., Голубев В.Г. Монография Реагенты комплексного действия на основе модифицированных гудронов хлопкового масла для нефтегазовой отрасли. Шымкент. 2017. – 312 с.

х.ғ.к., профессор Орынбасаров А.К., магистрант Токтасынов А.Т., магистр Джусенов А.У., магистр Бекбаева Г., Ташибаев Н.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы

ҰҢҒЫМА ҚАБЫРҒАЛАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ МАҚСАТЫНДА ТЕЖЕГІШ БҰРҒЫЛАУ ЕРІТІНДІЛЕРІН ҚОЛДАНУ

Біздің елімізде мұнай мен газ өндірудің жоғары қарқынын қамтамасыз ету жаппай бұрғылау аудандарымен салыстырғанда өнімді горизонттардың неғұрлым терең орналасуымен және неғұрлым күрделі тау-кен-геологиялық жағдайларымен сипатталатын көмірсутек шикізатының жаңа кен орындарын игерумен сөзсіз байланысты. Әлемнің барлық елдерінде сазды жыныстарды қазу үшін ингибиторлық әсері бар, әртүрлі құрамдары бар, су және сусыз негіздегі жуу сұйықтықтары қолданылады. Олар, әдетте, нақты геологиялық жағдайларға арналған және басқа аймақтарда іс жүзінде қолданылмайды.

бұрғылау ерітіндісінің ұңғыма қабырғаларына әсері туралы зерттеулердің басынан бастап, мұндай қоспаларды сазды ерітіндіге енгізу қажет екендігі анықталды, олар тау жыныстарындағы тұздармен әрекеттесіп, жоғары тығыздықтағы жауын-шашын береді [1]. Ф.Ф.Лаптевтің ұсынысы бойынша осындай материалдардың бірі натрий силикаты болды [2]. Бұл материал саздағы тұздармен әрекеттесіп, ерімейтін силикативтер жасайды, олар өз кезегінде саздың жеке бөлшектерін цементтейді.

сазды натрий силикатымен өңдеу бөлшектердің бетінде жұқа, бірақ берік қабықтың пайда болуына әкеледі, бұл бөлшектердің цементтеу жағдайларын жақсартады. Бірақ қабықтың пайда болуы саздардың ылғалдануына жол бермейді, бұл олардың ісінуіне, содан кейін ыдырауына әкеледі. Сайып келгенде, бұл шешімдер геологиялық қасиеттерді сақтаудағы үлкен қиындықтарға байланысты кеңінен қолданылмады.

сазды шөгінділерді бұрғылау тәжірибесінде мұнай негізіндегі ерітінділерді (РНО) қолдану тәжірибесі бар. Олардың көптеген модификациялары жасалды [3]:

- әк-битум ерітіндісі (ӘБЕ) - мұнай негізіндегі ерітінді, оның дисперсиялық ортасы дизель отыны немесе мұнай, ал дисперсті фазасы - жоғары тотыққан битум, кальций гидроксиді, барит және аз мөлшерде эмульсияланған су. ӘБЕ арнайы мақсаттағы ерітінді болып табылады; оңай ісінетін, сазды жыныстардың құлауына бейім, жоғары еритін тұздармен ұсынылған тұзды шөгінділерді бұрғылау кезінде, сондай-ақ коллекторлық қасиеттері төмен өнімді қабаттарды ашу кезінде қолданылады;

-эмульсиялық әк - битум ерітіндісі (ВИЭР) - дисперсті фаза ретінде минералданған су мен ӘБЕ қатты компоненттері (битум, әк, барит) бар әк-битум ерітіндісіне негізделген инвертті эмульсия (II типті эмульсия);

- жоғары концентрацияланған инвертті эмульсиялық ерітінді (ВИЭР) - ВНИИБТ - да әзірленген және арнайы эмульгатор-эмульгатордың көмегімен алынған мұнай негізіндегі жүйелерге жатады. ВИЭР Ұңғымаларды бұрғылау кезінде 70 °С-тан аспайтын температурада қолдануға арналған.

Сазды жыныстарда бұрғылау үшін көбінесе инвертті эмульсиялық ерітінділер қолданылады. Инвертті эмульсияның берілген қасиеттерін сенімді бақылау және сақтау кезінде тұрақсыз саз балшықтарындағы ұңғымалар қабырғаларының тұрақтылығы 30 күнге дейін сақталады. Бұл жағдайда магистральдың тұрақтылығын сақтау, үздіксіз фазасы көмірсутектер болып табылатын бұрғылау ерітіндісі сазды жыныстарға қатысты инертті болып табылады, ал көмірсутектер мұнай өнімдерінің молекулаларының үлкен мөлшеріне байланысты саз шиферінің тесіктеріне ене алмайды. Айта кету керек, құрылымда сазды тау жыныстарымен ешқандай байланысы жоқ органикалық полярлы емес сұйықтықтар шамалы сыну қысымын көрсетеді.

Иер бірқатар артықшылықтарына қарамастан, оларды мұнай мен газға Ұңғымаларды бұрғылау кезінде қолдану қазіргі уақытта шектеулі. Әлемдік тәжірибеде көмірсутек негізіндегі жуу сұйықтықтарының үлесі 10% - дан аспайды [4]. Қатты минералды бұрғылау кезінде олар одан да аз қолданылады, бұл улы материалдарды қолдануды шектейтін экология талаптарына, технологиялық қиындықтарға және жоғары шығындарға байланысты. Сонымен қатар, салыстырмалы түрде жоғары пластикалық тұтқырлық пен төмен шекті динамикалық сдысу кернеуіне байланысты мұндай ерітінділердің ұңғыманы тазарту қабілеті су негізіндегі ерітінділерге қарағанда әлдеқайда нашар.

Ұңғыма қабырғаларының тұтастығының бұзылуынан туындаған асқынулардың алдын-алуға қатысты ең перспективалы болып белсенді ингибиторлық бұрғылау ерітінділері танылады. Тежеудің негізгі міндеті - ұңғыманың қабырғаларын құрайтын сазды жыныстардың ылғалдануын болдырмау және жарылған жыныстың ерітіндіге өтуіне жол бермеу.

Сазды жыныстар бойынша мұнай және газ ұңғымаларын бұрғылау нәтижелерін бағалай отырып, кальций ерітінділерін қолдана отырып, ұңғымалардың қабырғаларын тұрақтандыру міндеті әлсіз ингибиторлық әсерге және кальций агрессиясына төзімді басқа мақсаттағы химиялық реагенттердің болмауына байланысты шешілмеді деген қорытынды жасауға болады.

Жақында тұрақсыз сазды жыныстарды бұрғылау кезінде хлоркалий полимерлі сазды және сазсыз ерітінділер сәтті қолданылды.

Жоғарыда аталған барлық бұрғылау ерітінділерінде (желім, әк, Силикат, Мұнай негізіндегі) қатты фазаның мөлшері жоғары, бұл бұрғылаудың механикалық жылдамдығының төмендеуіне және ұңғыма құрылысының қымбаттауына әкеледі.

Бұл ерітінділердің жетіспеушілігі қатты фазасы төмен бұрғылау ерітінділерін немесе дисперсті емес ерітінділерді кеңінен қолдануды қажет етті. Бұл ерітінділерде саз материалдарының ісінуі мен дисперсиясының алдын алу үшін полимерлер мен еритін тұздар қолданылады. Полимерлі ерітінділерді пайдалану кезінде бұрғылаудың жоғары техникалық-экономикалық көрсеткіштеріне нақты тау-кен геологиялық жағдайларына байланысты реттеуге болатын салыстырмалы түрде төмен реологиялық параметрлердің, • қанағаттанарлық майлау, тежеу және флокуляциялық қасиеттердің арқасында қол жеткізіледі [5].

Полимерлік жүйелерді пайдаланудың басты артықшылығы-ұңғыма оқпанының тұрақтылығын сақтау.

Шетелдік компаниялар әзірлеген бұрғылау ерітіндісінің басқа да жоғары ингибирленген жүйелері бар. Оларға, ең алдымен, ANCO-2000; polyvis-2 негізіндегі жүйе; улы емес Синтетикалық биологиялық ыдырайтын көмірсутек негізіндегі ерітінділер жатады.

Бұрғылаудың ұқсас жағдайлары үшін отандық бұрғылау ерітінділері жүйелеріне мыналар жатады:

- Рагипол-диспергирленбейтін, тежейтін және жоғары флокуляциялық қасиеттері бар полимер гидрогельдеріне негізделген қатты фазасыз бұрғылау ерітіндісі; жоғары лездік және төмен жиынтық (30 минут ішінде 4-5 см³) сүзу; жоғары сдысу жылдамдығында төмен тұтқырлық және төмен флысу жылдамдығында жоғары;

- Ринполис-полисахаридтік сипаттағы полимерлі бұрғылау ерітіндісі, құрамында кешенді әсер ететін баз (ПКД-515), минералды тұздар мен кешендер бар;

- рнсо эмульсиялық жүйесі, оның дисперсиялық ортасы Синтетикалық биологиялық ыдырайтын көмірсутекті сұйықтық (альфаолефиндер, полиальфаолефиндер, өсімдік майлары мен жануарлар майларының күрделі эфирлері), ал дисперсті фазасы-қатты құрылымды түзетін эмульсияланған минералданған су болып табылады.

Аталған тежегіш бұрғылау ерітінділері күрделі көп компонентті жүйелер болып табылады, олар көбінесе өте жоғары шығындарға ие. Соңғы жағдай оларды оңай құлап кететін саздардың салыстырмалы түрде аз аралықтарын бұрғылау кезінде қолдануды едәуір қиындатады.

Қолданыстағы тежегіш бұрғылау ерітінділерінің жүйелеріне талдау және оларды қолдану тәжірибесі жүргізілді. Әмбебап ингибиторлық жүйелер жоқ екендігі көрсетілген. Нақты тау-кен геологиялық жағдайлары үшін бұрғылау ерітіндісінің тиісті жүйесін таңдағанда жеке көзқарас қажет.

Қазіргі уақытта және жақын болашақта сазды шөгінділерде ұңғымаларды салу тиімділігін арттыру мәселесін шешудегі бірінші кезектегі міндеттер:

- технологиялық параметрлері нақты геологиялық-техникалық шарттарға сәйкес келетін жоғары ингибиторлық бұрғылау ерітіндісін қолдану;

- арзан және қолжетімді материалдар негізінде тежегіш бұрғылау ерітінділері жүйелерінің құрамы мен рецептурасын әзірлеу;

бұрғылау ерітінділерін тежеу үшін улы емес, экологиялық таза реагенттер жасау.

Әдебиеттер

1 Булатов А.И., Габузов Г.Г. Гидромеханика углубления и цементирования скважин. - М.:, 1992. - 368 с.

2 Иванников В.И., Иванников И.В. К вопросу об осложнениях, связанных с обвалами стенок скважины при разбуривании аргиллитовых толщ // Строительство нефтяных и газовых скважин на суше и на море. - 1999. №3. - С. 38-43.

3 Исмагилов Р.М., Радбиль А.Б., Радбиль Б.А. Получение продуктов на основе таллового пека // Новые достижения в химии и химической технологии растительного сырья : Материалы Всероссийского семинара. - Барнаул, 2002. - С. 209-211

4 Методика контроля параметров буровых растворов: РД 39-00147001-773- 2004//ОАО НПО «Бурение» / В.И.Демихов - Краснодар, 2004. - 136 с.

5 Мамаева О.Г. Улучшение технологических свойств фильтрационной корки буровых растворов применением реагентов комплексного действия: Дис. ... канд. техн. наук. - Уфа, 2007.- 60 с.

CONTENTS**ИКОНОМИКИ****Логистиката**

Оразғалиева Ш.Е., Омарова М.Т. ЛОГИСТИКАДА КОММИВОЯЖЕР ЕСЕБІН ҚОЛДАНУ	3
--	----------

Банките и банковата система

Сулейменова З.К. ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА КРЕДИТНУЮ ПОЛИТИКУ БАНКОВ И ЦИФРОВЫЕ БИЗНЕС-МОДЕЛИ	11
---	-----------

Исанов А.С., Колчин С.П., Сембеков А.К. БАНКОВСКОЕ КРЕДИТОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ТЕНДЕНЦИИ, НЕДОСТАТКИ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ	19
---	-----------

Инвестиционната активност и фондовите пазари

Газалиева А.К., Сембеков А.К., Колчин С.П. ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКУ КАЗАХСТАН: МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ, ПЕРСПЕКТИВЫ И ТРЕНДЫ	31
---	-----------

Маркетинг и управление

Рысмаханова Г.Ж. STRATEGIC INNOVATIONS: DRIVING ORGANIZATIONAL SUCCESS IN THE DIGITAL ERA	41
--	-----------

Рысмаханова Г.Ж., Доскали Даулет THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON TIME MANAGEMENT IN THE TOURISM INDUSTRY	46
---	-----------

Математически методи в икономиката

Оразғалиева Ш.Е. ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ	51
---	-----------

ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ НАУКИ**Език, реч, комуникация**

Орынбасарова Э. К. ЭССЕ ЖАЗУ ТЕОРИЯСЫ	58
--	-----------

Қартқожанова Т.А. ТӨУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	61
---	-----------

Самиева О.Б. ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ	65
--	-----------

МУЗИКА И ЖИВОТ

Музика: учене и преподаване

Жаксылыков М., Байбатырова У.А. «МУЗЫКАЛЫҚ ҚӘБІЛЕТТІЛІК» ТҮСІНІГІ. «МУЗЫКАЛЫҚ ӨУЕСҚОЙЛЫҚ» МУЗЫКАЛЫҚ ҚӘБІЛЕТТЕРІНІҢ ЖИЫНТЫҒЫ МЕН ОЛАРДЫҢ СИНТЕЗІ	68
Турдалиев А.М., Куленова И.М. ҚАЗАҚТЫҢ АСПАПТЫҚ МУЗЫКАСЫ	74
Аянбек Г.Е., Исабекова Г.Т. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ	80
Халмирзаева Б., Кененбаев С.Н. ҚАЗАҚТЫҢ АСПАПТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ДАМУЫ	85

От эпохи, стилове и жанрове

Рафаэльұлы Р., Сыраилова Р.Т. МУЗЫКАЛЫҚ ЖАНРДАҒЫ САТИРА ЖӘНЕ ЮМОР	88
--	----

Композитори

Әмірәлі Б., Ахметова Ж.О. ШӘМШІ ҚАЛДАЯҚОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	92
Аққали Ұ., Арыстанова Ш.С. ӘЛІМБЕК ҚОНЫСБЕКОВТЫҢ КҮЙШІЛІК МЕКТЕБІ - ХАЛЫҚТЫҚ ӨНЕРІМІЗДІҢ МАҚТАНЫШЫ	96

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Проблеми на обучението на специалисти

Сакаева А.Н., Мирза Н.В., Мукушева С.Б. THE PORTFOLIO OF A FUTURE TEACHER AS A TOOL FOR INTERACTION WITH EMPLOYERS.....	100
Самиева О.Б. К ВОПРОСУ ОБ ИНКЛЮЗИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА	106

Методически основи на учебния процес

Искакова М.Б., Анарбай Т.Ш. МЕТОДИЧЕСКАЯ РАБОТА ПЕДАГОГОВ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ	110
Артыкова А.С. ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ БАСТАУЫ	116
Калмырзаева Х.Е. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСУЫН ТЕКСЕРУГЕ АРНАЛҒАН МӘТІНДЕР	119

Искакова Б.Ә. ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН МӘН-МӘТІНДІК ТАПСЫРМАЛАР 123

Съвременните методи на преподаване

Бельгибаева Г.К., Бейсенбекова Г.Б., Көшен Қ.С. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУ БАҒЫТЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 126

Филонова Т. А. РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ..... 133

Даниярова А.Б. ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ..... 141

Ризаева Ш.Х. IT TECHNOLOGIES IN AN ENGLISH LESSON 144

Буркитбаева А.К. ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ..... 148

ЗАКОН

Куцяк В.Ю., Ольховенко С.А. ВСТАНОВЛЕННЯ ЦІЛОГО ЗА ЧАСТИНАМИ ДЕРЕВИНИ БЕЗСПІЛЬНОЇ ЛІНІЇ РОЗДІЛЕННЯ 151

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Социална психология

Алихан Айдана ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 155

СЪВРЕМЕННИТЕ ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

Компьютерни науки и програмиране

Спатаева Б.У. ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ТАЛАПТАРЫ 160

Нұсыпбекова А. ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІНІҢ (IOT) 5G ЖЕЛІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫН ТАЛДАУ 165

Информационна сигурност

Малышева Т. В., Софьина И.И. THE HUMAN FACTOR: UNDERSTANDING THE ROLE OF PEOPLE IN INFORMATION SECURITY 170

ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ

Минен

Шуханова Ж.К., Боташев Е.Т., Алдабергенов Ә.Ж., Чуманов А.Ш., Холмаханов Н.С ТҰТҚЫР ЖӘНЕ ТҰТҚЫРЛЫҒЫ ЖОҒАРЫ МҰНАЙ ӨНДІРУДІ ИНТЕНСИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ БУ-ЦИКЛДІК ӘДІСІ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫН ТАЛДАУ 173

Шуханова Ж.К., Боташев Е.Т., Алдабергенов Ә.Ж., Чуманов А.Ш., Холмаханов Н.С ЖОҒАРЫ ТҰТҚЫРЛЫ МҰНАЙ ӨНДІРУДІ ЖЫЛУ БЕРІ ӘДІСІ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫН ТАЛДАУ **176**

Голубев В.Г., Садырбаева А.С., Туребекова А.М., Джусенов А.У., Куантур Н.Н. РАЗРАБОТКА ИНГИБИТОРА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КОРРОЗИИ И ОТЛОЖЕНИЯ СОЛЕЙ СЛОЖНОГО ДЕЙСТВИЯ..... **179**

Орынбасаров А.К., Токтасынов А.Т., Джусенов А.У., Бекбаева Г., Ташибаев Н. ҰҢҒЫМА ҚАБЫРҒАЛАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ МАҚСАТЫНДА ТЕЖЕГІШ БҰРҒЫЛАУ ЕРІТІНДІЛЕРІН ҚОЛДАНУ **184**

CONTENTS..... **189**

306507	*306573*
306367	*306574*
306492	*306575*
306526	*306518*
306414	*305680*
306415	*306534*
306519	*306572*
306453	*306351*
306533	*306509*
306542	*306510*
306144	*306535*
306150	*306570*
306239	
306406	
306149	
306183	
306238	
306212	
306541	
306363	
306427	
306527	
306528	
305986	
306550	